

Міністерство освіти і науки України
Міжнародний гуманітарний університет

Д. Г. МАНЬКО

ЮРИДИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ
ТА АЛГОРИТМИ
ФОРМАЛІЗАЦІЇ ПРАВА
У ВИМІРІ ЮРИДИЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ

МОНОГРАФІЯ

Одеса
Фенікс
2019

УДК 340.113(073)
М 247

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Міжнародного гуманітарного університету
(протокол № 1 від 09 жовтня 2019 року).

Рецензенти:

Бобровник С. В. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії права та держави Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Онисьченко Н. М. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, академік НАПрН України, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України.

Заморська Л. І. – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри людських прав Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Манько Д. Г.

М 247 Юридичні технології та алгоритми формалізації права у вимірі юридичної діяльності : монографія / Д. Г. Манько. – Одеса : Фенікс, 2019. – 320 с.
ISBN 978-966-928-528-7

Монографія присвячена дослідженню теоретичних і практичних питань організації та здійснення юридичної діяльності щодо створення якісних правових актів в Україні.

Запропоновано нове бачення поняття «юридична технологія», виділено та проаналізовано позитивні й негативні технології. Обґрунтовано науково-методологічну основу юридичної композиції правових актів. Досліджено юридичні технології підготовки та прийняття правових актів у законотворчій, правозастосовній та правореалізаційній діяльності.

Особлива увага приділена загальнотеоретичному обґрунтуванню поняття «юридичний алгоритм» і встановленню його співвідношення з «алгоритмом права» та «технологічним алгоритмом у праві».

Монографія розрахована на науковців, викладачів, докторантів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів юридичного профілю, а також на юристів-практиків.

УДК 340.113(073)

ISBN 978-966-928-528-7

© Д. Г. Манько, 2019

Зміст

ПЕРЕДМОВА.....	4
Розділ 1. АЛГОРИТМИ І ТЕХНОЛОГІЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ РОЗУМІННЯ	
1.1. Методологічні засади дослідження юридичних алгоритмів і технологій формалізації права у вимірі юридичної діяльності	6
1.2. Природа і призначення сучасного права в аспекті розуміння та моделювання юридичних алгоритмів .	36
1.3. Юридична діяльність як особлива сфера застосування технологічного арсеналу права	55
Розділ 2. ЮРИДИЧНИЙ АЛГОРИТМ: ЙОГО РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ПРИ СТВОРЕННІ ПРАВОВИХ АКТИВ	
2.1. Правовий акт і його юридична композиція в аспекті формалізації права	74
2.2. Поняття, структура та правова природа юридичного алгоритму	99
2.3. Види юридичних алгоритмів, які використовуються в процесі створення правових актів	119
2.4. Юридичний алгоритм як системоутворююча складова процедурних і процесуальних норм	136
Розділ 3. ЮРИДИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК НАУКОВО- МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ЯКІСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
3.1. Юридичні технології: сучасне розуміння, структура та складові елементи	155
3.2. Юридичні технології в законотворчій діяльності	182
3.3. Юридичні технології створення правових актів у правозастосовній і правореалізаційній діяльності	218
3.4. Юридичні технології в електронному документообігу	249
3.5. Юридичні технології обслуговування нормативно-правових актів	264
ЛІТЕРАТУРА	285
ТЕЗАУРУС	312

Передмова

Стрімкий розвиток сучасного суспільства, глобалізація, інтеграція та інформатизація, зміна темпу динаміки правового регулювання, підвищене значення форми права та процедур його реалізації зумовлюють необхідність перегляду багатьох традиційних положень юридичної науки.

У зазначеному аспекті особливо актуальною є проблематика, пов'язана зі сферою знань, яку в сучасній науці йменують «юридична техніка». Відповідно, перегляду потребують як наукова, так і навчальна складові. Науковий рівень насамперед потребує вдосконалення методологічного інструментарію та категоріального апарату. Своєю чергою, для створення якісної системи освіти, яка б відповідала вимогам і викликам сьогодення, необхідно суттєво переглянути методики навчання й обсяги навантаження навчальними дисциплінами, орієнтованими на формування у студентів теоретичних знань і практичних навичок щодо особливостей здійснення юридичної діяльності, пов'язаної зі складанням, застосуванням, тлумаченням, систематизацією та обслуговуванням юридичних документів.

Кожна дія суб'єкта правотворення має бути зрозумілою адресатам правового впливу. Правовий акт, незалежно від форми його виразу, має чітко моделювати порядок діянь суб'єкта. Але створення зазначеної моделі повинно відповідати певним правилам і технологіям та проводитися у відповідності до визначених процедур.

Алгоритми та технології юридичної діяльності є одними з найважливіших складових формування правової реальності. Від того, наскільки якісно створено правовий акт, залежить його майбутня ефективність і цінність у процесах врегулювання соціальних відносин.

Дане монографічне дослідження присвячено лише одному з аспектів загального інноваційного напрямку наукових досліджень у сфері юридичної креативістики та входить до системи досліджень права й держави в рамках загальнотеоретичної юриспруденції одеської школи права.

Автор щиро вдячний науковому консультанту – доктору юридичних наук, професору Дудченко Валентині Віталіївні, а також всім науковцям, які ознайомилися із рукописом монографії та висловили свої зауваження.

Автор вважає, що запропоновані поняття та визначення будуть цікавими як для науковців, так і для практикуючих юристів, в контексті осмислення ролі юридичних технологій і алгоритмів у процесах формалізації права та в юридичній діяльності.

Розділ 1

АЛГОРИТМИ І ТЕХНОЛОГІЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ФІЛОСОФСЬКІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДВАЛИНИ РОЗУМІННЯ

1.1. Методологічні засади дослідження юридичних алгоритмів і технологій формалізації права у вимірі юридичної діяльності

Розкриття сутності та правової природи юридичних алгоритмів і юридичних технологій пов'язано з необхідністю встановлення чіткого методологічного інструментарію, визначення термінів, понять і категорій, застосування яких забезпечить повноту та всебічність їх наукового осмислення.

На думку Ю. М. Оборотова, «...питання наповнення методології юриспруденції концептуальними ідеями, принципами, підходами, методами, прийомами, вибудування зв'язків концептуального й інструментального рівня, твердження особливостей методологізації дослідницької діяльності у сфері права і держави, – все це становить актуальне завдання нової корекції комплексу методологічних проблем з просуванням до сучасного бачення методології юриспруденції»¹.

Фактично, нам необхідно визначити той шлях, яким буде розвиватися дослідження обраної проблеми. З цього приводу Г. Гегель вважав, що «...пізнання котиться уперед, від змісту до змісту. Насамперед цей поступальний

¹ Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса: Фенікс, 2019. С. 8.

рух характеризується тим, що він починається з простих визначень і що наступні визначення стають дедалі багатшими і конкретнішими, оскільки результат містить у собі свій початок, і подальший рух цього початку збагатив його (початок) новою визначеністю. В абсолютному методі поняття зберігається у своєму інобутті, загальне – у своєму відокремленні, у судженні та реальності; на кожному щаблі подальшого визначення загальне підносить вище всю масу свого попереднього змісту і не тільки нічого не втрачає внаслідок свого діалектичного поступального руху, не тільки нічого не залишає позаду, але й несе з собою все набуте, збагачується й ущільнюється усередині себе»¹.

Вірне методологічне планування засад дослідження є запорукою послідовного вивчення означеної проблеми, досягнення мети та найбільш повного розкриття встановлених завдань.

М. Г. Братасюк обґрунтовує, що «...методологія правознавства, його окремих складових знаходиться у нерозривному зв'язку з домінуючими в суспільстві принципами правової доктрини, яка по суті й виконує функцію вихідних начал праворозуміння, закладає основи правового пізнання дійсності. За цих обставин аналіз методології правових досліджень юридичної діяльності насамперед необхідно пов'язувати з ідеями позитивізму, антропології, соціології, аксіології права тощо, які притаманні сучасному стану правничої методології»².

П. М. Рабінович методологію юридичної науки (у вузькому розумінні) визначає як «...систему підходів, методів і

¹ Гегель Г. В. Ф. Философия права / пер. с нем. М.: Мысль, 1980. С. 92.

² Братасюк М. Ціннісний підхід до права в контексті сучасної правничої методології. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 11. С. 3-7.

способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ»¹.

Своєю чергою Н. М. Оніщенко, аналізуючи методологію теорії держави і права, зазначала, що остання, будучи системною сукупністю особливих пізнавальних методів, засобів і прийомів вивчення держави й права, закономірностей їх виникнення та розвитку, базується на певних, притаманних їй принципах дослідження державно-правової дійсності².

С. С. Сливка зазначає: «...під методологією слід розуміти набуті установки, сформовані погляди, певну точку зору і взагалі світогляд, який можна реалізувати за допомогою певних методів, підходів та засобів»³.

На окрему увагу заслуговує визначення методології теорії держави і права, сформульоване О. Ф. Скакун: «...це система загальних підходів, принципів, методів, способів і засобів пізнання права і держави, реалізованих на основі знань про закономірності їх застосування за допомогою сукупності юридичних понять і категорій, а також вчення про теоретичні основи їх пізнавального використання»⁴.

Згідно з науковою позицією М. С. Кельмана, методологія – «...це вчення про структуру, логічну організацію, методи, засоби і форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним досліджуваних явищ»⁵.

¹ Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія*. К., 2001. Т. 3. С. 618-627.

² Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. С. 38.

³ Сливка С. С. Філософія права: методологічне осмислення. *Право України*, 2011. № 8. С. 62.

⁴ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. С. 8.

⁵ Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрямки розвитку : дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Л., 2013. С. 44.

Розкриваючи сутність методології права, Д. А. Керімов писав, що «...методологія, як сукупність підходів, принципів і методів, забезпечує правильне застосування понять і категорій у пізнанні, повинна відображати специфіку процесу пізнання, орієнтувати суб'єкта пізнання на те, як його необхідно вести: які та в якій послідовності необхідно здійснювати процедури, які сторони досліджуваного – джерел права, необхідно вивчати, а від яких можна абстрагуватись, яким чином слід застосовувати в пізнанні теоретико-поняттєвий апарат, тим самим визначати найдоцільніший шлях досягнення об'єктивної істини»¹.

Методологію юриспруденції можна розглядати під вузьким і широким кутом зору. При застосуванні широкого підходу ми можемо встановити, що методологія – це не лише система принципів, підходів і методів, але й система знань про їх призначення та особливості застосування. Своєю чергою, у вузькому значенні методологія відображує сукупність принципів, підходів і методів, які застосовуються в процесі пізнання державних і правових явищ.

У цьому підрозділі поняття методології розглядається у вузькому сенсі й охоплює систему принципів, підходів, концепцій і методів, які використовуються задля визначення й обґрунтування поняття і правової природи юридичних алгоритмів та юридичних технологій.

Визначившись із розумінням методології нам слід вирішити наступну проблему – щодо виділення домінуючого підходу пізнання. Загальновідомо, що в науці обґрунтовано два фундаментальних підходи пізнання: матеріалістичний та ідеалістичний. Відтак і нам слід встановити, в якому контексті вибудовувати алгоритм дослідження та які вихідні засади зумовили формування напрямів наукових розробок.

¹ Керімов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М.: Аванта+, 2001. С. 70.

Вироблення та систематизація теоретичних знань про сутність юридичних алгоритмів і юридичних технологій заснована на ідеалістичному підході до розуміння буття. У автора не виникає сумнівів, що першоелементом буття є дух, свідомість і мислення, але зазначені категорії мають бути осмислені у нерозривному зв'язку із фізичною природою, матерією, формою. В основі державно-правових явищ знаходяться установки та віра людей у те, що «людина має право» – право на життя, свободу, власність, честь, гідність тощо... Вся сукупність природніх прав людини є відображенням найважливіших ціннісних вірувань суспільства: у справедливість, свободу, порядок, комфортність співіснування у соціумі. Але ця система вірувань у сучасних вимогах має бути формалізованою, закріпленою та забезпеченою обов'язковістю виконання, або мати механізм, за яким можна використати технології аналогічного вирішення нового виду правового конфлікту на основі вже існуючої моделі.

Наступним важливим кроком на шляху визначення методологічних засад дослідження вбачається необхідність обґрунтування того типу праворозуміння, який відповідає духу дослідження і вбачається найбільш доцільним задля розкриття його предмету.

Враховуючи сучасні тенденції юридичної науки щодо пошуку розуміння права, на нашу думку, саме інтегративний тип праворозуміння є таким «належним» шляхом дослідження. Інтегративне праворозуміння має необхідний потенціал не тільки для розкриття природи права, але й для встановлення взаємодії між «живим правом», «правом у житті», «правом у текстах». Такий тип дозволяє синтезувати правову ідею і зміст права, форму права, правову комунікацію та відносини.

Також необхідно зазначити, що у дослідженні, в процесі характеристики типу праворозуміння, використовується та надається перевага саме терміну «інтегративне праворозуміння», а не терміну «інтегральне праворозуміння». Така позиція обґрунтовується на підставі етимології понять «інтегративність» та «інтегральність», де перше означає певне об'єднання частин у ціле завдяки синтезу вихідних положень та аналізу відмінностей, а друге відображає нерозривну зв'язаність частин, які формують ціле.

Водночас авторське розуміння та пізнання предмету, аналіз вихідних положень дослідження здійснювалися у відповідності до духу постмодерністської методології юридичної науки.

Слід погодитися з Ю. М. Оборотовим, та М. І. Козюброю, що «...намагання запровадження засад філософії постмодернізму до юридичних досліджень із розумінням плюралістичності як постулювання множинності світів, онтологічного різноманіття “початків” світу дістали свого вияву і в розумінні інших компонентів основ юридичної науки, зокрема у питанні праворозуміння»¹. «Тип праворозуміння при цьому, виходячи із необхідності урахування відносності знання до позанаукових цінностей і орієнтацій суб'єкта, починає визначатися як зумовлений світоглядною позицією суб'єкта пізнання образ права»².

У зазначеному аспекті слід враховувати обґрунтовану Ю. М. Оборотовим наукову позицію відносно того, що «... наявність широкого спектру поглядів на право (типів праворозуміння) визнається прямим та необхідним наслідком використання неklasичної методології і методології по-

¹ Оборотов Ю. М. Філософія права і методологія юриспруденції. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 41.

² Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівень. *Право України*. 2010. № 4. С. 14.

стмодернізму, за якого характерним є визнання “мозаїки” існуючого правового світу... Необхідно виробити інтегративне праворозуміння, в межах якого об’єднанню підлягатимуть окремі аспекти буття права, забезпечуючи тим самим синтез тих складових права, які позначаються різними, конкурентними науковими теоріями. Внаслідок такої інтеграції право має постати як багатоедна структура, а праворозуміння – як відображення аксіоматичних характеристик правової реальності»¹.

Своєю чергою П. М. Рабінович наголошує: «...створення інтегративної теорії права має відбуватися навколо певного єдиного концептуально-змістовного ядра, певного світоглядно-філософського стрижня, які слід відшукати, а апіорне постулювання поняття права при цьому визнається неприпустимим»².

Певним чином розвиваючи запропоновані Ю. М. Оборотовим і П. М. Рабіновичем підходи до інтегративного праворозуміння, ми можемо припустити, що таким «концептуально-змістовним ядром» «мозаїки існуючого правового світу» є аксіологічна складова права. Саме завдяки унікальним цінностям права і тотожності базових правових цінностей ми можемо визначити його соціальне призначення, наблизитися до розуміння його сутності та природи.

Слід зазначити, що ідея інтегративної юриспруденції сформувалася приблизно в 60-х роках ХХ століття в США. Науковцями, які обґрунтували вихідні положення та соціальну цінність зазначеного типу розуміння права, слід вважати Джерома Холла та Гарольда Бермана. Основною ідеєю інтегративної юриспруденції вони виділяли можливість/

¹ Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права. *Право України*. 2010. № 4. С. 49–55.

² Рабінович П. Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства: досягнення і проблеми. *Юридична Україна*. 2003. № 1. С. 21.

необхідність, задля наближення до розуміння природи права, інтегрування в рамках єдиної правової теорії вихідних постулатів ціннісного, нормативного та соціального буття права. Зокрема Джером Холл зазначав, що право – «...це тип соціальної дії, процес, в якому норми, цінності та факти зростаються й актуалізуються»¹.

Н. М. Крестовська, аналізуючи сучасні різновиди інтегративного (інтегрального) праворозуміння представників пострадянського простору, зазначає, що сьогодні стає можливим виділення: реалістичного позитивізму Р. А. Ромашова; комунікативної теорії права А. В. Полякова; діалогічної теорії права І. Л. Честнова; лібертарної теорії В. С. Нерсесянца та інституціональної теорії В. О. Четверніна; природно-позитивіської теорії права В. М. Шафірова; соціально-натуралістичної юриспруденції О. М. Костенка; потребової теорії П. М. Рабіновича; ціннісно-нормативної теорії права Ю. М. Оборотова².

Враховуючи думку А. М. Ковтонюка, що «...інтегративний тип праворозуміння... покликаний за допомогою нового, неklasичного підходу до наукової раціональності побачити право як цілісне інтерсуб'єктне явище і еклектично не об'єднати, а синтезувати теоретично вагомі моменти, що напрацьовані конкуруючими науковими теоріями»³, можна наполягати, що виділені різновиди інтегративного праворозуміння не протирічать, а навпаки, доповнюють універсальне сприйняття та розуміння права, а відтак виступають необхідними складовими в процесі пізнання юридичних алгоритмів і технологій здійснення юридичної діяльності

¹ Hall J. Integrative Jurisprudence. N.Y. 1961. P. 8.

² Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. К.: Юрінком Інтер, 2015. С. 235–238.

³ Ковтонюк А. М. Основні концепції права в інтегративній юриспруденції. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4. С. 32–37.

в рамках основного (принаймні в контексті дослідження) інтегративного типу праворозуміння.

Враховуючи несуттєву відмінність у розумінні між західними та пострадянським науковими дослідженнями відносно вихідних положень різновидів інтегративного праворозуміння, саме останні стали основою для формування авторського розуміння права та, відповідно, конструювання подальшого шляху наукових розробок.

Із сукупності наведених різновидів інтегративного праворозуміння, найбільш важливими в контексті дослідження юридичних алгоритмів і технологій здійснення юридичної діяльності вбачаються: реалістичний позитивізм Р. А. Ромашова; комунікативна теорія права А. В. Полякова; лібертарна теорія В. С. Нерсисянца; ціннісно-нормативна теорія права Ю. М. Оборотова.

Аналізуючи обґрунтоване Ю. М. Оборотовим ціннісно-нормативне праворозуміння, слід зазначити, що право має сприйматися як система, в якій функціонують як норми, так і цінності.

Ціннісно-нормативне праворозуміння пропонує під правом розуміти «...історично сформовану, морально обґрунтовану і релігійно вивірену, легалізовану ціннісно-нормативну систему, розраховану на загальне визнання (легітимацію) і відповідну поведінку людей, організацій, соціальних спільнот, в якій використовуються процедури, формалізовані рішення і державний примус для попередження та вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності»¹.

Ціннісно-нормативний підхід насамперед дозволяє розкрити аксіологічні складові юридичних алгоритмів і технологій, встановити морально обґрунтовані й релігійно

¹ Общеетеоретическая юриспруденция. Учебный курс : учеб. / под ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : «Фенікс», 2011. С. 56–57.

вивірені засади формування процедур поведінки людей та інших суб'єктів права.

Як підкреслює Ю. М. Оборотов, «...центральними ідеями ціннісно-нормативного праворозуміння виступають, по-перше, конфліктне призначення права, і по-друге, необхідність збереження існуючої соціальної цілісності. Смислова характеристика права і професія юриста завжди пов'язані з можливістю попередження виникнення конфліктних ситуацій, а при їх виникненні – оптимального вирішення. Так само як метою права з моменту його виникнення в стародавньому суспільстві до наших днів є забезпечення цілісності людського існування від роду й племені в давнину, до сім'ї та держави в сучасному житті»¹.

Але в зазначеному аспекті цілком слушним є зауваження К. В. Горобця, який зазначає: «...вироблене в рамках ціннісно-нормативного праворозуміння поняття права є актуальним тільки тоді, коли право розуміється як ціннісно-нормативна система національного рівня, тобто залежна від традицій, культури, релігії, моралі тощо конкретної соціальної спільності. Важко сперечатися з тим, що сучасне міжнародне право, транснаціональне право, інтегративне і глобальне право також виступають системами ціннісно-нормативного типу, а тому на них наведена дефініція не розповсюджується»².

Слід зауважити, що ціннісно-нормативне праворозуміння підтверджує доцільність правового плюралізму, обґрунтовуючи необхідність співіснування в рамках права цінностей і соціально значущих правових приписів.

¹ Общетеоретическая юриспруденция. Учебный курс : учеб. / под ред. Ю. Н. Оборотова. Одесса : «Фенікс», 2011. С. 57–58.

² Горобец К. В. Аксиосфера права: философский и юридический дискурс : монография. Одесса : «Фенікс», 2013. С. 49.

Аналізуючи концепцію реалістичного позитивізму, ми можемо виділити наступні складові елементи розуміння права: загальнозначущість і результативність правових норм; основна мета правового впливу – забезпечення соціальної стабільності, безпеки та розвитку; функціональна структура – правові норми, суспільні відносини, на врегулювання яких спрямовано норми права, гарантії реалізації та результатів, отриманих за допомогою правового впливу. В рамках зазначеної концепції право розуміється як «сукупність формальних джерел»¹.

Положення, які отримали обґрунтування в рамках концепції реалістичного позитивізму, дозволяють розкрити природу результату правового впливу, а відтак тих завдань, які мають бути сформульовані в юридичному алгоритмі, а також тих правил, вимог і принципів, які мають використовуватися в юридичних технологіях.

З точки зору комунікативної теорії, право – це заснований на соціально визнаних і загальнообов'язкових нормах комунікативний порядок відносин, учасники якого мають взаємозумовлені правомочності й обов'язки.

Важливим твердженням, сформульованим у рамках цієї теорії, є те, що право як специфічна комунікація може існувати без держави, держава ж без права існувати не може. А. В. Поляков, який є автором комунікативної теорії права, цілком слушно зазначає, що «...поряд із державним існує недержавне право, яке має всі ознаки права, але водночас текстуальні та функціональні особливості. До недержавного права слід відносити: корпоративне, спортивне, церковне і міжнародне право»².

¹ Ромашов Р. А. Реалистический позитивизм как интегративный тип современного правопонимания. *Університетські наукові записки НАУК-МА*. 2007. № 4 (24). С. 19.

² Поляков А. В. *Общая теория права : курс лекций*. СПб. : Юридический центр пресс, 2001. С. 327.

Комунікативна теорія права не лише розкриває сутність відносин між суб'єктами, порядок здійснення яких відображається в юридичних алгоритмах, але й обґрунтовує необхідність використання «недержавного права» в процесі регулювання відносин у суспільстві. При аналізі положень «недержавного» (на нашу думку, більш вдалим є термін «м'якого права»), ми теж можемо встановити використання саме юридичних алгоритмів і технологій задля забезпечення належного шляху комунікації та організації юридичної діяльності.

Особливе місце в аспекті визначення методологічних засад дослідження юридичних алгоритмів і технологій здійснення юридичної діяльності посідає лібертарна (лібертарно-юридична) теорія права, розроблена В. С. Нерсесянцем. Зазначена теорія дуже вдало обґрунтовує взаємовідношення форми та змісту права, виводячи в якості центрального стрижня свободу і формальну рівність.

В. С. Нерсесянц визначав право як «...відповідну вимогам принципу формальної рівності систему норм, встановлених або санкціонованих державою і забезпечених можливістю державного примусу. Право – це загальна і необхідна форма свободи людей, а свобода (її буття і реалізація) в соціальному житті можлива і дійсна лише як право і в формі права»¹.

Не викликає сумніву, що обов'язковою умовою здійснення якісної юридичної діяльності є формально виражений у тексті правового акту юридичний алгоритм, який не тільки має бути створеним у відповідності до базових юридичних технологій, але й не протирічити ідеям справедливості.

¹ Нерсесянц В. С. Философия права : учебник для вузов. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. С. 34.

вості, свободи, формальної рівності. Відтак запропоновані В. С. Нерсисянцем філософсько-теоретичні конструкти дозволяють встановити критерії взаємовідносин між «буквою» і «духом» соціально значущих приписів.

Визначившись із типом праворозуміння, необхідно охарактеризувати ті методологічні складові, які використовувалися в процесі дослідження юридичних алгоритмів і технологій здійснення юридичної діяльності. У зазначеному аспекті цілком слушним вбачається проведення аналізу принципів, підходів і методів, завдяки застосуванню яких слід розкривати характерні ознаки юридичних алгоритмів і технологій здійснення юридичної діяльності, ідентифікувати їх місце у правовій реальності.

Першим базовим принципом, з якого слід починати дослідження, вбачається *принцип історизму*. Сутність юридичного алгоритму та технологій юридичної діяльності можна встановити за умови розгляду особливостей його виникнення, формування та використання в конкретних історичних умовах і взаємозв'язках. Систематизовані данні стосовно історичного генезису юридичного алгоритму як історичного явища дозволяють відобразити всю повноту його соціальної природи, розкрити причинно-наслідкові зв'язки історичного розвитку розуміння цього значимого інструмента формального вираження соціально значущих приписів.

Як зазначає Н. М. Оніщенко, ґрунтуючись на принципі історизму логічне дослідження права розкриває історичну повторюваність і загальні принципи їх розвитку. Тому будь-яке дослідження права у своїй основі повинно ґрунтуватися на єдності історичного й логічного. Логічне визначає принципи підходу до історичного, оскільки дозволяє встанови-

ти час виникнення права, відмежувати нормативно-правові акти від звичаїв, релігійних і моральних норм ¹.

Своєю чергою, для встановлення особливостей взаємозв'язку юридичного алгоритму та юридичних технологій із системою державно-правових явищ слід застосовувати *принцип об'єктивності*. Використання зазначеного принципу забезпечує не тільки правильне розуміння характеру відносин між суб'єктом і об'єктом у процесі пізнання, але й неупередженість та деідеологізацію дослідження. Аналізу мають підлягати ціннісні ознаки й характеристики досліджуваного явища з обов'язковим урахуванням здобутків цивілізаційного розвитку суспільства. Крім того, об'єктивність дослідження включає такі елементи, як сучасне суспільство та правова реальність, врахування яких дозволяє отримати істинні уявлення відносно ролі й місця юридичного алгоритму в системі регулювання суспільних відносин.

Враховуючи сучасні тенденції розвитку юридичної науки, її збагачення різноманітним знанням, особливу увагу слід приділяти *принципу плюралізму*. Сутність зазначеного принципу полягає в необхідності застосування різноманітних методів, концепцій і підходів з метою отримання всебічного розуміння юридичного алгоритму та технологій юридичної діяльності, їх виникнення, розвитку і перспектив існування. Чим більша кількість критеріїв аналізу застосовується, тим вірогіднішими будуть висновки. Вбачається неможливим узагальнити та сформулювати визначення на підставі однорідних показників, отриманих у результаті дослідження аспекту досліджуваного явища лише під одним кутом зору. Необхідно враховувати максимальну кількість існуючих поглядів на розглядаєму проблему, використовувати

¹ Оніщенко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2009. С. 110.

вати сукупність існуючих підходів і методів з метою отримання повного та збалансованого результату.

Принципи дослідження формують певний базис, на підставі якого мають бути сформульовані загальні підходи та конкретні методи проведення досліджень з урахуванням тенденцій сучасної юридичної науки.

Наступним елементом, який є складовим у методології дослідження, є методологічний підхід. Слід зазначити, що відносно визначення методологічного підходу в сучасній юриспруденції існує певна дискусія.

А. Ф. Крижановський характеризує підходи як «...ракурси (в самому широкому розумінні) дослідницького бачення, а отже – і певні мисленні проекції предмета пізнання, які кристалізують наукову стратегію досягнення права і правових явищ, тобто визначення в загальних рисах вектора і мети наукового дослідження, а також – його основних етапів і складових»¹.

На думку В. С. Бігуна, методологічний підхід є категорією більш загальною ніж метод, він виражається до проблеми на основі певних теоретичних тез, припущень чи понять, з метою пошуку оптимального метода наукового пошуку. Водночас обраний дослідником підхід визначає вибір конкретних методів дослідження та вирішення проблеми².

Своєю чергою Г. О. Дубов зазначає, що «...розуміння місця методологічного підходу в структурі методології юридичних досліджень є досить суттєвим. По суті, за першого варіанту методологічний підхід виявляється підпорядкованим картині світу та філософським основам, які

¹ Крижановський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія / Одес. нац. юрид. акад. О.: Фенікс, 2006. С. 23.

² Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. К., 2011. С. 51.

не включаються до його змісту, а представляють собою самостійні компоненти методології. У другому ж випадку методологічний (наукознавчий) підхід охоплює всі основи науки, повною мірою включаючи їх компоненти до свого змісту, являючи собою певний тип системи методології, побудованої виходячи із визначених онтологічних і гносеологічних засад. На нашу думку, саме використання другого варіанту розуміння поняття методологічного підходу дозволяє будувати юридичні дослідження, виходячи з позицій принципів плюралізму та додатковості, уникаючи при цьому еклектичного поєднання різнорідних початків та ідей, що погано узгоджуються між собою, в силу чого не відповідають вимогам, які висуваються до наукових теорій. Наведений висновок видається очевидним виходячи із того, що узгодження всіх без винятку компонентів основ науки є необхідною умовою для напрацювання адекватного методологічного інструментарію, уникнення застосування пізнавальних засобів, ідеалів і норм дослідження, що виходять із взаємовиключних онтологічних підстав. Саме завдяки визначеності щодо дисциплінарної онтології (картини світу) та філософських основ досліджень, що має здійснюватися в межах окремих підходів, видається можливим здійснення цілісного пізнання досліджуваної дійсності, виходячи із заданих філософсько-світоглядних і ціннісних орієнтацій»¹.

Не менш вдалим є визначення, сформульоване А. О. Фальковським, відповідно до якого підхід є «формою органічного поєднання світоглядно-філософської спрямованості з методичним інструментарієм, що використовується

¹ Дубов Г. О. Становлення методології юридичних досліджень: особливості радянського та сучасного етапів : дисс. ... канд. юридичних наук: 12.00.01. К., 2014. С. 165.

в певній галузі дослідження»¹. З цих позицій сутність підходу не вичерпується простою сукупністю методів (методикою), а включає також компоненти найбільш загального порядку, що входять до основ юридичної науки.

Базуючись на зазначених принципах, у процесі встановлення сутності юридичних алгоритмів і юридичних технологій слід використовувати різноманітні методологічні підходи, зокрема: ідеал-реалістський, герменевтичний, ціннісний, діяльний, системний та антропологічний.

Ідеал-реалістський підхід ґрунтується на комплексно-цілісній концепції пізнання права, яка своєю чергою синтезує ідеї (метафізика), факти (позитивізм) і оцінки (аксіологія), а також є спробою зрозуміти дійсне поєднання цих найважливіших правових сфер.

На думку В. В. Дудченко, «...у методології ідеал-реалістського синтезу долається протистояння метафізики і позитивізму, що дозволяє пізнавати правову реальність без її догматизації, у всій повноті. Такий підхід приводить нас до ідеї “нормативного факту”. Саме в цій ідеї складність права знаходить свій кульмінаційний пункт, а сам феномен права стає доступним для розуміння. Водночас через вирішення проблеми “нормативних фактів” можливо по-новому вирішувати більшість нагальних проблем сучасної теорії права (проблеми джерел права і визначення права за його джерелом, антиномій у сфері права, ролі організації і примусу, проблеми співвідношення публічного і приватного права, соціального права, юридичного плюралізму та ін.)». На основі зазначеного науковець формулює ідеал-реалістське поняття права як «...систему, порядок імперативно-атри-

¹ Фальковський А. О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12. «Філософія права». О., 2011. С. 7.

бутивних норм, які набувають легітимності, дієвості й соціальної гарантії ефективності через нормативні факти»¹.

Застосування ідеал-реалістського підходу дозволяє не лише розкрити світоглядно-ідеологічні фактори еволюції права, але й визначити значущість його форм, особливостей їх створення та реалізації.

Герменевтичний підхід ґрунтується на сукупності принципів і методів тлумачення й інтерпретації юридичних текстів, які можуть мати форму як нормативно-правових, так і інших правових документів; також не менш значимим вбачається дослідження наукових праць вчених. У рамках герменевтичного підходу створюється можливість розкриття особливостей взаємодії суб'єктів суспільних відносин з приводу не тільки створення юридичного алгоритму, але й порядку його реалізації. Така модель відповідає завданням правового регулювання і дозволяє розкрити елементи соціальної природи досліджуваного явища.

З цього приводу В. В. Дудченко пише, що «...предмет герменевтики права охоплює тлумачення концепту права, основних правових понять, норм права і юридичних фактів з метою з'ясування їхнього сенсу»².

Ціннісний підхід дозволяє розкрити певну систему цінностей, завдяки аналізу яких стає можливим визначення місця і ролі юридичного алгоритму в правовій реальності. Ціннісний аналіз юридичного алгоритму має базуватися на урахуванні таких загальносоціальних потреб і інтересів, як соціальна справедливість, свобода, обов'язок, впорядкованість, формальна визначеність, забезпеченість

¹ Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2007. С. 5.

² Дудченко В. В., Аракелян М. Р., Завальнюк В. В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції : навч. посіб. Одеса : Фенікс, 2014. С. 55.

з боку держави тощо. Використання ціннісного підходу дозволяє надати оцінку ефективності юридичного алгоритму, встановити його призначення в регулюванні суспільних відносин.

Діяльний підхід, на думку С. Д. Гусарева, це – «...гармонійна сукупність установок, прийомів, ансамблів і методів, серед яких метод діяльності вважається провідним, а інші стосовно нього виконують обслуговуючу роль. Цей підхід дозволяє сконцентрувати увагу дослідника не тільки на проблемі власне діяльності, а й на інших явищах, у співвідношенні або взаємодії з якими знаходиться діяльність. Вивчаються аспекти включення конкретного виду діяльності до системи вищого рівня або віднесення її до певного типу соціальної діяльності тощо (соціальне значення, обумовленість станом розвитку суспільних відносин, функціональне призначення діяльності або функції суб'єкта діяльності, взаємозв'язок функціонального призначення та структури, характеристика стану, визначення критеріїв ефективності, перспективи розвитку, взаємодії)»¹.

Діяльний підхід слід застосовувати при встановленні співвідношення між юридичними алгоритмами та юридичною діяльністю, при визначенні та застосуванні технологій їх створення і здійснення.

Системний підхід дозволяє провести всебічний аналіз складових частин цілого, які знаходяться в органічній єдності та взаємодії. Система конструюється як організована упорядкованість елементів, заснована на їх взаємних зв'язках і взаємодії. При використанні методології системного підходу досліджуються статичні, структурні, динамічні компоненти та властивості, їх внутрішні та зовнішні

¹ Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. К., 2007. С. 64.

прояви, генетичні та функціональні зв'язки, особливості взаємодії з зовнішнім середовищем. Системний підхід у дослідженні юридичного алгоритму дозволяє визначити його внутрішню структуру, механізм та особливості дії окремих його компонентів як між собою, так і у взаємодії з іншими складовими правової реальності (правовою нормою, правовими актами та ін.).

Антропологічний підхід у методології дослідження технологій та алгоритмів юридичної діяльності використовується як один із системоутворюючих. Антропологія розуміється як наука про походження та еволюцію людини. Що стосується юридичної антропології, яку називають ще антропологією права, то вона вивчає процеси юридизації людського буття, зумовлені конкретними історичними типами цивілізацій. У результаті цього виявляються закономірності, які роз'яснюють основні моменти, пов'язані з правовим життям людства. Юридична антропологія у своїх дослідженнях ґрунтується на аналізі усних і письмових пам'яток права з одного боку, і практиці суспільного життя – з іншого.

Так, на думку В. С. Нерсесянца, «...юридична антропологія є наукою про людину як про соціальну істоту в її правових проявах, вимірюваннях, характеристиках. Вона вивчає правові форми суспільного життя людей, від старовини до наших днів. До її предметної сфери входять правові системи, а в цілому – весь комплекс правових явищ (усі правові форми в широкому розумінні цього слова – правові норми, відносини, ідеї й уявлення, інститути, процедури, способи регуляції поведінки, захисту порядку, вирішення конфліктів тощо), які складаються в різних співтовариствах (первісних, традиційних, сучасних), у різних етносів (народів, націй), у різні епохи і в різних регіонах світу. Дане по-

ложення має принципове значення при вивченні правових систем, правових традицій та їх різноманіття»¹.

Своєю чергою В. С. Бігун пропонує наступні визначення правової антропології: «1) багатодисциплінарна сфера знань про взаємовідношення людини та права; 2) розвинутий історично, під впливом багатьох дисциплін, комплексний міждисциплінарний, багатофункціональний науково-практичний напрям дослідження (та навчальна дисципліна) філософсько-антропологічних і етнічних (етнологічних, етнографічних) питань співвідношення людини та права, втілений у двох фундаментальних напрямках – філософсько-правовій антропології і правовій етнології, які виявляються у підходах до бачення людини як цілісного феномену в її одиничному та множинному проявах, при яких увага акцентується на людському вимірі й гуманістичній природі права (та правового) різноманітних суспільств і культур, таким чином сприяючи їх пізнанню, порівнянню, концептуалізації, вирішенню актуальних проблем й осмисленню місця феноменів людини та права в світі»².

Певним чином розвиваючи погляди В. С. Бігуна, А. П. Кравченко зазначає, що антропологію права слід розглядати «...як вчення: а) про граничні підстави права як одного із способів людського буття; б) про право в житті людей, у людському бутті, покликане дати світоглядне пояснення права, його сенсу та призначення, обґрунтувати право з точки зору сучасного людського буття та наявної в ньому системи цінностей; в) що вивчає смисл права, його сутність і поняття, засади та місце у світі, його цінності та

¹ Нерсесянц В. С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина : предисловие. Рулан Н. Юридическая антропология : учебник для вузов/ пер. с франц.; отв. ред. В. С. Нерсесянц. М.: Издательство НОРМА, 2000. С. 2.

² Бігун В. С. Правова антропологія. До питання про дослідження людини в праві. *Часопис КУП*. 2002. № 2. С. 16.

значущість, роль у житті людини, суспільства й держави, долях народів і людства; г) про сенс права, тобто про те, які універсальні причини його породили й заради яких універсальних цілей людина встановлює право; г) покликане пояснити підвалини права, що кореняться в глибинах культури, тобто в широкому значенні – пізнати людину завдяки розумінню права»¹.

На думку В. В. Завальнюка, «...антропологічний підхід до дослідження людини, культури й суспільства розглядають із погляду основних напрямків антропологічного знання – фізичної, філософської, соціальної та культурної антропології або просто з погляду людського виміру досліджуваних явищ. Антропологічний підхід до дослідження людини в даному контексті пов'язаний з дослідницькою точкою зору. У зміст антропологічного підходу включаються вибір об'єкта й предмета, методології й методів пізнання людини, культури й суспільства. Антропологічний підхід корисний для подолання етноцентристського погляду на соціальний розвиток людини і суспільства, його використання є необхідно передумовою налагодження зв'язків між цивілізаціями, правовими системами, державами і людьми, що представляють різні правові культури. Антропологічні знання є значною цінністю для сучасного механізму дії права, оскільки антропологія виступає певним ядром раціоналізації та ідеологізації культури. Юридична антропологія є продуктом діяльності людини, оскільки надає можливість вивчити певні суспільні процеси і впливати на них, а також використовувати її потенціал у формуванні правової реальності»².

¹ Кравченко А. П. Антропологічний принцип у філософії права : монографія. Х., 2007. С. 9.

² Завальнюк В. В. Роль юридичної антропології у сучасному правовому розвитку. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 47. С. 311.

Цілком слушно В. Н. Шаповал зазначає, що «...людина є не об'єктом, а суб'єктом соціальних дій, що через неї і для неї відбуваються всі навколишні трансформації, що вона – не механізм і не фактор, а істота, яка має розум і вільну волю, то така позиція буде більш сприятливою для розуміння сенсу права, удосконалення людини і суспільства»¹.

Неможливо розглядати право окремо від людини, адже сутність права нерозривно пов'язана з фундаментальними засадами людського життя та співжиття².

У зазначеному аспекті слід погодитися з позицією Т. О. Подковенко, яка обґрунтовує, що «...буття людини в світі права – ось що виступає надійним показником цивілізованості будь-якої правової системи. Обґрунтувати якісно нову парадигму правової науки під силу тільки такій методології, яка з одного боку не протистоїть ідеям та принципам суспільного життя, що перевірені тисячолітнім досвідом поколінь, а з іншого боку – прагне формувати нові пізнавальні інструменти та теоретичні дослідження... Прийшов час інтенсивної гуманізації нашої правової системи. Теоретично це досягається тим, що у предметне поле юридичної науки інтегрується людина як особистість, а право розглядається не просто як механічний регулятор суспільних відносин, що виконує свою інструментальну функцію управління суспільством через чітко встановлені дозволи та заборони, а як важливий феномен правової реальності, що виконує людинотворчу функцію»³.

Практичне застосування антропологічного підходу зумовлює здійснення антропологічної інтерпретації правових

¹ Шаповал В. Н. Антропологічні виміри розвитку філософії права в Україні. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 130.

² Антропология права : навч. посіб. / В. І. Кушерець, В. М. Кравець, С. О. Мосьондз та ін.; за ред. В. І. Кушереця. К.: Знання України, 2011. С. 5.

³ Подковенко Т. О. Антропологічний підхід до права як основа юридичної науки. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 34.

норм, заснованої на гуманістичних принципах, що своєю чергою приводить нас до розкриття парадигм юридичної антропології, до яких слід відносити: парадигму людини як центру права і критерію соціально-нормативного регулювання, парадигму правового розвитку, парадигму структурної функціональності правового середовища людини ¹.

У подальшому дослідженні юридичних алгоритмів та юридичних технологій антропологічний підхід буде конкретизовано в рамках людиноцентристського праворозуміння.

Враховуючи положення та засади, сформульовані в принципах і підходах, стає можливим визначити сукупність методів, завдяки застосуванню яких розкривається природа юридичного алгоритму.

М. С. Кельман зазначає, що метод – це найбільш широкий, загальний підхід до вивчення того чи іншого і природного, і суспільного явища, із застосуванням якого можна досягти успіху в кожній галузі науки. Методологічна культура юриста – це його світоглядна зрілість, соціологічна грамотність, правова інформованість і професійна майстерність ².

Грунтуючись на заявлених принципах і підходах у процесі розкриття сутності та соціальної природи юридичного алгоритму і технологій юридичної діяльності, слід використовувати наступні групи методів: загальні методи пізнання; загальнонаукові методи; міждисциплінарні методи ³; спеціально-наукові методи юридичних наук.

¹ Пучков О. А. Юридическая антропология и развитие науки о государстве и праве: теоретические основы : дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Екатеринбург, 2001. С. 22.

² Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К.: Кондор, 2006. С. 663.

³ Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. К.: Юрінком Інтер, 2015. С. 30.

Із сукупності загальних методів пізнання слід використовувати: *метод дескрипції* для опису юридичного алгоритму шляхом відображення в певному, загальнозрозумілому знаковому вигляді, інформації відносно його сутності й форми; *метод порівняння* для встановлення тотожності або відмінності між юридичним алгоритмом і такими поняттями, як норма права, правовий акт, модель поведінки, формальне вираження припису та ін.; *метод узагальнення* для визначення загального поняття юридичного алгоритму та юридичних технологій із урахуванням усіх їх властивостей і ознак.

Із сукупності загально-наукових методів пізнання особливу увагу слід приділяти *діалектичному методу*, який зумовлює об'єктивний, всебічний і конкретний розгляд юридичного алгоритму з урахуванням притаманних йому зв'язків і виявленням взаємозалежності форми й сутності.

Слід враховувати, що повнота наукового дослідження юридичних алгоритмів і юридичних технологій пов'язана також із використанням на всіх етапах таких загальнонаукових методів, як аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, аналогія.

Із сукупності міждисциплінарних методів слід використовувати: *соціологічний метод* при встановленні конкретних соціальних фактів і вимог створення юридичних алгоритмів; *статистичний метод* для кількісної характеристики випадків використання юридичних алгоритмів у диспозиціях норм права в правовій системі України; *конкретно-історичний* при вивченні специфіки виникнення, розвитку та особливостей використання юридичних алгоритмів і юридичних технологій при соціальному регулюванні.

Водночас у дослідженні необхідно використовувати спеціально-наукові методи юридичних наук: *герменевтич-*

ний метод – для дослідження особливостей розуміння та тлумачення юридичного алгоритму в різні історичні періоди та з урахуванням підходів різних шкіл розуміння права; *формально-догматичний метод* – при аналізі положень правових актів щодо встановлення композиції юридичного алгоритму та порядку його відображення; *порівняльно-правовий* – для зіставлення юридичних понять, явищ і процесів щодо фіксацій юридичних алгоритмів у правових актах та юридичних технологій створення таких актів, що існують одночасно у різних країнах, аналізу особливостей організації та здійснення юридичної діяльності.

Аналізуючи методологію дослідження, окремо слід зупинитися на характеристичі спеціально-наукових методів юридичної креативістики (в наступних підрозділах буде надано визначення поняття юридичної креативістики), а саме: *юридичного аналізу, юридико-логічної концентрації та юридичного конструювання.*

Необхідно зауважити, що основою для виділення зазначених методів послуговував аналіз теоретичних розробок – як сучасних науковців, так і представників юридичної науки минулих часів, зокрема значну роль відіграли дослідження відносно основних прийомів юридичної техніки, проведені Рудольфом фон Ієрингом ¹.

Метод юридичного аналізу орієнтує на пізнання фактичних обставин юридичної справи, доказової бази та заотребуваності у правовому акті, який підлягає створенню. Таке пізнання має відбуватися шляхом виділення основної мети, першочергових і другорядних завдань, пошуку технологій та застосування правил, прийомів, способів і засобів, у тому числі матеріально-технічного характеру, необхідних

¹ Рудольф фон Ієринг. Юридическая техника / сост. А. В. Поляков. М.: Статут, 2008. С. 41.

для створення правового акту, в якому (в тому числі) отримують закріплення певні юридичні алгоритми.

Метод юридичного аналізу складається з наступних процедур: збір і систематизація доказової бази; аналітичне дослідження наявних доказів і затребування додаткових документів; встановлення придатності доказів; доказування попереднього правового висновку; матеріально-технічне оформлення юридичної справи.

Затребуваність активного використання вказаного методу впливає і з аналізу практики Європейського Суду з прав людини, в окремих рішеннях якого прямо визначається, що для справедливого судового розгляду суттєве значення має наявність у судовому рішенні достатніх підстав та аргументів, на підставі яких воно було ухвалене. Так, у рішенні за справою «Руїс Торіа проти Іспанії» від 9 грудня 1994 р. ЄСПЛ визнав: «...у відповідності до встановленого прецедентного права, яке відображає принцип належного здійснення правосуддя, у рішеннях судів мають бути належним чином вказані підстави, за якими вони були ухвалені. Пункт 1 статті 6 ЄКПЛ зобов'язує судові інстанції вказувати мотивацію ухвалених ними рішень»¹.

Ефективність втілення в життя зазначеного методу пов'язана також із використанням окремих методів соціології та статистики, зокрема: опитування, інтерв'ювання, статистичного аналізу та зведення, кореляції та ін.

На думку О. Ф. Скакун, «...фактичні обставини справи встановлюються через доказування – логічно послідовну творчу діяльність органу дізнання, слідчого, прокурора,

¹ Де Сальвіа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основоположных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г.СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. С. 420.

суду щодо зібрання, дослідження й оцінки певних документів про обставини, які необхідно встановити для правильного вирішення юридичної справи. Доказування дає змогу відтворити той чи інший фрагмент дійсності, реконструювати обставини з метою встановлення істини для застосування норм права. У процесі доказування використовуються презумпції та преюдиції, які відповідно до законодавства не мають потреб у доказуванні. Законодавство фіксує, які обставини потребують доказування, а які – ні (загальновідомі, презумпції, преюдиції), які факти доводяться певними способами (наприклад, експертизою). Остаточне оцінювання доказу завжди є справою правозастосувача»¹.

Враховуючи зазначені обставини, ми можемо констатувати, що інформація, яка отримується в процесі реалізації методу юридичного аналізу, має суттєве значення не тільки для підготовки юридичної справи, її справедливого та вмотивованого розгляду, але й, що є найбільш важливим, зазначена інформація є основою для майбутнього нормативного визначення (формалізації) моделі поведінки.

Метод юридико-логічної концентрації, за суттю, є теоретичною моделлю порядку співставлення встановлених фактичних обставин юридичної справи із наявними нормами права.

Метод юридико-логічної концентрації зумовлює застосування вищого рівня професійної майстерності юриста, з урахуванням як його професійного досвіду, так і фактичного відчуття права, розуміння порядку організації системи законодавства та знання чинних правових норм, звичаїв ділового обороту, а також особливостей організації юридичної діяльності, юридичної доктрини та догми права.

¹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник; 4-те вид., доп. і перероб. Київ : Правова єдність; Алерта, 2014. С. 232.

Слід враховувати, що зазначене співставлення фактичної та юридичної моделі юридичної справи не завжди має абсолютний рівень співвіднесення. Інколи має місце прогалина у праві, і саме у цих випадках від професійного рівня правозастосовувача – суб'єкта юридичної справи, залежить якість та ефективність вирішення порушеного питання.

Метод юридико-логічної концентрації зумовлює напрям оціночно-пізнавальної діяльності компетентного суб'єкту щодо можливостей застосування правових норм. Окремими процедурами реалізації зазначеного методу можна виділити: зіставлення отриманих даних відносно фактичних обставин з положеннями норм права; вибір найбільш повних і ефективних моделей правової регламентації; юридична кваліфікація.

З цього приводу В. Г. Гончаренко зазначає, що «...юридична кваліфікація методологічно залежить від рівня теоретичної розробки правових норм окремо і в їх системі, від якості законотворення, рівня індивідуальної підготовки кадрів правозастосовників і прямо детермінується навичками неофіційного доктринального та офіційного аутентичного, легального і казуального тлумачення, будучи повною мірою саме результатом цих видів тлумачення»¹.

В аспекті розкриття сутності юридичних алгоритмів та юридичних технологій зазначений метод дозволяє встановити особливості ідентифікації суб'єктів і вибору належної моделі їх поведінки в рамках здійснення ними ефективної юридичної діяльності.

Метод юридичного конструювання відображає послідовність пошуку та створення необхідного виду формаль-

¹ Гончаренко В. Г. Пізнавальна функція юридичної кваліфікації. *Вісник Академії адвокатури України*. К. : Видавничий центр Академії адвокатури України. 2010. № 1 (17). С. 108.

но-юридичного оформлення – як самого процесу провадження юридичної справи, так і фіксації її результатів.

Юридичне конструювання – це інтелектуальна діяльність компетентного суб'єкту щодо створення (відтворення) правового акту (як письмового, так і усного, і конклюдентного). Це конструювання моделі, в якій встановлюється юридична композиція, що відображає логічне співвідношення викладу усіх необхідних структурних елементів правового акту.

Юридичне конструювання складається з двох базових процедур: моделювання порядку викладу змісту та пошуку відповідної форми вираження. Результатом зазначених процедур є, за суттю, проект правового акту. Такий акт ще може бути змінено у відповідності до вимог суспільства або індивіда (якщо мова йде про правореалізаційні акти), його окремих верств, положень національного або міжнародного права.

Метод юридичного конструювання дозволяє виділити із всієї сукупності юридичних технологій саме ті, які необхідно застосувати для розробки та прийняття затребуваного виду правового акту, встановити композиційні особливості створення юридичних алгоритмів, проаналізувати статус суб'єктів конструювання, прийомів і способів викладення правового матеріалу та встановлення зв'язку з іншими правовими актами.

Підсумовуючи, слід зауважити, що визначений методологічний інструментарій використовується для встановлення порядку створення якісних юридичних алгоритмів, у відповідності до існуючих юридичних технологій, вимог суспільства та положень законодавства. Зазначений тип праворозуміння, принципи, підходи та методи наукового пізнання відображають вихідні методологічні засади дослі-

дження юридичних алгоритмів та юридичних технологій у сучасному праві, формують основу для отримання всебічної та повноцінної інформації щодо їх правової природи і соціального призначення.

1.2. Природа і призначення сучасного права в аспекті розуміння та моделювання юридичних алгоритмів

Розкриття сутності та осягнення духу права пов'язано з необхідністю всебічного аналізу першопричин його виникнення, формування, формалізації та використання в реальному житті. Право – це не тільки «те що є», але й «те що діє». Більш того, саме існування права пов'язано лише з одним фактором – служіння людині. Але не слід зводити право лише до суб'єктивних прав. Це складний і багатобарвний соціальний регулятор, всебічне дослідження якого надає суспільству вкрай необхідні алгоритми впорядкування відносин і вирішення конфліктів.

О. В. Гарник зазначав: «Духовно-практичний спосіб освоєння світу припускає не тільки знання про світ, але включає в себе емоційно-почуттєве переживання людиною навколишньої дійсності, а також духовне перетворення світу людиною відповідно до своїх ідеалів, інтересів, сподівань. Саме таким – духовно-практичним способом освоєння світу і постає світогляд»¹.

Світогляд включає в себе ще й особистісне ставлення до цього світу, його переживання та оцінки з позиції певних цінностей (свободи, справедливості, рівності, інтересу, переконань, потреб та ін.).

¹ Гарник О. В. Вступ до філософії права. Дніпропетровськ : ДДУ, 1999. С. 23.

Свого часу німецький філософ І. Кант наголошував: «...вищою, кінцевою метою просування людства шляхом поступового “морального самовдосконалення”, шляхом поступового усвідомлення гідності людини як вищого і єдиного принципу “ідеального законодавства” є досягнення людьми своїх вищих ідеалів – свободи, справедливості, рівності тощо. При цьому абсолютна формально-правова рівність будь-якого індивіда будь-якому іншому індивіду сама по собі забезпечить повне розкриття всіх “природних” задатків і здібностей кожної людини. Право є метою суспільства, яке знаходиться у цивілізованому стані. Право виступає для людей вищим принципом, з якого мають виходити всі максими, які стосуються суспільства»¹.

Іншими словами це означає, що головною проблемою суспільства є пошук кінцевої формули організації суспільних відносин, за допомогою якої може бути встановлено такий правопорядок, що максимально відповідає правам і свободам людини.

На думку В. В. Дудченко, «...центральною складовою фундаментальної юриспруденції виступають філософсько-правові доктрини, в рамках яких здійснюється інтерпретація права та держави як особливих форм буття людини та специфічних соціальних інститутів. Існування різних традицій філософсько-правової думки зумовлює їх акцентування на різних аспектах правової реальності»².

Поняття права являє собою сукупність цілого ряду абстрактних визначень, які виробляються в результаті вивчення всіх його сторін і проявів. Отже, не лише є можливими,

¹ Кант І. Метафізика нравов в двух частях. Часть первая. Метафизические начала учения о праве / Соч.: в 6-ти т. М., 1965. Т. 4. Ч. 2. С. 142.

² Дудченко В. В., Капустіна Н. Б., Горобець К. В. Сучасні філософсько-правові доктрини : навчально-методичний посібник. Одеса : Фенікс, 2018. С. 3.

але й необхідні різні визначення права і поняття права не зводиться до жодного з них. Поряд із визначеннями, що фрагментарно характеризують право, наука і практика потребують загального визначення поняття права.

У зазначеному аспекті слід враховувати висновки постмодерністського трактування правової реальності, яке визначає таке явище, як «різомне середовище», що володіє іманентним потенціалом самоорганізації. «Розгляд права як цілості є перспективним з використанням для такого його розгляду поняття різоми, яке якраз фіксує позаструктурний і нелінійний спосіб організації цілості. Різома, на відміну від структури, не боїться розриву. У різомі в принципі немає ні початку, ні кінця, тільки середина, з якої вона росте і виходить за її межі»¹.

Відтак, центрування до людини є цілком природнім розвитком ідеї розуміння права. Бо, на нашу думку, саме людина виступає тією «золотою серединою» з якої «росте» право.

Поряд із зазначеним М. І. Козюбра наголошує, що «... обґрунтованими виглядають позиції тих авторів (переважно зарубіжних), які центральним елементом системи права вважають не знеособлену (“знелюднену”) норму, а людину, хоч і використовують при цьому усталене поняття “суб’єкт права”, намагаючись звільнити його від нашарувань догматизму, надмірної раціональності і статичності»².

Саме тому вирішення питання, пов’язаного з формулюванням визначення права, має суттєве значення для подальшого дослідження правових явищ, виявлення закономір-

¹ Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. С. 15.

² Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваіге, 2015. С. 143.

ностей і перспектив розвитку права, а також для розвитку відповідної правової теорії в цілому.

Розглядаючи процес виникнення та розвитку права, О. А. Котенко вказує: «...право історично виникло як класове явище і виражало насамперед волю і інтереси економічно панівних класів. Якщо звичаї містилися у свідомості і поведінці людей, то правові норми почали оформлятися письмово для всезагального ознайомлення. В такій спосіб формуються відповідні джерела права. Правові норми склалися переважно трьома основними шляхами: 1) переростанням мононорм (первісних звичаїв) в норми звичаєвого права; 2) наявною правотворчістю держави, яка виражалась у спеціальних документах, що містили юридичні норми, нормативних актах (законах, указах тощо); 3) наявним прецедентним правом, яке складалося з конкретних рішень (прийнятих судовими або адміністративними органами) та набували характер зразків, еталонів для вирішення інших аналогічних справ»¹.

У будь-якого народу правом первісно вважається те, що фактично тривалий час і постійно повторюється або здійснюється усіма як таке. Звідси й виникають звичаєві норми, і водночас самі вони стають уже авторитетними веліннями суспільства, тобто правовими нормами. Іншим прикладом «живого права», яке фактично уже діє в суспільстві, є договори.

Певною мірою продовжуючи зазначені положення, В. В. Дудченко констатує: «...концепція оновленого пізнання права виходить із необхідності відмежування від суто позитивістського підходу. В процесі пізнання сутності

¹ Котенко О. А. До питання про генезис правового розвитку. *Державо і право* : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. К., 2010. Випуск 50. С. 76.

права особливе місце посідають природно-правові підходи. Адже знаменними здобутками природно правових учень є: обстоювання незалежності права від визнання чи не визнання з боку держави; виявлення онтологічного місця права; телеологічний підхід; зв'язок ідеї справедливості з принципом договору»¹.

Право є унікальною системою подолання етноцентричного погляду на життя та світ, встановлення відносин і правових контактів із людьми, що є представниками різних правових культур і правових систем, з умовою збереження останніми традицій та національної ментальності.

Право є природним явищем, притаманним «людині-розумній», певному народу та людству в цілому. Воно виступає характеристикою, засадою віднесення живої істоти до соціального кола. Праву людина має підкорятися, лише вона його розуміє, змінює, здійснює та використовує для організації свого існування.

Як зазначає В. В. Дудченко, «...право є особливо складним соціальним феноменом на підставі антиномічності його структури. У межах цієї структури співіснують автономія і гетерономія, суще і ціннісне, факт і норма, ідеальні (метафізичні) й реальні (позитивні) елементи, стабільність і рухливість, порядок і новаторство, примус і переконання, соціальні потреби і соціальні ідеали, досвід і наукові конструкції та, нарешті, логічні поняття і моральні цінності. Усі подібні протиставлення у сфері права істотні й, не з'ясувавши їхньої сутності, неможливо досягти адекватного бачення феномена права в цілому»².

¹ Дудченко В. В. Подальший розвиток природно-правової концепції в української юриспруденції. *Держава і право* : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. К., 2010. Випуск 50. С. 759.

² Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. О., 2007. С. 178.

Ю. М. Оборотов визначає: «...право – це історично сформована, морально обґрунтована і релігійно вивірена, легалізована ціннісна нормативна система, розрахована на всезагальне визнання (легітимацію) і відповідну поведінку людей, організацій, соціальних спільнот, в якій використовуються процедури, формалізовані рішення і державний примус для попередження й вирішення конфліктів, збереження соціальної цілісності»¹.

Як вказує М. І. Козюбра, «...первісний генезис права корениться не в державі, а в реальному житті, в природних, невідчужуваних правах людини, право виникає не одночасно з державою, а передує їй. За певних соціальних передумов воно може існувати без держави і поза державою»².

Приймаючи до уваги результати колективного дослідження, яке було проведено на кафедрі теорії та історії держави і права Львівського національного університету імені Івана Франка, слід зазначити, що в стародавні часи терміном «право» найчастіше позначалися поняття: про свободу людини; про справедливість; настанови стосовно людської поведінки; настанови щодо здійснення такої поведінки суб'єктів, яка вважається справедливою; про зважування інтересів різних учасників суспільного життя. У новій і новітній історії людства термін «право» використовувався також і для позначення понять про певні інтереси тих чи інших суб'єктів соціуму, особливі почуття й емоції, вимоги суб'єктів стосовно отримання певних цінностей³.

¹ Оборотов Ю. М. Праворозуміння як аксіологічне начало (постулат права). *Право України*. 2010. № 4. С. 54.

² Козюбра М. І. Загальнотеоретичне правознавство : стан та перспективи. *Право України*. 2010. № 1. С. 35.

³ Дудаш Т. І. Правоназви як закономірний прояв праворозуміння. Права людини: соціально-антропологічний вимір : колективна монографія. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. Серія І. Дослідження та реферати*. Вип. 13. Львів : Світ, 2006. С. 91.

Тобто сучасне розуміння права має враховувати невід’ємний взаємозв’язок – форми вираження в реальних письмових актах (*існування*), та ідеї, положення і принципи (*сутність*). Але поряд із зазначеним, вихідними засадами сучасного розуміння права є постулати людиноцентризму, до яких, на нашу думку, слід відносити: не буде людей – не буде права; одній людині у всесвіті право не потрібно; у світі лише матеріальних речей людина відчуває самотність і «пустоту»; людині для комфортного існування необхідні духовні, нематеріальні орієнтири та інші люди.

У зазначеному контексті цілком слушною є думка В. М. Шафирова, який пише: «...сьогодні як ніколи потрібно таке бачення права, для якого мірою всіх речей дійсно виступає благополуччя соціально-правового життя кожної конкретної людини і громадянина. Мова йде не просто про облік, повагу інтересів особистості, а про людський вимір права. А це вже зовсім інший підхід, що виражає принципово інший погляд на право. Він ґрунтується не на протиставленні різних концепцій права, а на їх інтеграції. Єдність і взаємодія всіх позитивних сторін різних теорій (і особливо природно-правової та юридичної позитивізму) на основі людського виміру дозволяє обґрунтовувати нове якісне явище – природно-позитивне право. Причому поняття «природно-позитивне право» однаковою мірою має як наукове, загальносвітоглядне, так і безпосередньо практичне, операціональне значення.

Сутність права обумовлена природою людини, її прагненням до свободи, самовизначення. Свобода, своєю чергою, виражається в правах і свободах. Тому основне, глибинне в праві – права і свободи людини. Вільна людська особистість також неможлива без прав і свобод, як без серця, нервової системи, легенів і т. п. Ось чому право (права і

свободи) не нав'язані й не можуть бути нав'язаними ніким ззовні, включаючи державу»¹.

Своєю чергою С. І. Алаїс підкреслює, що «...сутність права виявляється не в його інтегративному визначенні, а в його інтегративному розумінні. Таке розуміння права відображає цілісність його якостей не просто у вигляді переліку різноманітних дефініцій, а в запереченні їх протидії та визнанні їх взаємозбагачення»².

З іншого боку, один із видатних представників реалістичної школи права зазначав, що «...метою права є мир, засобом досягнення цієї мети – боротьба. Боротьба за право є обов'язком особистості перед самою собою, власною честю і гідністю. Основним у пізнанні права має стати поняття мети, а не причини. Сформульована мета потребує вибору засобів її реалізації. Встановлення мети і вибір засобів – справа свободної особистості»³.

У цьому контексті В. С. Нерсесянц цілком слушно зауважував, що «...право у життєдіяльності суспільства і людини виступає і як основа його самотворення в історії, і як форма реалізації творчості людини, і як гарантія свободи й відмежування від варварства та несправедливості. Аналіз природи правових цінностей, а також виявлення цінності права в цілому, дає можливість перейти до обґрунтування права як форми свободи і до розгляду свободи як правової цінності, тим більше, що якоїсь іншої форми виразу свободи в суспільному житті, окрім правової, людство до цього часу ще не винайшло»⁴.

¹ Шафиров В. Человекоцентристский подход к пониманию права. *Право України*. 2011. № 1. С. 101.

² Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2003. С. 73.

³ Иеринг Р. Борьба за право / пер. Лойко В. И. М.: Издательство Вестника знания (В.В. Битнера). 1912. С. 3.

⁴ Нерсесянц В. С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости. *Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление*. М.: Институт государства и права РАН, 1996. С. 5.

Свобода є однією із найвизначніших людських цінностей, вона є основою для досягнення усякої іншої цінності. Порушення певної міри свободи викликає у людини незадоволення, відчуття несправедливості та бажання відновити порушене.

Треба розуміти, що свобода завжди є не тільки можливістю вибору, але й (що дуже важливо) фактичним вибором. З цього приводу М. Бердяєв зазначав: «Визначення свободи як вибору є ще й формальним визначенням свободи. Це лише один із моментів свободи. Дійсна свобода виявляється не тоді, коли людина повинна обрати, а тоді, коли вона зробила вибір. Звідси ми приходимо до нового визначення свободи, свободи реальної. Свобода є внутрішньою, творчою енергією людини. Через неї людина може творити зовсім нові форми життя, нове життя суспільства і світу. Але було б помилково при цьому розуміти свободу як внутрішню причинність. Свобода знаходиться поза причинними відносинами, тобто свобода не припускає причинних пояснень, тому що сама є причиною»¹.

Але що таке свобода людини у своєму максимумі? Це необмежена можливість мріяти про діяння та необмежена варіативність діянь. У зазначеному аспекті абсолютна свобода – це анархія, хаос можливостей.

У цьому зв'язку треба враховувати, що людина як вид може існувати та розвиватися лише в певному соціальному колі (винятки є лише підтвердженнями правила). Тож уявіть собі, що кожна людина стане використовувати цей хаос можливостей. Що станеться? Відповідь проста – абсолютна криза. Фактично, ніхто нічого не отримає. Відтак виникає важливе завдання – узгодити індивідуальні свобо-

¹ Бердяєв Н. А. Царство Духа и царство кесаря. М.: «Республика», 1995. С. 325.

ди таким чином, щоб кожна людина почувалася комфортно у соціумі, а для цього необхідний ефективний механізм упорядкування свободи. І саме таким механізмом, певною цілісністю, є право.

Відтак, що таке право? Сучасна юриспруденція фіксує множинність визначень права – від порівняння із системою норм до ототожнення з правами людини.

Слушною, з наукової точки зору, є думка, що право є тим, за відсутності чого настає соціальний хаос. Право є тим, що невід’ємно від людини. Без людини не існує права, бо лише особа розуміє, формалізує, підпорядковує свою поведінку або порушує право. Безумовно, право є альтернативою безладу та соціальному хаосу, оскільки виражає осмислену людиною модель бажаної поведінки. При чому бажаної не тільки для себе, а й для інших осіб.

У Біблії сказано: «Люби свого ближнього, як самого себе»¹. Використовуючи цей постулат у сфері соціальних відносин ми можемо перефразувати його: «Поступай таким чином, як би ти хотів, щоб поступили відносно тебе». Відтак, формалізоване в тексті «Святого письма» Боже Слово є нічим іншим, як правилом, нормою, соціально значущим приписом, який відображує природу права. При чому, тут є і природна складова – Боже Слово, або як альтернатива – «вища» морально-ідеологічна цінність, і позитивістка складова – текст Біблії (або іншого релігійного тексту), а також суб’єкт і модель соціальної комунікації.

Певним чином, запропоноване бачення відображує людиноцентристську модель праворозуміння, замкнуту на людині. Але таке замкнення не передбачає переваги індивідуальних особливостей, мотивів і цінностей перед суспільними. Навпаки, це відповідна об’єктивним законам існування па-

¹ Св. Евангелие от Матфея. URL: <https://www.bibleonline.ru/bible/lut/40/22/>

радикала конструювання відносин у соціумі. Вона не містить егоїстичного бажання абсолютизації суб'єктивних прав безвідносно до інших суб'єктів, але чітко сформоване альтруїстичне прагнення до комфортного співіснування.

Ґрунтуючись на наведених положеннях, ми приходимо до розуміння співвідношення людини і права, яке отримує вираз у оксимороні: «людина-у-праві» та «право-у-людині».

У зазначеному аспекті слід враховувати нетотожність правової та юридичної людини. Так, на думку Д. А. Гудими, «...правова людина – це людський індивід, якому з огляду на його природу притаманні вроджені правові якості (природні, невід'ємні, основоположні права). А юридична людина – це людський індивід, який у процесі соціалізації здатний сприймати, реалізовувати та трансформувати право як спеціально-соціальне (державно-вольове, юридичне, «позитивне») явище, що є елементом сформованої у певному суспільстві культури»¹.

Розуміння сутності права як справедливої міри свободи дозволяє індивіду відчувати себе повноцінною істотою. Право, фіксуючи межі свободи, встановлює напрями поведінки. Однак поведінки не будь-якої, а лише тієї, що не зашкоджує свободі інших. А відтак, для цього індивіда зовсім не важливо те, яким чином було врегульовано подібні відносини у минулому, для нього має значення те, як вони впорядковані зараз.

У зазначеному аспекті слід погодитися із твердженнями С. І. Алаїс відносно того, що «...сучасному суспільству необхідна остаточна переорієнтація праворозуміння: від розуміння права лише як сукупності приписів держави до вивчення сутності права як складного багатоаспектного

¹ Гудима Д. А. Людина правова та юридична: спроба антрополого-герменевтичного аналізу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 277.

явища, що має різноманітні форми прояву, існує в численних формах буття. Серед них: вроджені можливості людини (природні, невід’ємні, невідчужувані права), індивідуальна та суспільна правосвідомість, правовідносини, що виявляються в діях і поведінці людей, правові звичаї, правові канони, правові прецеденти та правові доктрини, нормативно-правові договори, національні і міжнародні нормативно-правові акти»¹.

Але існування різноманіття форм права не має бути тим, що обмежує реалізацію та втілення в життя свобод індивідів, визначаючи «єдиний можливий порядок». Ці форми є лише можливими, але не виключними варіантами. Вони відображають лише певні алгоритми, такі, що є затребуваними, але спрямованість людини до забезпечення власних прав і свобод зумовлює подальший їх розвиток.

На думку А. Ф. Крижановського, «...прагнення сучасної людини до свободи значно перевищує можливості звичних регулятивних механізмів підтримання необхідного для цілісності соціуму балансу між свободою і справедливістю. А правові потреби сучасної людини помітно випереджають розвиток “правової інфраструктури”, яка і забезпечує наше правове благополуччя. І саме в правопорядку як в “останній” (що вельми умовно) іпостасі буття права і виявляється реальна якість правового життя. “локалізація” глобальних проблем посилює відчуття взаємозалежності існування людської цивілізації у всіх її теперішніх територіальних координатах, необхідність розбудови системи впорядкування на основі зовсім нового співвідношення загальнолюдського і національного»².

¹ Алаїс С. І. Вказана праця. С. 113.

² Крижановський А. Ф. Сучасний правопорядок: контури теорії. *Актуальні проблеми держави і права*. О.: Юрид. л-ра. 2009. № 49. С. 34.

Розуміння права як міри свободи та обґрунтованої моделі поведінки суб'єктів суспільного життя, що об'єктивно зумовлені розвитком суспільства, підтверджується висловлюванням І. Канта, що «...свобода і є те єдине первісне право, властиве кожній людині на підставі належності до людського роду»¹.

Але, що є сучасним правом? Правила поведінки, які існують у поточному часовому континуумі, чи певні якісно відмінні норми, які відображають нагальні потреби сучасного суспільства? Та й узагалі, чи лише норми характеризують право? Відповідь однозначна – ні. Сучасне право – це в тому числі й сукупність соціально значущих приписів, які встановлюють порядок врегулювання найбільш важливих відносин у суспільстві, і віра в наявність певних цінностей, принципів.

Розвиваючи зазначені положення та розкриваючи аксіологічний аспект права в сучасних умовах слід враховувати обґрунтовані І. В. Патеріло положення, що право, «... як ніякий інший соціальний інститут, залишається гарантованим носієм свободи людей, визначником її меж, а головне – способом її перетворення на творчу, цілеспрямовану суспільну активність, мета якої – реалізувати основоположні цінності й ідеали сучасної цивілізації (цивілізаційні цінності нового тисячоліття), пов'язані, окрім усього іншого, з протиборством права і насильства. Завдяки аксіологічній складовій сучасного права у ньому, як у явищі глобального масштабу, дедалі більше концентруються оптимальні юридичні засоби, властиві юридичним системам розвинутих демократичних країн. Такого роду «правова конвергенція», яка об'єктивно виявляється й у правовому просторі Украї-

¹ Кант І. Метафізика нравов. Сочинение в 6 томах. М., 1965. Т. 4. Ч. 2. С. 20.

ни, базується на всеосяжному переломі у розвитку людської цивілізації, на розвитку й утвердженні нею послідовно демократичного типу суспільних відносин, а відтак і сучасного громадянського суспільства, центром і сенсом існування якого є людина, її гідність і високе становище в соціальній системі, її невід'ємні права і свободи»¹.

Наведені положення характеризують сучасне право як цілісність соціально значущих приписів і положень, які відповідають духу постмодерністського соціуму, уявленням про свободу і справедливість. Вони отримують формальне вираження та є дієвим механізмом не лише закріплення, але й захисту та втілення у життя прав і свобод сучасного індивіда.

Вказане підкреслює необхідність подальшого розвитку юридичного осмислення зазначених категорій. Вони зумовлюють динаміку як теоретичного рівня осмислення права, так і особливостей його ролі у впорядкуванні суспільних відносин.

З цього приводу С. І. Максимов зазначав, що «...як будь-який феномен культури, право являє собою єдність двох основних вимірів: смислового і предметного»².

Водночас німецький філософ права А. Кауфман, аналізуючи ідеї єдності природного і позитивного права, в рамках своєї концепції – «онтологічної структури права», вказує, що «...її зміст становить єдність позитивно-нормативної легальності з природно-правовою справедливістю, які співвідносяться як існування і сутність»³.

¹ Патерило І. В. Право як ціннісна категорія : дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2006. С. 29.

² Максимов С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления. Харьков, 2002. С. 62.

³ Кауфманн А. Онтологическая структура права. *Российский ежегодник теории права*. 2008. № 1. С. 151.

Право складається з певних елементів, при чому кожен з елементів має власні варіанти розвитку, і більш того – кожен елемент розвивається та пронизує полотно соціальної реальності своїми унікальними стежками. Але кожен елемент окремо не є тотожністю тієї особливої, бездоганної цілісності, якою є право. Водночас кожен елемент є ланкою, яка зв'язує багатогранність у цілісність.

В основі формування цієї цілісності лежить певна дуальність сутності та існування. Ця дуальність наближує нас до розуміння не лише того, як утворюється право, але й того, як воно підтримує своє існування. Ідеальний і реальний виміри права мають бути збалансованими та отримати вираз у письмовому правовому акті, обов'язковість якого має бути підтримана примусом або бажанням виконання.

Відтак певним розвитком сучасних поглядів на інтегративне праворозуміння, яке враховує та на методологічному рівні об'єднує найважливіші висновки аксіологічної, соціологічної та нормативиської концепцій праворозуміння, вбачається людиноцентриське праворозуміння.

Людиноцентриське праворозуміння дозволяє визначити право з урахуванням рівня сприйняття суспільством необхідності в існуванні певного універсального «регулятора», який не тільки досяг рівня, що має бути закріплений як зразок для майбутніх подібних відносин, але й такий, що відповідає вимогам рівня розвитку суспільства, яке має певну організацію на визначеній території.

З цього приводу Котенко О. А. цілком слушно зазначає, що «...еквівалентність, як запорука відповідності соціальній реальності змісту того чи іншого правила поведінки (соціальна складова) для набуття повноцінного статусу правової норми, має бути опосередкована культурними цінностями – отримати обґрунтування доцільністю (право-

ва політика), виправдання з позиції справедливості (етика права), загальний вираз за посередництвом тексту (логіка права), офіційне визнання та судову гарантію від можливих порушень за допомогою авторитету державної влади (позитивація права)»¹.

Аналізуючи наведене О. А. Котенко твердження відносно природи права слід звернути увагу на вираз «за посередництвом тексту». У даному випадку мова має йти не стільки про «логіку права», скільки про формалізацію права та юридичні технології її здійснення. Бо саме у зазначених технологіях ми зможемо ідентифікувати, в тому числі, і логіку права.

Узагальнюючи образ права, ми маємо враховувати, що вимоги соціуму, часу та місця є змінюваними. Але саме це й підкреслює особливу природу права – можливість відповідати нагальним вимогам суспільства із позаконкурентною підтримкою з боку тих суб'єктів, які мають владу над суспільством у певний час на певній території. Правом визнається його функціонування, реалізація, дія в житті, концепція юридичної соціальної відповідності, яка відображає зв'язок і підтримуваний владним суб'єктом результат такого зв'язка між тим що є, і тим, що має бути.

У зазначеному аспекті особливого значення набуває роль держави та її інститутів у забезпеченні гармонійного співіснування між суб'єктами права.

На думку Т. С. Федорової, «...сучасній державі властива організація та діяльність такої системи інститутів, які відповідають об'єктивним потребам суспільного життя, причому не тільки система, що діє, а й така, що розвивається під впливом нових суспільних викликів, які становлять

¹ Котенко О. А. Право як явище соціальної дійсності. *Часопис Київськ. ун-ту права*. 2011. № 3. С. 64.

інтереси суспільства. З цього випливає, що сучасна держава стає реальністю завдяки ефективній діяльності її інститутів, стратегічною метою яких є забезпечення суспільного порядку, базованого на праві»¹.

Водночас слід враховувати сучасні тенденції щодо де-монополізації ролі держави у створенні права. Зв'язок із державою, в контексті (в тому числі) забезпечення державним примусом дії права, виконання сформульованих у його нормах зобов'язань не є необхідною умовою ефективного правового впливу. У зазначеному випадку мова йде про «м'яке право».

Так, Ю. Б. Фогельсон вважає, що «...термін “м'яке право” самою своєю появою пропонує розширити межі розуміння терміну “право”, включивши до нього як норми, створення та виконання яких залежить від суверенітету і, відповідно, від апарату (норми жорсткого права), так і норми, в усьому аналогічні першим, але індіферентні до суверенітету. Це нове поняття права, індіферентне до суверенітету та територіальних меж, поки що не існує як єдина система, як і в ранню епоху Середньовіччя (1100–1400 рр. н. е.) не існувало нічого подібного до сучасних правових систем, які спираються на суверенітет»².

Особливою ознакою «м'якого права», в контексті його співвідношення із «жорстким правом», перш за все є наявність бажання сторін, учасників конфлікту або юридичної справи в належному та взаємовигідному вирішенні тих обставин, які потребують юридичного оформлення, по-друге – відсутність забезпечення виконання такої домовленості за допомогою державного примусу.

¹ Федорова Т. С. Господарська юстиція у сучасній державі : монографія. Одеса : Юридична література, 2019. С. 147.

² Фогельсон Ю. Б. Мягкое право в современном правовом дискурсе (окончание). *Журнал российского права*. 2013. № 9. С. 50.

З цього приводу В. В. Дудченко констатує, що «...ідея права в усі часи асоціювалася з ідеєю справедливості, тому при визначенні поняття права необхідно враховувати цей конститутивний його елемент. Справедливість утворює справжній “логос” феномена права і є специфічним духовним елементом правової реальності. Вона виступає в усій сукупності правових цінностей. Відсутність у праві цього компонента призводить до духовно незрілих інститутів, які тримаються грубою силою»¹.

У зазначеному контексті цілком слушною вбачається думка І. В. Шалінської, яка вважає, що «м'яке право» – це елемент системи джерел права, який характеризується диспозитивністю та рекомендаційним характером актів, з яких воно складається, відіграє допоміжну роль у правозастосуванні та покликаний забезпечувати дотримання інших, пов'язаних із ним актів позитивного права, або заповнювати прогалини у правовому регулюванні на факультативному рівні системи джерел права².

Прийняття ідеї м'якого права дозволяє розширити діапазон емпіричного аналізу юридичних алгоритмів: від дослідження актів, які створені суб'єктами, що мають державно-правові повноваження, до актів інших суб'єктів права, що безумовно відповідає реаліям правового впливу.

Враховуючи наведені положення, вбачається доцільним розуміння права в якості певної складної сукупності, в якій проявляється різноманіття ракурсів цілісності права, де не тільки зберігаються і змінюються правові норми, але й з'являються нові прояви правового регулювання. Зазна-

¹ Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. О., 2007. С. 2, 178.

² Шалінська І. В. Акти «м'якого права» у системі джерел права : автореф. дисс. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2015. С. 13.

чена сукупність є такою, що змінюється, цілісністю, яка не втрачає своєї основної ціннісної якості – регулювання найважливіших відносин суспільства. Все це дозволяє розглядати право в якості певної різоми – організованої та такої що розвивається цілісності, яка змінюючи свою форму не змінює сутності та соціального призначення.

Відтак, під правом, у контексті людиноцентристського праворозуміння, пропонується розуміти орієнтовану на регулювання суспільних відносин різому (структурно-системна сукупність, цілісність) приписів справедливого обмеження свободи, засновану на вірі індивідів в наявність у них природніх можливостей (прав, свобод) та обов'язків, як пов'язаних із державою, так і не маючих державного характеру.

Право є результатом розвитку людства, відображенням ступеню його цивілізованості. Лише людина розуміє право, підкоряється його приписам і, фактично, створює його формальне вираження. А відтак, сучасне право – це насамперед ті положення, в основі яких лежить віра у природні права й свободи людини та які отримали формальне закріплення в правових актах.

Аналізуючи сутність окремих явищ правової реальності ми маємо враховувати соціальне призначення права. Морально-ціннісні орієнтири зумовлюють обґрунтованість і відповідність права соціальним потребам. Регулювання суспільних відносин не може здійснюватися лише за умов вільного вибору варіанту поведінки. Поряд із диспозитивністю не менше значення мають імперативність, персоніфікація, регламентована послідовність. Слід враховувати, що вирішення юридичного конфлікту більше тяжіє саме до чітко встановленого порядку дій, ніж до нерегламентованих законом «пошуків» можливих варіантів задоволення інтересів учасників спору.

Відтак ми можемо стверджувати, що соціальна природа і призначення права проявляється не стільки у встановленні обов'язків, окремих визначень і статусу, скільки в закріпленні «порядку» діянь суб'єктів щодо втілення в життя та захисту своїх прав і виконання обов'язків. Зазначений порядок здійснюється у формі юридичного процесу або правової процедури, за винятком окремих випадків рекомендацій або заохочень має імперативний характер. Такий висновок зумовлює необхідність більш ретельного дослідження природи динамічної складової права, основу якої, на наше переконання, складають юридичні алгоритми.

1.3. Юридична діяльність як особлива сфера застосування технологічного арсеналу права

Визначившись із методологічною основою дослідження та вихідними характеристиками розуміння права, вбачається за необхідне обґрунтувати вибір об'єкта дослідження, в рамках якого мають розкриватися теоретичні та нормативні складові юридичних технологій і алгоритмів. На нашу думку, таким об'єктом є юридична діяльність.

Юридична діяльність є особливим видом соціальної практики. Вона пов'язана з такими засадами, як юридична освіта, аналітичне мислення, знання чинного законодавства, розуміння процедурно-процесуальних особливостей провадження юридичної справи.

Ефективність такої діяльності заснована на знанні умов встановлення фактичних обставин справи та їх належного оформлення, якісної правової кваліфікації та здатності до юридичного конструювання з урахуванням розуміння пра-

вил, способів і принципів технологій вирішення юридичної справи та створення правових актів.

Не викликає сумніву, що юридична діяльність є особливим різновидом правової активності. Правова активність суб'єктів права проявляється у формі юридично значимих діянь (діяльності, дій чи бездіяльності).

Так В. І. Червонюк вважає, що «...правова активність – це обумовлена соціально-правовими засадами, потребами та інтересами людей їх суспільна якість, що характеризується реальним здійсненням ними правових вимог, принципів і установлень. Правова активність характеризує життя права на тій стадії його буття, коли його приписи і принципи стають реально діючими. Тому спрощуючи проблему можна сказати, що право в дії зводиться до правової активності, змістом якої є будь-які прояви права в суспільному житті. Правова активність тим самим відображає закладену правом взаємодію суспільства й особистості. Відповідно, своїм змістом правова активність охоплює: 1) комплекс особистісних соціально-правових властивостей суб'єктів, що обумовлюють можливість його участі в правовому житті (внутрішній аспект); 2) саму реальну життєдіяльність особистості, спільності людей в різних її кількісно-якісних характеристиках у сфері дії права (зовнішній аспект)»¹.

З урахуванням того, що для здійснення юридичної діяльності необхідна система спеціально уповноважених органів, а відповідно й цільове матеріально-технічне забезпечення, то основною формою такої діяльності є юридичний процес. Основною, але не єдиною, так як в рамках юридичної діяльності здійснюються й окремі процедури.

¹ Элементарные начала общей теории права : учеб. пособие для вузов / под общей ред. В. И. Червонюка. *Право и закон*. М.: КолосС, 2003. С. 54.

Свою чергою, правові процедури є формою здійснення юридично-значимих дій (найчастіше одномоментних). Здача звітності, підписання договору та інша безліч правових процедур не потребують наявності у суб'єкта їх здійснення «особливих» повноважень, системи спеціальних органів, а відповідно – матеріально-технічного забезпечення їх реалізації.

Однак співвідношення категорій «юридична діяльність» і «юридично-значимі дії» вказує на більш широкий обсяг логічного змісту останньої. Юридична діяльність є особливою, здійснюваною спеціально уповноваженими суб'єктами формою юридичних дій.

Так, на думку І. М. Зайцева, «...для юридичної діяльності є характерним певний порядок, який має бути – і в більшості випадків є – оптимальним для здійснення тих чи інших юридично значимих дій. Він встановлюється відповідними нормативними приписами. Наприклад, регламент роботи представницьких органів державної влади, прийняття законодавчих актів, проведення виборів захисту дисертацій, процедура видачі ордера на житло, одержання спадщини тощо. Оптимальний порядок містить програму юридичної діяльності, він має орієнтуюче значення для досягнення певної правової мети, тим самим підвищуючи ефективність правового регулювання юридичної діяльності та гарантуючи її правомірність і результативність. Порушення порядку являє собою правопорушення, а в окремих випадках результати такої неправомірної діяльності визнаються юридично нікчемними (недійсними)»¹.

¹ Зайцев И. М. Понятие и содержание юридического процесса. *Теория государства и права* : курс лекций / под ред. Матузова Н. И., Малько А. В. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2001. С. 442.

Але юридично значимі дії можуть втілюватися в життя і у формі бездіяльності. Так, приміром, дотримання приписів норм, які містять заборону щодо вчинення певних діянь.

Відтак необхідно враховувати, що юридично-значима активність суб'єктів права може проявлятися: 1) у вигляді юридичної діяльності (здійснюється у формі юридичного процесу та правових процедур), 2) у вигляді виконання окремих юридичних дій (здійснюється у формі правових процедур), 3) у вигляді юридично значущої бездіяльності: а) у формі дотримання заборони, б) у формі усвідомлення юридично-значущого припису (розуміння норм-дефініцій, визначень, положень, принципів).

Юридична діяльність є відображенням особливостей правоутворення та втілення в життя правових норм, які здійснюються у відповідності до встановлених правил, а також правової культури, юридичних технологій та юридичної освіти у певній державі. Це зумовлює необхідність більш детального аналізу правової системи та виділення її складових елементів.

На думку Н. М. Оніщенко, до структури правової системи належать такі головні елементи: «1) право як сукупність норм, що створені і охороняються державою; 2) законодавство як форма вираження цих норм (нормативні акти); 3) правові приписи; 4) правові установи, які здійснюють правову політику держави; 5) судова та інша юридична практика; 6) механізм правового регулювання; 6) правореалізаційний процес (включаючи акти застосування і тлумачення); 8) права, свободи і обов'язки громадян (право у суб'єктивному значенні); 9) правова діяльність; 10) системи сформованих у суспільстві правовідносин; 11) законність і правопорядок; 12) правова ідеологія (правосвідомість, юридичні доктрини, теорії, правова культура тощо);

13) суб'єкти права (індивідуальні та колективні); 14) системні зв'язки, які забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи; 15) інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, режим, гарантії, законні інтереси тощо)»¹.

Поряд із наведеною існує наукова позиція, згідно з якою «...правова система складається з таких компонентів: 1) інституціонального – суб'єктивний склад (суб'єкти права) як системо-утворюючий чинник усієї правової системи; 2) нормативного (регулятивного) – правові норми і принципи, що регулюють відносини між суб'єктами права, об'єктивовані й систематизовані в нормативно-правових актах; 3) ідеологічного – праворозуміння кожної людини, суспільства, правосвідомість, правова культура, можливість оцінити правове буття й обрати можливий варіант поведінки – правомірний чи неправомірний; 4) функціонального (процесуального) – правотворчість, правореалізація, правозастосування, правова діяльність, правове виховання, правовідносини, юридична практика; 5) комунікативного – інтегративні (сумарні) зв'язки всіх підсистем правової системи суспільства, які в цілому визначають ефективність правового регулювання, законність, правопорядок»².

Остання з наведених позицій розуміння правової системи вбачається такою, що більш чітко відображає види та взаємозв'язок її компонентів, а відтак приймається за основу в рамках нашого дослідження. Саме в рамках функціонального компоненту правової системи ми можемо виділити вихідні ознаки юридичної діяльності.

¹ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. С. 18.

² Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; за заг. ред. В. С. Журавського. К.: Юрінком Інтер, 2003. С. 57.

Але слід враховувати, що поняття юридичної діяльності, увага до якої значно зросла останнім часом, має багато позицій розуміння, як відносно її природи, так і її видів. Зазначена проблематика значно ускладнює вироблення уніфікованого підходу до визначення юридичної діяльності та встановлення її місця у правовій системі України. Юридична діяльність ототожнюється з правовою поведінкою, юридичною практикою, активністю, правовими формами діяльності держави, юридичним процесом, правовідносинами й іншими суміжними явищами.

Враховуючи багатоманітність підходів до розуміння юридичної діяльності як правового явища в контексті поставлених дослідницьких завдань, доцільно розглянути питання зумовленості юридичної діяльності правом.

Характерною рисою юридичної діяльності як елемента всякої правової системи є те, що її формування відбувається під впливом усієї сукупності ідеологічних, нормативних, економічних та інших факторів.

З цього приводу О. В. Мінченко вважає, що «...юридична діяльність і право виступають як дві сторони існування правової дійсності – теорія (доктрина) та практика. Закон визначає основні параметри юридичної діяльності – функції, мету, завдання, а також основні об’єкти впливу. Таким чином, у своєму співвідношенні закон (право) та юридична діяльність взаємодіють як причина і наслідок»¹.

Юридична діяльність як складне та багатфункціональне правове явище може досліджуватися й визначатися в різних контекстах або «системах координат» наукового дослідження. Аналіз викладених у науковій літературі підходів

¹ Мінченко О. В. Особливості здійснення юридичної діяльності в умовах германської правової сім’ї: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2009. С. 67.

до інтерпретації юридичної діяльності ¹ дозволяє виокремити основні з них:

— юридична діяльність як вид соціальної діяльності, при якому вона розглядається у порівнянні з іншими видами соціальної діяльності — такими як економічна діяльність, політична діяльність, педагогічна діяльність тощо, але при цьому юридична діяльність є тотожною правовій діяльності, оскільки може здійснюватися будь-яким суб'єктом права, так само як і економічна діяльність здійснюється не лише економістами, а політична діяльність не лише політиками;

— юридична діяльність як вид правової діяльності, в межах якої вже виокремлюється власне діяльність юристів на відміну від інших видів правової діяльності, яка може здійснюватися і здійснюється «неюристами», але при цьому розуміння юридичної діяльності, як правило, обмежується її правовими властивостями, і певною мірою втрачаються властивості як виду соціальної діяльності (тобто соціальні характеристики, які пов'язані з правовими, але не зводяться до них) ²;

— юридична діяльність як правова практика. Обмеженість такого її наукового аналізу полягає, по-перше, в орієнтації лише на юридичну практичну діяльність, а тим самим — винесення за межі дослідження юридичної наукової та юридичної освітньої діяльності, а по-друге, її ототожнення з правовою практичною діяльністю ³;

¹ Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность : учебное пособие. М.: Издательство БЕК, 1997. С. 13.

² Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : монографія. К., 2002. С. 71.

³ Леушин В. И. Соотношение правовой практики и юридической деятельности. *Юридическая деятельность: сущность, структура, виды* : сб. науч. тр. Ярославль, 1989. С. 47.

– юридична діяльність як елемент правової системи. При цьому увага акцентується на її системності, місці, ролі, призначенні в правовій системі, зв'язках з іншими елементами правової системи тощо, проте цей підхід, виокремлюючи в якості домінанти наукового пошуку системність правової реальності й власне юридичної діяльності, так чи інакше знову-таки зводить юридичну діяльність до правової діяльності ¹;

– юридична діяльність як вид професійної діяльності, особливістю якої є її здійснення на професійних засадах саме в правовій сфері суспільного життя. Такий аспект дослідження юридичної діяльності дає можливість розглянути її як певну цілісність у єдності соціальних і правових властивостей ².

Таким чином, плюралізм наукових підходів до визначення властивостей юридичної діяльності, на відміну від монізму (одновимірності), забезпечує комплексність їх дослідження, проте найбільш доцільним для використання в даному дослідженні є інтерпретація юридичної діяльності як професійної діяльності, що здійснюється у сфері права, або професійної правової діяльності юристів, оскільки саме професійність юридичної діяльності дозволяє розглянути її в єдності соціальних і правових властивостей певної професії, отже як елемент не тільки правової, але й економічної, політичної, культурної, соціальної, державної, недержавної (громадянського суспільства) та інших сфер суспільного життя, або діяльності юристів як професійних правознавців (практиків, науковців, освітян) в їхніх соціальних властивостях, тобто комплексно.

¹ Оніщенко Н. М. Вказ. праця. С. 124.

² Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». К., 2007. С. 69.

Свою чергою Д. О. Тихомиров, аналізуючи підходи до розуміння юридичної діяльності, зазначає, що «...базуючись на тих базових положеннях щодо юридичної діяльності як виду соціальної діяльності, в яких відображаються її загальні та своєрідні властивості по відношенню до соціальної діяльності та інших її видів, слід виокремити такі її характеристики:

- соціальна діяльність здійснюється в суспільстві, а соціальні явища є її умовами, формами, засобами, метою, результатами тощо;

- соціальна діяльність виникає, існує та розвивається в суспільстві та призначена для забезпечення відповідних потреб;

- основними складовими соціальної діяльності є суб'єкти, об'єкти, суб'єктивна та об'єктивна сторони, або суб'єкт – предмет – мета – форми, методи, засоби – результат та власне процес діяльності;

- за критерієм сфер суспільного життя вона поділяється на економічну, політичну, соціальну (у вузькому розумінні), духовну, а також державну і недержавну (власне громадську), правову і позаправову; за рівнями існування її суб'єктів – діяльність суспільства, соціального колективу, особи; за професійністю здійснення – на професійну та непрофесійну»¹.

Свого часу В. М. Карташов під юридичною діяльністю розумів «...таку опосередковану правом професійну, трудову, державно-владну діяльність щодо прийняття юридичних рішень компетентних на те органів, яка спрямована на виконання суспільних функцій і завдань (створення законів, здійснення правосуддя, конкретизація права тощо) і задово-

¹ Тихомиров Д. О. Юридична діяльність в англо-американській правовій сім'ї (теоретико-правові аспекти). С. 44.

лення тим самим як загальносоціальних, групових, так і індивідуальних інтересів¹. Наведена позиція відображає з одного боку тісний зв'язок з державою, юридична діяльність є прерогативою державних органів, тому в цій діяльності проявляються основні властивості державного суверенітету, а з іншого – це суттєво зменшує важливість її недержавних форм як інститутів громадянського суспільства.

Певним розвитком положень В. М. Карташова є роботи В. І. Леушина, який аналізує юридичну діяльність відносно до її суб'єктів – законодавців, компетентних органів та їхніх посадових осіб, які приймають правозастосовні рішення, носіїв суб'єктивних прав та обов'язків, фактично ототожнюючи юридичну діяльність з правовою практикою, правовою діяльністю, хоча й підкреслює її професійний характер².

Подібні підходи до виокремлення властивостей юридичної діяльності застосовані й у працях інших авторів, а тому поза увагою залишилися її своєрідні властивості – юридичність і професійність, єдність юридичної практичної, наукової та освітнянської діяльності. Водночас саме на необхідності цього наголошує Н. М. Оніщенко, яка підкреслює значення умов здійснення власне професійної юридичної діяльності: соціального середовища, правових елементів, системи ресурсних, кадрових, інформаційних, технічних умов, фінансового забезпечення та інших³, а також О. Е. Жалінський, який виокремив професійність як базову властивість юридичної діяльності⁴.

¹ Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. Саратов : изд-во Саратовского ун-та, 1989. С. 78.

² Леушин В. И. Юридическая практика в социалистическом обществе: гносеологический и специально-юридический аспект : автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Свердловск, 1990. С. 22.

³ Оніщенко Н. М. Вказ. праця С. 131.

⁴ Жалинский А. Э. Вказ. праця. С. 2.

До такого підходу схильна й О. Ф. Скакун, яка вважає за необхідне урахування як особливостей юридичної практичної, наукової чи освітньої діяльності, так і їх взаємодії. Згідно з думкою О. Ф. Скакун, юридичну діяльність слід сприймати як юридичну практичну діяльність, яка обіймає всі сфери діяльності юристів як професійних знавців права та становить головний елемент змісту юридичної практики. Автор робить висновок, що крім безпосередньої юридичної практики діяльність юриста відбувається також у науковій та освітянській формах. Крім того, у цитованій праці переконливо обґрунтовується можливість і необхідність взаємодії названих форм здійснення юридичної діяльності¹.

У зазначеному контексті слід зауважити на сучасне й комплексне дослідження юридичної діяльності, яке було здійснене С. Д. Гусарєвим. Узагальнюючи різноманітні позиції відносно розуміння природи юридичної діяльності науковець виділяє наступні її властивості:

- є соціальною за своїм змістом і здійснюється у сфері права як правова діяльність, спрямована на організацію діяльності інших суб'єктів права, а її метою є впорядкування та узгодження суспільних відносин;

- на відміну від інших видів правової діяльності, юридична діяльність характеризується насамперед професійністю та юридичністю як її своєрідною властивістю, і здійснюється юристами-професіоналами, які мають відповідні знання, навички та вміння;

- первинною класифікацією юридичної діяльності є її поділ на юридичну практичну, юридичну наукову та юридичну освітянську діяльності. До інших властивостей юридичної діяльності в такому контексті відносять вико-

¹ Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу. *Наукові доповіді інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України*. № 1. Х.: Еспада, 2004. С. 62.

ристання правових і позаправових засобів, її правову регламентацію, процедурність тощо ¹.

У рамках нашого дослідження підтримується та приймається за основу наукова позиція С. Д. Гусарева відносно того, що юридична діяльність має розглядатися в якості різновиду правової діяльності.

С. Д. Гусарев зазначає, що «...під правовою діяльністю пропонується розуміти один із видів соціальної діяльності, що здійснюється суб'єктами права з використанням правових засобів та з метою отримання правового результату, внаслідок чого відбувається створення права, його розвиток та матеріалізація в процесі функціонування суспільних відносин» ².

Своєю чергою, юридичну діяльність С. Д. Гусарев визначає як «...різновид правової діяльності, що здійснюється у сфері права юристами-фахівцями з метою отримання правового результату, задоволення законних потреб та інтересів соціальних суб'єктів у відповідності з вимогами права» ³.

Аналізуючи наведені положення ми можемо стверджувати, що юридична діяльність є важливою складовою функціонального блоку правової системи. Водночас не виникає сумнівів, що юридична діяльність є особливим видом правової діяльності в рамках соціальної діяльності.

Певним чином розвиваючи зазначені положення, в рамках нашого дослідження пропонується наступний варіант розуміння правової та юридичної діяльності. Правова діяльність – це різновид соціальної діяльності, яку

¹ Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти. К.: Знання, 2005. С. 73.

² Гусарев С. Д. Правова діяльність в структурі соціальної діяльності. *Українське право*. 2005. № 1. С. 41.

³ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності) : навч. посіб. К.: Знання, 2005. С. 305.

здійснюють компетентні особи з метою отримання правового результату, задоволення законних потреб та інтересів суб'єктів у відповідності до вимог права. Правова діяльність класифікується на: юридичну діяльність та юридично значущу діяльність осіб які володіють компетентною правосвідомістю.

Юридична діяльність – різновид правової діяльності, яку здійснюють індивідуальні (носії професійної та наукової правосвідомості) та колективні суб'єкти права з метою отримання правового результату, задоволення законних потреб та інтересів суб'єктів у відповідності до вимог права. Юридична діяльність класифікується на: практичну, наукову та освітянську.

В свою чергу, до юридично значущої діяльності осіб які володіють компетентною правосвідомістю, слід відносити діяльність певної групи суб'єктів, які не мають юридичної освіти, але їх професійна діяльність напряду пов'язана із використанням окремих нормативно-правових актів (бухгалтер, митний брокер, аудитор та ін.).

Визначаючи сутнісні характеристики юридичної діяльності, слід враховувати її ознаки. На думку С. Д. Гусарева та О. Д. Тихомірова, юридичній діяльності властиві наступні ознаки: здійснюється у сфері права; здійснюється юристами; спрямована на організацію діяльності інших суб'єктів права; метою юридичної діяльності є впорядкування та узгодження суспільних відносин; використання як правових, так і не правових засобів; правова регламентація результатів юридичної діяльності; наявність особливих форм здійснення: практичної, наукової та навчальної¹.

Дослідження наведених ознак надає нам можливість розкрити соціально-правову природу юридичної діяльності

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Вказ. праця. С. 37.

та наблизитися до розуміння тієї ролі, яка відведена у ній юридичному алгоритму.

«Юридична діяльність здійснюється у сфері права. Наявність права передбачає наявність юридичної діяльності, яка й забезпечує функціонування права, тобто його дію. У випадку відсутності правових норм і права в цілому, юридична робота перестає бути такою, оскільки втрачає свій об'єкт впливу та свій основний інструментарій. Сфера права – це всі структурні рівні та види суспільних відносин, де право реально здійснює свій вплив. Це різноманітні сфери соціального життя, найрізноманітніші життєві ситуації, в яких люди для отримання позитивного результату керуються приписами правових актів. Навіть у таких специфічних сферах соціального життя, як сфера релігійної діяльності, сфера діяльності громадських об'єднань, право має також свій вплив, хоча дещо в опосередкованій формі»¹.

«Юридична діяльність здійснюється юристами. Це означає, що у сфері юридичної діяльності працюють спеціалісти – професіонали, які володіють спеціалізованими правовими знаннями, відповідними навичками роботи, виконують кваліфіковано юридично значущі дії, що визначають зміст їх роботи. Складність життєвих ситуацій, які вирішуються юристами, висока вимогливість правової процедури, особливості формально-абстрактного мислення та термінології юридичного спілкування передбачають, що юридичну роботу мають здійснювати лише спеціально підготовлені фахівці. Якщо проаналізувати законодавство України, що регулює діяльність органів прокуратури, суду, адвокатури та деяких інших органів і установ, які здійснюють юридичну діяльність, то однією з вимог до кандидатів на посаду є наявність вищої юридичної освіти. А щодо діяльності ад-

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Вказ. праця. С. 37.

воката, наприклад, то висувається вимога скласти кваліфікаційний іспит, який приймає висококомпетентна комісія. В органах суду також існують відповідні кваліфікаційні комісії, які перевіряють періодично рівень професіоналізму своїх співробітників. Для заняття особливо відповідальних посад у юридичних установах висуваються додаткові вимоги до претендентів, які передбачають наявність особливого рівня професіоналізму та значного досвіду юридичної практики»¹.

«Юридична діяльність спрямована на організацію діяльності інших суб'єктів права. Відомо, що право по відношенню до всіх його суб'єктів здійснює формально однаковий вплив, що зумовлюється формальною рівністю суб'єктів права перед силою правових приписів. Однак незважаючи на це, виокремлюється спеціальна група суб'єктів, які крім виконання своїх статусних обов'язків мають визначати правове положення інших осіб, слідкувати за якістю здійснення ними правових норм, допомагати їм у реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, створювати належні умови для забезпечення високого рівня ефективності реалізації правових норм. Своєю діяльністю юристи сприяють підготовці законів і підзаконних актів, якими регламентується життєдіяльність суспільства. На підставі правових актів фізичні та юридичні особи звертаються до юристів за допомогою у вирішенні конкретних життєвих ситуацій. Видання правозастосовного акта регулятивного або охоронного змісту є одним із яскравих прикладів організаційно-правового впливу»².

«Метою юридичної діяльності є впорядкування та узгодження суспільних відносин. Право, як відомо, встановлює

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Вказ. праця. С. 38.

² Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Вказ. праця. С. 39.

певні межі можливостей людини, за які не можна виходити, тому як порушується межа іншої особи, відбувається втручання у сферу прав іншого суб'єкта. Завдання, які вирішуються під час юридичної діяльності, загалом полягають у тому, щоб установлювати межі можливої поведінки суб'єкта, здійснювати представництво інтересу клієнта, наповнювати суб'єктивні можливості змістом, захищати сферу можливого від протиправного втручання інших суб'єктів та зобов'язувати винних до відновлення порушеної межі»¹.

«Під час здійснення юридичної діяльності використовуються як правові, так і не правові засоби. У сфері права неможливо обійтися без таких засобів, які так чи інакше пов'язані з правом і виконують роль основного інструментарію в реалізації повноважень юристів. Такими засобами вважаються норми права, правові відносини, права та обов'язки, юридично значущі документи та вчинки, індивідуально-правові вказівки, розпорядження, права свідомість, акти реалізації права тощо. Усі вони є похідними формами права, являються правовими явищами. Однак функціонувати їм доводиться у різних сферах життя суспільства та у взаємодії з неправовими явищами. Останні виконують роль супутніх або допоміжних засобів, що використовуються в практичній діяльності юристів та сприяють підвищенню ефективності їх роботи. Тому, характеризуючи юридичну діяльність слід говорити про поєднання правових і неправових засобів здійснення своїх повноважень. Наприклад, поряд зі складанням протоколу про адміністративне правопорушення або винесення постанови про визнання підозрювання, особі, що являється учасником даного процесу, роз'яснюються права та обов'язки, сутність вини, протиправних дій та можливі негативні наслідки»².

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Вказ. праця. С. 40.

² Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Вказ. праця. С. 40.

«Правова регламентація юридичної діяльності. Право само по собі – дуже впливовий засіб, що пояснюється можливістю застосування державно-владного примусу, наявністю відповідної системи гарантій. Застосування норми права до інших осіб є однією з форм прояву владних повноважень. Правові дії юристів можуть спричинювати серйозні наслідки для інших суб'єктів. Тому діяльність юристів досить чітко регламентується нормами права, хоча можна говорити й про регулятивну роль інших соціальних норм (норми моралі, корпоративні норми). Існування цілісної системи органічних законів, що регламентують діяльність суду, прокуратури, адвокатури, міліції, нотаріату, а також наявність системи процесуальних законів і норм свідчать про упорядкованість правової процедури. Кожна компетенція посадової особи, юридичної установи здійснюється у певній формі, за певною процедурою та у визначений строк. Але чітка регламентація діяльності вимагає знання її вимог не тільки юристами-фахівцями, але й усіма іншими особами, чії справи являються предметом розгляду. Недотримання форми або процедури, порушення строків виконання дії можуть спричиняти негативні наслідки, в тому числі й у формі юридичної відповідальності»¹.

«Юридична діяльність здійснюється у формі практичної, наукової та навчальної діяльності. Кожна із зазначених форм має свої особливості мети, змісту, засобів здійснення тощо та відбувається у специфічному соціальному середовищі, що охоплюється поняттям сфери. У зазначеній тріаді практична діяльність юристів є провідною формою, а навчальна та наукова виступають як додаткові або специфічні форми. Юридична навчальна та юридична наукова діяльність є рівноцінними елементами у системі, кожен з яких

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Вказ. праця. С. 41.

виконує свою власну функцію, завдяки чому відбувається гармонійне поєднання та взаємодія елементів у системі»¹.

Поряд із зазначеними С. Д. Гусаревим та О. Д. Тихомировим ознаками юридичної діяльності, на нашу думку, слід виділяти й наступні: юридична діяльність має здійснюватися у відповідності до юридичних технологій; процедурно-процесуальна форма здійснення юридичної діяльності; публічний та приватний рівні здійснення юридичної діяльності; спеціалізоване матеріально-технічне забезпечення здійснення юридичної діяльності.

Відповідність здійснюваної юридичної діяльності юридичним технологіям, на нашу думку, є однією з найважливіших її ознак, оскільки відображує наявність знань відносно правил, способів і засобів організації та здійснення юридичної діяльності.

Процурно-процесуальна форма характеризує зовнішню форму прояву юридичної діяльності. Юридична діяльність – це завжди активна, спрямована на досягнення правового результату, здійснювана в певному визначеному законом порядку соціально значуща діяльність. Організація і послідовність її втілення в життя відповідає вимогам процесуальної форми та здійснюється в рамках юридичного процесу і процедур (першоелементом яких є юридичні алгоритми).

Публічний і приватний рівні юридичної діяльності не тільки відображають специфіку її організації, але й вказують на наявність різних за статусом суб'єктів її здійснення, від державних службовців до адвокатів.

Ознака спеціалізованого матеріально-технічного забезпечення юридичної діяльності пов'язана насамперед із організацією практичної юридичної діяльності, але це не

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Вказ. праця. С. 41.

виключає необхідності фінансування наукової та педагогічної юридичної діяльності. Наявність матеріально-технічної бази, її системне фінансування є запорукою якісної та ефективної юридичної діяльності.

Підсумовуючи, слід зазначити, що юридична діяльність виконує важливу роль в процесах врегулювання соціальних відносин. Пов'язано це не стільки з тим, що результатом такої діяльності є створення правових актів, але з тим (і це має велике значення для нашого дослідження), що завдяки ефективній юридичній діяльності втілюються в життя права і свободи суб'єктів права та забезпечується їх захист. Останнє вказує на те, що юридична діяльність здійснюється у відповідності з певним порядком, який, на нашу думку, має належне юридично-технологічне обґрунтування та моделюється в певних юридичних алгоритмах.

Розділ 2

ЮРИДИЧНИЙ АЛГОРИТМ: ЙОГО РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ ПРИ СТВОРЕННІ ПРАВОВИХ АКТІВ

2.1. Правовий акт і його юридична композиція в аспекті формалізації права

Створення правових актів є невід’ємною частиною дії права – за суттю, не лише формою, але й певними процедурами, які переводять відносини, що фактично склалися, у виражене в правовому акті правило, припис, знак, фіксацію статусу та ін. Формалізація виступає обов’язковим елементом процесу формування права. Треба зауважити, що в даному випадку ми не зводимо розуміння права лише до легістського підходу, – ні, ідея, дух, принципи права, правовий закон – всі ці аксіологеми, поряд із соціологічними аспектами (конфлікт і його вирішення, так зване «право у житті»), теж враховуються. Кожна з них дозволяє наблизитися до розуміння сутності права як до найбільш авторитетного соціального регулятора в сучасному суспільстві, а також встановити проблеми, які виникають у правовій сфері. Однак в умовах сучасності без формальної визначеності, без зв’язку із забезпечувальними механізмами, «гола» ідея права втрачає у ступені ефективності свого втілення в життя.

Затребуваність суспільством і обов’язковість (в контексті загальної обов’язковості), необхідність особливого формального вираження права (при чому, як фіксації результату його створення, так і відокремлення від інших соціальних норм) підтверджується, зокрема, його комунікативним ан-

типодом – «неюридичним правом» (правом гравців у карти, правом дитячої гри та ін.)¹.

Водночас дуже важливою є не формалізація заради формалізації, а формалізація заради якості. Фактично, вираження права в юридичних документах дозволяє більш якісно та повно втілювати в життя ті суспільні потреби, які було покладено в основу формування бажання врегулювати певні відносини, чи піднести на відповідне зовнішньому закону становище окремі суб'єкти, об'єкти, дії. Але таке вираження має відповідати духу і принципам права, ідеям свободи та формальної рівності.

У зв'язку з цим юридичні технології формалізації права та особливості втілення його приписів у життя посідають значне місце в процесах осягнення сутності права. Відповідно, дослідження загальних і особливих засад мистецтва формалізації права є дуже важливим і актуальним завданням для сучасної загальнотеоретичної юриспруденції.

Оскільки лінгвістична структура природної мови не збігається з логічною структурою форм і законів мислення, які втілюються в цій мові, логіка вимушена створювати спеціальні засоби, які б дали можливість вилучити з природної мови форми мислення, їхні логічні властивості, суттєві відносини між ними, визначити принципи логічної дедукції, критерії розрізнення правильних і неправильних способів міркування.

Тут слід зауважити, що створення логікою спеціальної мови, поряд з існуючою природною мовою, є особливим процесом, який передбачає, що створена штучна знакова система є засобом фіксації логічної структури думки, з

¹ Поляков А. В., Тимошина Е. В. Общая теория права : учебник / Санкт-Петербургский государственный университет. Юридический факультет. СПб.: Издательский Дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. С. 71.

одного боку, і засобом дослідження логічних властивостей та відношень думки, з іншого. Тобто, мова логіки – це насамперед її метод. Прийнято говорити не «штучна мова логіки», а «формалізована мова логіки». З легкої руки німецького філософа XVIII століття І. Канта, логіці приписали прикметник «формальна», тому логіку стали називати формальною, а її метод – формалізацією.

Формалізація як вид людської діяльності застосовується не лише в логіці. З формалізацією ми зустрічаємося як у гуманітарних, так і в технічних науках. Якщо розглядати формалізацію як загальнонауковий феномен, то її можна визначити як вид знакового моделювання, в результаті якого дослідження певних об'єктів зводиться до вивчення їх форми. Тобто йдеться не про те, що в результаті формалізації ми абстрагуємося від змісту досліджуваних об'єктів, а про те, щоб за допомогою символів суттєві сторони змісту виразити через форму, і тоді дослідження змісту здійснюється на основі знакової моделі згідно з формальними правилами¹.

Формалізація – (*лат., складений за формою*) в математичній логіці – метод, що полягає в заміні всіх змістових термінів символами, а всіх змістових тверджень – відповідними їм послідовностями символів або формулами².

Формалізувати (*ую, уєш, недок. і док., перех.*) – робити формальним, надавати чому-небудь встановленої, прийнятої форми³.

Формалізована мова – будь-яка сукупність спеціалізованих мовних засобів із суворо фіксованими правилами

¹ Логіка : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / А. Є. Конверський. К.: Укр. Центр духов. культури, 1999. С. 96.

² Українські словники. URL: <http://ukrslov.com/>

³ Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua/s/formalizuvaty>

утворення різноманітних виразів і правил приписування цим виразам певних значень¹.

Формалізація також визначається у філософському енциклопедичному словнику як сукупність пізнавальних операцій, які забезпечують відволікання від значення понять і сенсу виразів наукової теорії з метою дослідження її логічних особливостей. При цьому результати мислення відображаються в точних поняттях і твердженнях².

При формалізації судження про об'єкти переносяться в площину оперування символами і знаками. Фактично, потреба у формалізації постає перед суспільством на досить високому рівні його розвитку, коли завдання логічної систематизації та організації знання, певних правил врегулювання бажаних моделей поведінки набуває першорядного значення.

Для побудови будь-якої формальної системи необхідно: а) формування алфавіту, тобто певного набору знаків; б) формування правил, за якими з вихідних знаків цього алфавіту можуть бути отримані «слова», «формули»; в) формування правил, за якими від одних слів і формул даної системи можна переходити до інших слів і формул.

Я. С. Карпов виділяє наступні етапи формалізації: запис вихідних даних загально визначеною мовою, яка виключає різні тлумачення; перероблення вихідного запису на основі певних точних правил; порівняння отриманого рішення з реальністю; оцінка ефективності формалізації³.

У результаті створюється формальна знакова система у вигляді певної штучної мови. Особливою перевагою цієї

¹ Логіка традиційна та сучасна : підручник / А. Є. Конверський. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2008. С. 113.

² Філософський енциклопедичний словник. Київ: «Абрис», 2002. С. 632.

³ Карпов Я. С., Кисельник О. В., Кремень В. Г. Концепції сучасного природознавства : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Професіонал, 2004. С. 249.

системи є можливість проведення в її рамках дослідження будь якого об'єкту чисто формальним шляхом (оперування знаками), без безпосереднього звернення до цього об'єкта. Інша гідність формалізації полягає в забезпеченні стислості й чіткості запису інформації, що відкриває великі можливості для оперування нею.

У цьому й розкривається сутність метода формалізації – створення особливої штучної (формалізованої) мови або мови знаків і символів, і зображення на цій мові абстрактних об'єктів науки й наукового знання як результатів пізнавального процесу. Використання особливих знаково-символічних засобів формалізованої мови дає можливість більш точно, однозначно і стисло зображати абстрактні об'єкти науки та наукове знання.

Виділяють такі види наукової формалізації: дескриптивна, математична, логічна. Дескриптивна або описова формалізація означає зображення абстрактних об'єктів науки за допомогою особливих термінів. Дескриптивна формалізація використовується, по-перше, в гуманітарних науках, у тому числі в юридичних науках. Наприклад, такі терміни як «право», «норма права», «закон» та ін. виконують функцію дескриптивної формалізації об'єктів, які вивчають юридичні науки.

Математична формалізація означає зображення абстрактних об'єктів науки і наукового знання за допомогою спеціальних (математичних) термінів, штучних знаків і символів-цифр, формул, знаків математичних операцій і т. д. Використання формалізованої мови математики в природничих і гуманітарних науках називається процесом математизації наук.

Логічна або дедуктивна формалізація означає зображення форм мислення – понять, висловлювань, умовиводів,

взаємозв'язків між формами мислення, між структурними елементами теорії за допомогою спеціальних (логічних) знаків і символів, які утворюють певну систему ¹.

Практичне використання здобутків теоретичної логіки в різних галузях діяльності людей має таку послідовність: постановка мети діяльності; розробка практичного методу мислення (методології логічного мислення або системи правил логічного мислення); розробка методики використання логічних методів при вирішенні конкретних завдань (логічного аналізу текстів, аналізу мови, побудови моделей діяльності і т.д.); здійснення конкретних інтелектуальних дій (операцій) над поняттями і висловлюваннями на підставі принципів, законів і правил науки логіки ².

При переносі цих даних до сфери юриспруденції можна припустити, що формалізація є процедурою наділення права певною формою, вираження ідеї та бажаної моделі в конкретній, загальнообов'язковій конструкції.

М. М. Марченко, зазначає: «...кожна форма права має свій філософський аспект (як спосіб існування та вираження змісту), крім того соціологічний аспект (відображає реальність, що склалася в даному суспільстві), також формально-юридичний і філологічний аспекти (зовнішнє вираження тої чи іншої форми права)» ³.

Саме формалізація права зумовлює і надає праву такі ознаки, як зовнішня вираженість, системність, ієрархічний характер.

Як відзначає Керімов Д. А., системний підхід до дослідження складної динамічної цілісності, до якої можли-

¹ Логіка для юристів : лекції / Правничий коледж ЛНУ ім. І. Франка. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/83/23/>

² Хоменко І. В. Логіка для юристів : підручник. К.: Юрінком Інтер, 2001. С. 15.

³ Источники права : учеб. пособие. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. С. 31.

во віднести також загальну систему форм і джерел національного права, «дозволяє виявити внутрішній механізм не тільки дії окремих його компонентів, але й їх взаємодії на різних рівнях»¹.

Як зазначає С. П. Кравченко, процес правоутворення проходить два ключових етапи. Перший етап державою не контролюється. Він полягає у формуванні нових відносин, правил і форм, відбувається через призму об'єктивних потреб індивідів. Другий етап пов'язаний із усталеними державними уявленнями щодо права та здійснюється в рамках правотворчої діяльності держави. Саме тут від держави залежить визначення потреби у правовому регулюванні, підготовка, обговорення, прийняття та опублікування нормативно-правових актів².

У цьому контексті певну дискусію викликає висловлене М. В. Цвіком твердження, що формальна визначеність не є загальною, конститутивною ознакою права та властива не всім його проявам³.

Тут слід підкреслити, що фінальна стадія правоутворення та його формалізація здійснюються не задля «сліпої» фіксації певного правила, а для забезпечення його дії, реального впливу на суспільні відносини.

На думку Т. О. Дідич, «...під поняттям “правоутворення” доцільно визначити соціально зумовлений процес зародження, становлення, розвитку та вдосконалення права, що відбувається під впливом різноманітних факторів суспільного життя, здійснюється шляхом розумової діяльності людини, змістом якої є виявлення та аналіз об'єктивної не-

¹ Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М., 2000. С. 243.

² Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. О.: Феникс, 2011. С. 192.

³ Цвик М. В. Правопонимание (значение повторяемости общественных отношений для его исследования). *Право Украины*. К., 2011. № 1. С. 41.

обхідності зміни правового регулювання, формування доцільної моделі правової поведінки та її закріплення шляхом прийняття, зміни або скасування норм права»¹.

Слід враховувати, що юридичною передумовою дії джерел права (у юридичному значенні – *авт.*) є їх чинність, яка означає наявність у них юридичної сили, нормативності та загальнообов'язкового значення для виконання².

Формалізація права отримує вираз у зведенні легітимного соціального явища (порядку вирішення спору, приміром) в чітку об'єктивну форму. Формалізація права – це вираження нормативних фактів у особливих юридичних документах, вона є завершальною фазою правоутворення та виражається в набутті правом загальнообов'язкової форми і зобов'язуючої сили.

Формальна визначеність права означає чіткість, однозначність, стислість формальних правових приписів, які виражені в законах, указах, постановах і, тим самим, й самі є юридичною цінністю. «Досягається це, – підкреслює О. Скакун, – за допомогою правових понять, їх визначень, правил юридичної техніки. Саме тому суб'єкти права чітко знають межі правомірної та неправомірної поведінки, свої права, свободи, обов'язки, розмір і вид відповідальності за здійснене правопорушення. Відбиття норм у законах, інших нормативних актах, встановлення формальної рівності, – це головна ознака формальної визначеності права»³.

Формалізація – це юридична діяльність, результатом якої є фактичне створення та формальне вираження право-

¹ Дідич Т. О. Правоутворення в Україні: теоретико-правові та практичні аспекти : монографія. К.: Ліра. 2017. С. 217.

² Дія права: інтегративний аспект : монографія / відп. ред. Н. М. Оніщенко. К.: «Юридична думка», 2010. С. 177.

³ Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник. Харьков : Консул; Ун-т внутр. дел, 2000. С. 236-237.

вого акту та, за необхідності, його опублікування й реєстрація. Продуктом формалізації є чинний правовий акт.

Так, на думку Н. М. Пархоменко, під формалізацією слід розуміти «...використання засобів законодавчої техніки та офіційного характеру самої діяльності з формування їх змісту та зовнішньої форми. За своєю сутністю факт закріплення правових норм у певних джерелах права означає наділення їх юридичною силою і статусом офіційного документа, що слугує нормативною основою для регулювання суспільних відносин»¹.

Аналізуючи природу формалізації права, можна констатувати, що формалізація права класифікується на два види (критерієм класифікації є характер здійснення): первісна – така що здійснюється на підставі духа і принципів права, ідеї формальної рівності й свободи; похідна – така що здійснюється на підставі вже існуючих, нормативно закріплених у позитивних актах правил.

Первісна і похідна формалізація права є близькими, але не тотожними категоріями. Основною їх відмінністю є етапи виникнення цих явищ. Так «первісна» формалізація права виникає на підставі духа права, уявлень суспільства щодо прийнятності використання певного алгоритму вирішення конфлікту («ще до закону»). Своєю чергою «похідна» формалізація права можлива лише тоді, коли вже «існує закон», вона заснована на ньому, йому має відповідати процедура її проведення та виражені в юридичних документах результати.

За своєю суттю, формалізація права – це певна процедура, сукупність процедур, що мають своєю метою: по-перше, піднести бажаний порядок врегулювання суспільних відно-

¹ Правова доктрина України : у 5 т. Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. Х., 2013. С. 628.

син до належного (обов'язкового) порядку, а по-друге, виразити результати таких процедур у конкретних, загально визнаних формальних символах.

Зазначені процедури виконуються у відповідності до певних правил, у тому числі й до нормативних приписів. У процесі історичного розвитку суспільних відносин склалися технологічні прийоми і способи, завдяки використанню яких стало можливим більш ефективно та якісно проводити формалізацію права. Саме такі явища й розкривають сутність технологій формалізації права.

Такі технології мають складний поліструктурний характер: вони включають певний юридичний інструментарій (правові засоби й особливі матеріальні ресурси), способи та правила безпосередньої формалізації права, технології обслуговування права, тактику і стратегію здійснення певних юридично-значущих дій.

Як зазначає Л. Заморська, формальна визначеність права надає певної чіткості, однозначності та зрозумілості формально-правовим приписам, які виражені в законах, указах, постановах, розпорядженнях тощо, а отже – і самому праву¹. У випадку невизначеності та нечіткості норми права відбувається неоднозначне її розуміння й тлумачення, що на практиці призводить до неоднакового її застосування.

Практичні аспекти питання про «належну фіксацію» не зводяться до простого механічного закріплення об'єктивних норм. Це, радше, питання про пошук для кожної з норм адекватної для неї форми і місця в системі права.

На думку Р. І. Радейко, у широкому значенні формалізація права – це закономірний процес регулювання нових суспільних відносин, які шляхом зовнішнього вираження

¹ Заморська Л. І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. С. 109.

закріплюють зміст норми права в джерелах права та можуть ефективно застосовуватися у правовідносинах, сприяючи виконанню правових обов'язків, забезпеченню та реалізації прав і свобод людини й громадянина, гармонізації інтересів особистості, держави і суспільства. У вузькому значенні формалізацію зазвичай розглядають як сутнісну характеристику позитивного права, яка значно мірою визначає специфіку правового регулювання і потребує належного осмислення й обов'язкового врахування на рівні елементарного визначення права ¹.

Аналізуючи всі наведені данні, ми можемо скласти авторське визначення «формалізації права» (при чому дуже важливо, що саме права, а не закону). Формалізація права – це заснована на високому рівні правової культури професійна діяльність компетентного суб'єкта, результатом якої є прийняття правового акту.

За суттю, зміст і форма юридичної діяльності отримує вираз у правових актах. Вся робота юристів і багатьох інших суб'єктів, у тому числі тих, хто наділений компетентною правосвідомістю, зводиться до створення, ефективного використання або застосування правових актів.

За твердженням Т. В. Сендецької, поняття «правового акту», як звісно, належить до найбільш поширених правових понять у науці, правотворчості, у використанні суб'єктами права різноманітних форм правореалізації, у службових та інших документах, у навчальному процесі тощо. Це обумовлено важливим місцем і особливою роллю правових актів у механізмі правового регулювання, в системі засобів правового впливу на суспільні відносини, які забезпечують нормальне функціонування і розвиток су-

¹ Радейко Р. І. Теоретико-правові засади формалізації права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2015. С. 8.

пільства й держави. Адекватним має бути й ставлення юридичної науки до явищ і предметів, які мають назву «правові акти», до розвитку вчення про ці правові засоби. Питанням теорії правових актів, практики використання різноманітних їх видів присвячено чимало наукових праць фахівців із загальної теорії права, конституційної, адміністративної та інших галузей правової науки ¹.

Правові акти є невід'ємною складовою дії права. Саме у відповідності до регламентованих ними приписів має відбуватися юридична діяльність.

Р. Ф. Васильєв вважає, що поняття правового акту визначається через такі поняття, як «дія-волевиявлення», «вольова дія», «документ», «письмовий документ», «зовнішній вираз волі», «засіб виразу рішень» тощо ².

Етимологія словосполучення «правовий акт», по-перше, вказує на сферу його застосування – правове регулювання, а по-друге – на характер і сутність, – юридично значуще діяння або його результат.

Так, в енциклопедичних джерелах вказується, що термін «акт» походить від латинських слів *actus* – дія, *actum* – документ ³.

В Академічному тлумачному словнику української мови наводяться такі значення цього терміну: 1) дія, подія, вчинок; 2) окремий прояв якої-небудь діяльності; 3) офіційний документ, протокол, запис про який-небудь факт; 4) документ, що засвідчує що-небудь; 5) урочисті збори в учбовому закладі (з приводу випуску, вручення нагород);

¹ Сендецька Т. В. Визначення поняття «правовий акт» у правовій системі України. *Форум права*. 2011. № 3. С. 708.

² Васильєв Р. Ф. О понятіи правового акта. *Вестн. Моск. ун-та*. Сер. 11. Право. 1998. № 5. С. 4.

³ Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева. 3-е изд. М.: ИНФРА-М, 2006. С. 19.

б) закінчена частина театральної вистави, драматичного твору¹.

Юридична енциклопедія визначає акт: як дію, вчинок громадянина або посадової (службової) особи; документ, який видається державним органом, органом місцевого самоврядування, посадовою особою або громадською організацією в межах її компетенції – закон, указ, постанова, наказ, розпорядження тощо. В ній до актів також віднесено протоколи та інші документи, що засвідчують юридичні факти².

На думку О. М. Коморного, «...правовим актом є здійснене в певному порядку волевиявлення уповноваженого суб'єкта права, що встановлює, змінює, скасовує норми права; зупиняє, пролонгує або припиняє дію цих норм; або встановлює, змінює чи припиняє конкретні правові відносини, результати якого (нормативні, індивідуальні правові приписи та ін.) у необхідних випадках фіксуються в документальній формі»³.

Професор С. С. Алексєєв запропонував визначення, згідно з яким правовий акт – це зовнішнє вираження волі (держави і окремих осіб), спрямований на досягнення юридичного ефекту⁴.

З цієї точки зору правовий акт має вольовий характер, спрямований на досягнення юридичного ефекту. Зовнішнім виразом волі можна вважати акт-документ, що фіксує волевиявлення суб'єкта права, яке створює певний юри-

¹ Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/akt>.

² Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред-кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998. Т. 1. С. 74.

³ Коморний О. М. Правові акти – поняття та ознаки. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 32. С. 210.

⁴ Алексєєв С. С. Общая теория социалистического права : курс лекций. Свердловск : изд-во Свердловск. юрид. ин-та, 1966. С. 7.

дичний ефект, і саме волевиявлення – акт-дію, що створює такий ефект ¹.

С. С. Алексєєв сформулював три значення терміна «правовий акт». Цим терміном, пише він, визначають: дію (поведінку), як правило правомірну, тобто юридичний факт, що є підставою для тих чи інших правових наслідків; результат правомірної дії, тобто юридично значущий, змістовний елемент правової системи (юридична норма, індивідуальний припис, акт «автономного» регулювання), що увійшов у правову тканину внаслідок правотворчої, владної індивідуально-правової або автономної діяльності суб'єктів; юридичний документ, тобто зовнішньо словесно-документально оформлене вираження волі, яке закріплює правомірну поведінку та її результат» ².

Термін «правовий акт» в останньому з наведених значень – це належним чином (словесно-документально) оформлене зовнішнє вираження волі уповноваженого суб'єкта, який виступає як носій змістовних елементів правової системи – юридичних норм, правоположень практики, індивідуальних приписів, автономних рішень осіб ³.

Існує чимало документів і актів, розбіжності між якими належним чином не аналізуються і навіть майже не розглядаються. Звідси виникають труднощі з вибором предметів їх регулювання, визначенням юридичної сили, використанням і правовим захистом. Подолати такі труднощі можна завдяки суворій характеристиці документів і актів, з'ясуванню їх ознак і співвіднесеності між собою ⁴.

¹ Васильєв Р. Ф. О понятии правового акта. *Вестн. Моск. ун-та. Сер.11. Право.* 1998. № 5. С. 13.

² Алексєєв С. С. Общая теория права. М.: Юрид. лит., 1982. Т. 2. С. 55.

³ Алексєєв С. С. Общая теория права : учебник, 2-е изд. перераб. и доп. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. С. 193.

⁴ Тихомиров Ю. А. Коллизии между правовыми актами: способ преодоления. *Колізії у законодавстві України: проблеми теорії і практики.* К.: Генеза, 1996. С. 17.

Акт як правовий документ є родовим поняттям. Він поділяється на такі види: нормативні правові акти, що встановлюють, змінюють і скасовують правові норми; акти застосування норм права (акти державних та інших уповноважених організацій, посадових осіб, які містять державно-владні, персоніфіковані рішення з конкретних юридичних справ – вирок суду, наказ про призначення на посаду); інтерпретаційні акти (акти тлумачення норм права, які роз'яснюють зміст юридичних норм); акти реалізації прав і обов'язків (акти-документи, які закріплюють автономні рішення окремих суб'єктів права – індивідуально-правові договори, правочини) ¹.

Саме в аспекті розуміння правового акту як юридичного документу формулює своє розуміння й О. В. Мурашин. Зокрема вчений зазначав, що правовий акт – це письмовий документ, прийнятий уповноваженим суб'єктом права (державним органом, органами місцевого самоврядування, інститутами прямої демократії), що має офіційний характер і обов'язкову силу, виражає владні веління і спрямований на регулювання суспільних відносин ².

Певною мірою розвиваючи зазначені положення, Т. В. Сендецька обґрунтовує, що для правового акта як різновиду документа характерні передусім такі загальні властивості, як документальне фіксування інформації, офіційно визначене закріплення відповідного вираження в документах суворо певних зразків. Водночас правовий документ наділений і специфічними ознаками серед інших документів. До них можна віднести коло суб'єктів, які правомочні розробляти і приймати правові акти. Такими є носії

¹ Цвік М. В., Петришин О. В. Загальна теорія держави та права. Х. : Право, 2009. С. 279.

² Мурашин О. Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі. К.: Знання, 1999. С. 97.

владних функцій і повноважень. Правовий акт розрахований на встановлення норм та їх реалізацію, тобто на виникнення, зміну і припинення правовідносин. Гарантією акта є його юридична сила, яка розуміється і гарантується у двох аспектах. По-перше, у значенні загальної обов'язковості у співвідношенні з іншими системами. По-друге, у значенні незаперечної обов'язковості для виконання всіма громадянами (тобто фізичними особами) і юридичними особами. Отже, правові акти можна визначити як письмовий документ, що виражає волю суб'єкта права і приймається у встановленому порядку для регулювання суспільних відносин, містить правові приписи, має обов'язкову силу і офіційний характер¹.

Т. В. Сендецька для характеристики правового акту пропонує виділяти наступні ознаки: правовий акт є письмовим документом певного роду; правовий акт має офіційний характер; видання правових актів допускається суворо у межах компетенції суб'єкта; правовий акт має цільову орієнтацію; правовий акт призначений для регулювання суспільних відносин; загальнообов'язковість правового акту.

Із запропонованим Т. В. Сендецькою визначенням та ознаками правових актів важко цілком погодитись. По-перше, наведені ознаки стосуються лише письмових нормативно-правових актів, а відтак не є універсальними для всіх видів правових актів (приміром, усних або конклюдентних). По-друге, навіть для письмових правових актів зазначений перелік не є вичерпним. Щонайменше, необхідно враховувати обов'язковість використання юридичних технологій при створенні правових актів, розширити круг суб'єктів створення, враховувати особливості актів м'якого

¹ Сендецька Т. В. Визначення поняття «правовий акт» у правовій системі України. *Форум права*. 2011. № 3. С. 709.

права. По-третє, однією із ключових ознак саме правового акту є відповідність правам і свободам людини тощо.

У зазначеному аспекті слід погодитися із думкою Ю. О. Тихомирова та І. В. Котелєвської, які вважають, що правові акти – найважливіший системоутворюючий елемент усіх правових явищ, що володіє особливим призначенням¹.

Правовий акт – це форма і результат правової активності суб'єкта права.

Вітчизняний правознавець М. В. Кравчук розуміє під правовим актом юридичний документ компетентного органу держави, в якому закріплено забезпечуване ним формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, що охороняється державною владою від порушень².

На думку О. В. Куціпак, правовий акт як форма прояву правового життя суспільства виступає головним стрижнем, з якого витікають і за допомогою якого упорядковуються всі суспільні відносини. Основними ознаками правового акта, з огляду на викладене, є такі: правовий акт має словесний або документальний вираз; правовий акт виражає волю уповноваженого суб'єкта права та встановлює правові норми; правовий акт регулює суспільні відносини; правовий акт означає фактичну дію (поведінку) суб'єкта; характеризується здатністю встановлювати, змінювати, припиняти правовідносини³.

¹ Тихомиров Ю. А., Котелевская Ю. А. Правовые акты : учеб.-практ. и справочное пособие. М.: Изд-во БЕК, 1999. С. 12.

² Кравчук М. В. Теорія держави і права : опорні конспекти. К.: Атіка, 2003. С. 163.

³ Куціпак О. В. Правовий акт як форма прояву правового життя : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень». Київ, 2015. С. 9.

На думку Н. М. Крестовської, правові акти – це прийняті в офіційно визнаній формі акти суб'єктів права, що мають юридичне значення¹.

Аналізуючи наведені твердження, можна встановити, що правовий акт має кілька форм вираження, зокрема письмову, усну та конклюдентну. В рамках цієї роботи основна увага приділяється саме письмовим правовим актам.

Підсумовуючи існуючі підходи до поняття та природи юридично-значущих діянь та їх результатів, в рамках цього дослідження було сформульовано наступні поняття:

– правовий акт – це діяння або результат діяння уповноваженого суб'єкта права, яке виражено в офіційно визнаній формі та має юридичне значення.

Правові акти втілюються в письмовій, усній, конклюдентній формі:

– письмовий правовий акт – це юридичний документ м'якого або жорсткого права, створений уповноваженим суб'єктом в офіційно визнаній формі;

– усний правовий акт – це здійснений в офіційно визнаній формі (усного наказу, усного попередження та ін.) акт словесного втілення в життя правових норм;

– конклюдентний правовий акт – це здійснений в офіційно визнаній формі (жесту, руху, символічного знаку) акт невербального або символічного втілення в життя правових норм.

У науці при визначенні правового акту часто особлива увага звертається на нього не як на документ чи дію, а власне як на джерело права. Так, П. М. Рабінович у контексті дослідження зовнішньої форми прояву права під нормативно-юридичний акт розуміє письмовий документ компе-

¹ Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. К.: Юрінком Інтер, 2015. С. 560.

тентного органу держави (або уповноваженого нею органу місцевого самоврядування чи громадського об'єднання), в якому закріплено забезпечуване нею формально обов'язкове правило поведінки загального характеру ¹.

На думку В. М. Тертишника, «...юридичний документ – це письмовий акт, який встановлює, розвиває або припиняє певні правовідносини, або фіксує юридично значимі факти, дії чи події. Сила документа в його змісті, засобом доведення якого до адресата виступає мова» ².

Юридична композиція правового акту відображає стиль викладення матеріалу та юридичні конструкції, які використовувалися при цьому. Юридична композиція правового акту – це особливості конструювання, викладення та ролі в правовому регулюванні соціально-значущого припису, який отримує вираз у правовому акті.

На наш погляд, зазначене твердження відповідає вимогам усіх видів правових актів (за формою викладення): усних, письмових і конклюдентних.

Враховуючи домінуючий стан письмових правових актів у системі правової регламентації (бо саме вони встановлюють вихідні засади та моделі поведінки суб'єктів права), подальший аналіз буде пов'язаний саме з особливостями їх формалізації.

Юридична композиція письмового правового акту складається з наступних компонентів:

– компоненти змісту (відображають сутність акту): науковість, ідея, тема, розкриття значення, відповідність формальній логіці;

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / 10-те вид., доп. Львів : Край, 2008. С. 127.

² Тертишник В. М. Зразки юридичних документів: настільна книга слідчого : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. К.: Правова єдність, 2009. С. 44.

– компоненти форми (відображають порядок розміщення та структурування тексту): реквізити (назва та вид, адресат, дата, нумерація сторінок, членування тексту), відповідність вимогам діловодства, відповідність юридичним технологіям;

– компоненти функціональності (зумовлюють обсяг правового акту): елемент відповідності (відповідність чинним правовим актам), елемент авторитетності (професійність суб'єкта створення правового акту), елемент затребуваності (необхідність прийняття відповідного акту);

– компоненти мови: має бути, чіткою, зрозумілою і доступною, текст оформлений у офіційно-діловому стилі державною мовою, науковий характер, документальність, ясність, максимальну точність, визначеність викладу, економічність використання в тексті актів мовленнєвих засобів, зв'язність і послідовність викладу, експресивну й емоційну нейтральність, безособовість, повноту, цілісність, логічну завершеність.

До загальних критеріїв якості письмових правових актів і юридичних текстів належать: ясність, точність, простота, ефективність, законність, обґрунтованість, відповідність загальним правам і свободам.

Розгляд структури правових актів дозволяє відобразити взаємозв'язок частин і цілого, елементів і системи, змісту і форми. Саме категорія системи розкриває його будову як цілісного і самостійного правового явища в правовій системі суспільства.

Письмовий правовий акт поділяється на пов'язані між собою складові елементи – компоненти юридичної композиції, які залежать від характерного стилю суб'єкта його створення. Аналізуючи юридичну композицію, ми можемо отримати вичерпні данні, які характеризують сутнісну природу, структуру та призначення правового акту.

На думку О. Зайчука, структура – це сукупність чітко визначених елементів, які в процесі взаємодії забезпечують функціональну самостійність норми права ¹.

Кожен письмовий правовий акт має свою внутрішню та зовнішню структуру, так звану змістовну та формальну сторони.

Приміром, Л. Г. Матвєєва, аналізуючи акти тлумачення, зазначає, що у структурі акта тлумачення потрібно виділяти змістову і формальну сторони. До змістової належать ідея, тема, проблема, викладена в інтерпретаційних розпорядженнях, – це суть всього акта тлумачення. Змістову структуру складають загальні (нормативні) або індивідуально-конкретні владні правороз'яснювальні розпорядження. Оскільки більшість актів оформляється в письмовому вигляді – як акти-документи, то й зовнішня сторона тут має важливе юридичне значення. Формальна сторона – це розміщення основних елементів і зв'язків, що забезпечують цілісність і завершеність акта, а також комплекс реквізитів. Характерними реквізитами інтерпретаційних актів є найменування виду відповідного акта, заголовок, місце і час його складання, відомості про те, від якої особи чи органу виходить цей акт, юридична достовірність (підпис, затвердження) ².

Але зазначені елементи ще не повною мірою відображають особливості структури та композиції письмових правових актів. Для з'ясування інших складових слід звернутися до функціонального аналізу структури зазначених актів.

¹ Теорія держави і права: академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. С. 368.

² Матвєєва Л. Г. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Х., 2005. С. 62.

Ефективність функціонування письмового правового акту пов'язана із кількома факторами (елементами). Перший із них, який умовно можна визначити як «науковість», – це якість викладення правового матеріалу в правовому акті, ступінь використання юридичних технологій створення правових актів.

Другий фактор, який умовно можна визначити як «компетентність», пов'язаний із авторитетністю та науковим рівнем суб'єкта створення. У відповідності до професійності такого суб'єкту визначається і рівень якості письмового правового акту.

Третій фактор, який умовно можна визначити як «відповідність», відображає реальний рівень співвідношення між актом, який створюється, та вже діючими письмовими правовими актами, а також, що є найважливішим, відповідність правам і свободам людини та вихідним принципам права. На сьогодні такий рівень можна перевірити шляхом правової експертизи (у наступних підрозділах правову експертизу буде розглянуто більш детально).

Поряд із зазначеними положеннями, ключове значення в процесі створення письмових правових актів слід приділяти мові викладення письмового правового акту (тексту). До загальної характеристики юридичної мови слід відносити: науковий характер, документальність, ясність і простоту мови, максимальну точність, визначеність викладу, економічність використання в тексті актів мовленнєвих засобів, зв'язність і послідовність викладу, експресивну й емоційну нейтральність, безособовість (не індивідуальний характер), повноту, цілісність, логічну завершеність і державність мови.

На думку М. І. Панова, слова і терміни повинні характеризуватися однозначністю, семантичною жорсткістю, чітко

співвідноситися з поняттями, для позначення яких вони вживаються. За правилами юридичної техніки, такі терміни мають бути позбавлені експресивності й виступати специфічними знаковими одиницями, що чітко концентрують в узагальненому вигляді гранично високий рівень знань про відповідні соціально-правові явища ¹.

Мова письмового правового акту має бути чіткою, зрозумілою і доступною, текст оформлений у офіційно-діловому стилі. Відтак, створення таких актів вимагає не лише фахових знань у юридичній сфері, але й знань щодо порядку створення юридичних документів, юридичної мови, логіки та аргументації.

Ж. В. Завальна цілком слушно обґрунтовує, що норми більш загального характеру варто розміщувати на початку документа; однорідні норми потрібно виділяти, викладати поряд, а не в різних частинах документа; у великих за обсягом актах тлумачення норми потрібно об'єднувати у глави, розділи, частини; кожна глава, розділ, частина повинна мати назву ².

Письмові правові акти є друкованими документами. Безумовно, наразі відсутні жорсткі законодавчі вимоги до формату тексту таких документів. Але під час їх підготовки доцільно використовувати положення, розроблені для офіційного діловодства.

Так, Л. Погребна зазначає, що текст документів, які готуються до видання, доповіді та проекти нормативних документів друкують через два міжрядкові інтервали. Реквізити документа (окрім тексту), які складаються з кількох

¹ Панов М. І. Точність правових норм як необхідна умова якості правотворення. *Юридична техніка*. URL: <http://legaltechnique.org/>

² Завальна Ж. В., Старинський М. В. Професійні навички юриста : навч. посіб. Суми : Універсальна книга, 2006. С. 69.

рядків, друкують через один міжрядковий інтервал. Складові частини реквізитів «Адресат», «Гриф затвердження», «Гриф погодження» відокремлюються один від одного 1,5–2 міжрядковими інтервалами. Реквізити документа відокремлюють один від одного 1,5–3 міжрядковими інтервалами. Назву виду документа друкують великими літерами. Максимальна довжина рядка багаторядкових реквізитів (окрім реквізиту «Текст») – 73 мм (28 друкованих знаків). Якщо заголовок до тексту перевищує 150 друкованих знаків (5 рядків), його дозволено продовжувати до межі правого берега. Крапки наприкінці заголовка не ставлять. У процесі підготовки та оформлення документа склад реквізитів можна доповнити іншими реквізитами, якщо цього вимагає призначення акта тлумачення або його опрацювання ¹.

Поряд із наведеними, письмові правові акти мають відповідати певним критеріям, до яких належать: ясність, точність, простота, ефективність.

Критерій ясності означає, що слова, використовувані в юридичному тексті, повинні забезпечити смислову точність написаного, повністю відповідати думці, котра була вложена в нього автором ².

Критерій точності забезпечується: чіткістю, недвозначністю визначення термінів; відсутністю у тексті багатозначних термінів; позитивністю формул, які використовуються; неприпустимістю застосування дієслівно-невизначених конструкцій у безособових реченнях; неприпустимістю використання слів «нерідко», «інші», «за необхідності» тощо без подальшого пояснення ³.

¹ Погребна Л. Діловодство, яким воно повинно бути. 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Фактор, 2008. С. 49.

² Хазова О. Искусство юридического письма. М.: Юрайт, 2011. С. 28.

³ Артеменко В. Проектування нормативно-правових актів. К.: Фонд «Європа XXI», 2007. С. 63.

Критерієм простоти слугує відсутність у тексті громіздких конструкцій і зловживання дієприкметниковими зворотами, прямий порядок слів. Простота тексту включає також чистоту мови, відсутність поза-літературних елементів – просторічних слів, діалектизмів, жаргонізмів, плеоназмів, слів-паразитів, суржика тощо ¹.

Критерій ефективності полягає в дієвості, націленості на визначений результат. Якщо читач сприйняв інформацію, яка міститься в юридичному письмі, – мета досягнута. Якщо читач не зрозумів те, що ми написали, або зрозумів неправильно чи вважає текст неясним, нелогічним, – мета не досягнута, юридичне письмо виявилось неефективним ².

Окрім зазначених критеріїв, письмові правові акти мають відповідати вимогам законності й обґрунтованості, справедливості та доцільності. Зазначені вимоги стосуються будь-якого правового акту чи юридичного тексту.

Не менш важливою умовою ефективності юридичної композиції письмових правових актів є їх відповідність основним законам формальної логіки, а саме:

1) два висновки, що взаємно виключають один одного, не можуть бути одночасно істинними або неправдивими;

2) будь-яка думка повинна мати чітке і точне формулювання, сталий і незмінний зміст, бути тотожною самій собі;

3) достатньою підставою будь-якого твердження може бути інше, вже доведене і перевірене міркування, з якого випливає істинність цієї думки;

4) певна думка не повинна суперечити іншим міркуванням;

5) не припускатися двозначності при формулюванні певного судження;

¹ Правове письмо / В. А. Ватрас, Д. А. Монастирський, В. Г. Рогожа та ін.; за ред. Р. О. Стефанчука. К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. С. 68.

² Юридична техніка : навчальний посібник для вищих навчальних закладів / І. Д. Шутак, І. І. Онишук. Івано-Франківськ, 2013. С. 121.

6) не допускати в тексті акта будь-яких асоціацій, суперечностей;

7) в юридичних документах усі міркування мають бути доведені, а висновки – мотивовані. У випадку правильного застосування законів логіки висновки будуть істинними.

Підсумовуючи проаналізовані положення, слід зазначити, що правовий акт є зовнішнім виразом, а його юридична композиція та юридичні технології є вихідними засадами змісту формалізації права. Змістовно-формальний характер юридичної композиції відображає бажану форму правового акту, своєю чергою юридичні технології забезпечують правила, методи та прийоми його створення. Від якості зазначених положень залежить майбутня ефективність письмового правового акту, а відповідно – його вплив на процеси правового регулювання суспільних відносин.

2.2. Поняття, структура та правова природа юридичного алгоритму

Аналізуючи сутність окремих явищ правової реальності ми маємо враховувати соціальне призначення права. Регулювання суспільних відносин не може здійснюватися лише за умови вільного вибору варіанту поведінки. Поряд із диспозитивністю не менше значення мають імперативність, персоніфікація, регламентована послідовність. Слід враховувати, що вирішення юридичного конфлікту більше тяжіє саме до чітко встановленого порядку дій, ніж до нерегламентованих законом варіантів задоволення інтересів учасників спору.

Чи не у цьому полягає одна з ключових характеристик права – бути прикладом і моделлю для соціально корисної

поведінки? Бо саме у регулюванні суспільних відносин ядро розкривається соціальна роль права. А чим є таке регулювання, як не встановленням певного порядку поведінки у характерних, таких що системно повторюються та є важливими для суспільства обставинах.

Водночас таке регулювання має відповідати не лише вимогам доцільності й утилітаризму, але й, насамперед, свободі та правам індивіда.

Регламентовані правом свободи, обов'язки, принципи та моделі поведінки суб'єктів суспільного життя отримують вираз у правовому приписі.

При чому слід зазначити, що сутність права не є тотожною формально визначеним і прийнятим нормам, але така визначеність забезпечує ефективність правового впливу на суспільні відносини.

З цього приводу Ж. Л. Бержель зазначає: «Право виражається в правилах, які є його формальними проявами. Тому об'єктивне право здебільшого визначається як сукупність правил поведінки, що регулюють відносини, які можуть виникати в більш-менш організованому суспільстві. Юридичні норми завжди зіставляються з приписом, призначеним для впорядкування соціальних відносин шляхом введення чітких правил поведінки, дотримання яких гарантується державною владою»¹.

Своєю чергою, зовнішня організація системи права теж складається з окремих елементів, в українській юридичній науці під першоелементом системи права традиційно розуміють норму права.

У цьому контексті Ю. М. Оборотов зазначає, що серед визначальних компонентів права можна виділити норми і принципи (що утворюють власні системи у вигляді систем

¹ Бержель Ж.-Л. Общая теория права. М.: Nota Bene, 2000. С. 76.

права і законодавства), цінності (що утворюють окрему систему – аксіосферу права) і постулати (що виступають субстратом системи правової науки)¹.

Так, О. Ф. Скакун визначає, що норма права – це загальнообов’язкове правило поведінки, сформоване в суспільстві відповідно до визнаної в ньому справедливої міри свободи і рівності, формально визначене (встановлене чи санкціоноване) і забезпечене державою з метою регулювання, охорони та захисту суспільних відносин. Зазначимо, що природні права людини, якщо вони не закріплені у формах права (тобто формально не визначені), є також чинним правом і підлягають забезпеченню державою так само, як і інші норми права².

У запропонованому О. Ф. Скакун визначенні певною мірою звужується розуміння норми права шляхом її отождоження лише із загальнообов’язковими правилами поведінки. Безумовно, правові норми являють собою формально-визначені вимоги, які виражають конкретні правила поведінки. Це найбільш зручні, законодавчо підготовлені з метою практичної реалізації правові приписи. Правові норми можна розглядати в якості особливого рівня готовності права до його втілення в життя. Але правова норма не лише встановлює права й обов’язки суб’єктів або міру необхідної поведінки, міру свободи, – вона може містити і прості правила: дефініції, принципи та ін.

Ще В. М. Горшеньов зазначав, що не всі нормативні приписи держави являють собою класичну модель норми права, а тому, на його думку, немає достатніх підстав отождожнювати деякі з них з нормою права. Вони є «...нетипо-

¹ Оборотов Ю. М. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права. *Право України*. 2010. № 3. С. 50.

² Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. К.: Правова єдність, 2011. С. 215.

вими тому, що несуть в собі свого роду незавершені риси моделі, хоча і виступають в якості нормативних настанов держави»¹.

Розвиваючи зазначену ідею, можна стверджувати, що не всі норми є правилом поведінки, окремі – приміром дефініції, фікції, презумпції, преюдиції – є просто правилом.

У зазначеному аспекті цілком слушним є визначення норми права, сформульоване Н. М. Крестовською, згідно з яким правова норма – це формально визначений, встановлений або офіційно визначений державою і забезпечений її примусовою силою соціально значущий припис загального характеру².

Використання терміну «соціально значущий припис» замість «правило поведінки» значно розширює межі розуміння норми права та дозволяє відобразити всі існуючі форми її прояву.

Ідеальна структура норми права включає гіпотезу, диспозицію, санкцію. Слід враховувати, що ключовим елементом структури норми права слід вважати диспозицію, яка містить в собі сутність соціально значущого припису та регламентує порядок діянь суб'єкта. Саме диспозиція відображає соціальне призначення права – регулювання суспільних відносин, а відтак всі інші елементи структури норми права мають відносно неї службовий характер.

Особливу увагу слід приділяти закріпленості в типовому правовому акті. Враховуючи природу правових приписів, диспозиція правової норми, або основна частина іншого виду правових актів (положень, наказів, договорів та

¹ Горшенев В. М. Нетипичные нормативные предписания в праве. *Советское государство и право*. 1978. № 3. С. 113–114.

² Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. К.: Юрінком Інтер, 2015. С. 289.

ін.) може поділятися на два типи: статична диспозиція (для спеціалізованих (нетипових) норм права, або для основної частини правових актів іншого виду, приміром, принципи, визначення) – містить характеристику статусу певного суб'єкта або режим використання об'єкту, визначення певного терміну та ін.; та динамічна диспозиція (для класичних (типових) норм права, або для основної частини інших правових актів, приміром, предмет договору оренди нерухомого майна) – містить послідовний порядок поведінки та визначення суб'єкта.

Аналізуючи закріплені у правових приписах положення, ми можемо виявити наявність як мінімум чотирьох базових видів зобов'язуючих волевиявлень: імперативних, диспозитивних, рекомендаційних, заохочувальних.

При дослідженні імперативності слід враховувати твердження І. Канта, який виділяє наступні три її ознаки: по-перше, це одна з властивостей моралі. Вона іманентна за своєю природою, тобто знаходиться всередині себе самої. По-друге, імперативність – це форма, за допомогою якої виявляються розпорядження моралі та реалізується її суть. По-третє, імперативність є законом, який регулює дотримання моральності. Вона володіє такими властивостями, як об'єктивність, обов'язковість і всеосяжність. Кожне з цих визначень відображає суть досліджуваного явища рівною мірою, але з різних сторін. Як і будь-який об'єкт, імперативність багатогранна, тому Кант виділяє такі її види: категорична і гіпотетична. Особливе значення має перша. Вона забороняє людям здійснювати аморальні вчинки в силу того, що вони можуть стати прикладом для загальної поведінки. А це призведе до повного розкладання суспільства ¹.

¹ Соловьев Э. Ю. Критика практического разума. *Новая философская энциклопедия*. 2-е изд., испр. и допол. М.: Мысль, 2010. Т. 1. С. 44.

Імперативність – це заданість і послідовність діянь, які мають юридичне значення та є єдиним можливим варіантом досягнення юридично значущих результатів.

Своєю чергою диспозитивність відображає вільність у виборі моделі поведінки, певну автономію в тлумаченні та використанні правових приписів.

Близькою, але не тотожною імперативності, є рекомендація. У даному випадку має місце рекомендація певного варіанту бажаної поведінки, але виконання такої рекомендації має специфічні механізми втілення у життя.

Так, на думку М. В. Цвіка, «...рекомендаційні норми права – це такі нормативні приписи, за допомогою яких держава рекомендує самоврядним організаціям певний спосіб дій. У цих нормах вказується на варіант поведінки, бажаний для суспільства і держави. Надаючи можливість діяти певним чином, вони також вказують на бажаність рекомендованої моделі поведінки. Адресат такої норми, діставши рекомендацію про бажаний напрямок розвитку суспільних відносин, суб'єктом яких він є, зобов'язаний залежно від припису норми: розглянути ці пропозиції і прийняти їх до виконання; обґрунтовано відмовитись; прийняти позитивне рішення, але основні положення норми конкретизувати, виходячи із реальних можливостей, резервів своєї організації. Специфіка регулятивного впливу цих норм на суспільні відносини полягає в тому, що для їх реалізації здебільшого необхідна їх конкретизація в локальних правових актах (статутах, положеннях, рішеннях)»¹.

Особливим видом є заохочувальні приписи, які стимулюють до соціально-активної правомірної поведінки. Вони містять в собі не стільки модель поведінки, скільки

¹ Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. С. 287.

вказівку на можливість отримати певні додаткові блага і преференції.

Відтак, зобов'язуюче волевиявлення у праві є формально вираженим у законі або іншому правовому акті, які порядком вчинення діянь відповідають принципам права та нормам чинного законодавства. За допомогою зобов'язуючого волевиявлення створюються умови втілення в життя значної кількості правових норм. Зобов'язуюче волевиявлення є запорукою законності та моделюючою складовою правового порядку.

У зазначеному аспекті цілком слушною є думка А. Ф. Крижановського: «...прагнення сучасної людини до свободи значно перевищує можливості звичних регулятивних механізмів підтримання необхідного для цілісності соціуму балансу між свободою і справедливістю. А правові потреби сучасної людини помітно випереджають розвиток “правової інфраструктури”, яка і забезпечує наше правове благополуччя. І саме в правопорядку як в “останній” (що вельми умовно) іпостасі буття права і виявляється реальна якість правового життя»¹.

Не викликає сумніву, що у праві існують приписи, які мають зобов'язуюче волевиявлення, але якою є юридична конструкція такого припису? На нашу думку, зобов'язуюче волевиявлення отримує вираження саме в юридичному алгоритмі, який є відображенням порядку врегулювання суспільних відносин за допомогою права.

Проаналізовані положення надають нам можливість охарактеризувати юридичний алгоритм як регламентований напрям і порядок діянь суб'єкта права. Це формально виражена у правовому акті послідовність, яка зумовлює

¹ Крижановський А. Ф. Сучасний правопорядок: контури теорії. *Актуальні проблеми держави і права*. О.: Юрид. л-ра, 2009. № 49. С. 34.

характер існування як юридичного процесу, так і правової процедури. Юридичний алгоритм завжди є орієнтованим на суб'єкта права, оскільки в ньому закріплено модель поведінки.

Водночас, досліджуючи етимологічний аспект словосполучення «юридичний алгоритм», ми можемо стверджувати, що прикметник «юридичний» відображає належність до сфери, регламентованої нормами права.

Своєю чергою, іменник «алгоритм» означає послідовність дій, спрямованих на розв'язання поставленого завдання.

Зіставляючи зазначені поняття ми отримуємо вихідне розуміння юридичного алгоритму як регламентованої правовими актами послідовності дій, спрямованих на розв'язання завдань, які мають юридичне значення.

Але для розкриття структури та правової природи юридичного алгоритму нам необхідно проаналізувати те середовище, в якому він отримує формальне вираження, та ті застави, на підставі яких виникає потреба у закріпленні таких алгоритмів.

Як ми вже визначали у попередньому розділі, юридичний алгоритм є відображенням динаміки дії права. Його ціннісний потенціал зумовлюється такими характеристиками, як визначеність, послідовність, цілеспрямованість, зобов'язуюче волевиявлення (імперативність, а в окремих випадках рекомендаційний характер).

Пов'язаність із правовими актами є невід'ємною характеристикою юридичного алгоритму. Отримавши вираз у правовому акті, право стає ефективним інструментом впорядкування суспільних відносин. Формальне вираження права відображає певну внутрішню організацію його елементів, кожен з яких має своє призначення та особливості

конструювання. Фактично, формальне вираження динамічної диспозиції здійснюється в юридичному алгоритмі.

При чому слід враховувати, що юридичні алгоритми отримують вираз не лише в нормах права, а й у багатьох інших правових актах: правозастосовних (приміром, у резолютивній частині рішення суду чітко вказується, хто та що має зробити), правореалізаційних (приміром, у преамбулі та предметі договору чітко визначаються сторони, їх місце у договірних зобов'язаннях і основна модель їх поведінки), правоінтерпретаційних (приміром, у науково-практичних коментарях законодавства, при дослідженні тексту конкретної норми надається вичерпне тлумачення кола суб'єктів і варіантів встановленої для них поведінки).

Своєю чергою слід враховувати, що не кожен вид правового акту може містити юридичний алгоритм – приміром, норми-принципи, норми-дефініції та інші види спеціалізованих (нетипових) норм права. Відтак ми можемо стверджувати, що юридичні алгоритми застосовуються у переважній більшості актів м'якого (*soft law*) та жорсткого (*hard law*) права, а саме в таких, які є самостійними регуляторами суспільних відносин і містять в собі динамічну диспозицію.

Композиційно юридичний алгоритм викладається у формі юридичної конструкції.

На думку М. В. Немитіної, юридична конструкція – це базова побудова, яка відображає і формує правову реальність, що стосується рівною мірою доктринальної, догматичної та практичної юриспруденції¹.

Своєю чергою І. Д. Шутак зазначає, що юридична конструкція – це таке поняття, яке створюється в результаті певної інтелектуальної роботи та в розрахунок на виконан-

¹ Немытина М. В. Методологический смысл категории «Юридическая конструкция». *Юридическая техника*. Нижний Новгород, 2013. № 7 (ч. 2). С. 528.

ня певної заздалегідь закладеної функції, яка здається актуальною практичною необхідністю юридичного врегулювання тієї чи іншої галузі суспільних відносин ¹.

Розглядаючи юридичну конструкцію як засіб юридичної техніки, стає зрозумілим, що, в тому числі, завдяки її використанню досягається формальна визначеність права у правових актах. Юридична конструкція відображує модель закріплення припису в правових нормах. Формальним вираженням юридичної конструкції є текст правового акту, який має бути логічно-послідовним, зв'язним, чітким, зрозумілим, інформаційно повним, аргументованим, переконливим.

Поряд із наведеним, правову природу юридичного алгоритму розкриває ще й той факт, що в його основі завжди знаходиться певний імператив. Це завжди зобов'язуюче волевиявлення. Навіть коли суб'єкту надається можливість вибору варіанту поведінки, сама така можливість має бути передбачена нормою права.

Відтак ми можемо стверджувати, що юридичний алгоритм передбачає здійснення послідовних дій, які є змістом правових відносин. При чому, такі правовідносини виникають тільки як правові, і в іншій якості існувати не можуть, – наприклад, конституційні, адміністративні, процесуальні, кримінальні тощо. Тобто суб'єкти права домагаються задоволення інтересів у особливому порядку, визнаному державою. Тільки в рамках цього різновиду суспільних відносин суб'єкти права здійснюють свої правові можливості, виконують покладені на них законом юридичні обов'язки. У даному випадку має місце конкретизація загального змісту норм права, відповідно до конкретного

¹ Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка : навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ, 2013. С. 269.

життєвого випадку. Ця конкретизація здійснюється в межах втілення у життя правових норм і надає змогу вирішити конкретну справу шляхом встановлення, змни чи припинення суб'єктивних прав.

Юридичний алгоритм є закріпленою у письмовому правовому акті специфічною юридичною конструкцією, в якій виражено соціально значуще правило поведінки. Дане правило поведінки має обов'язковий до виконання характер і забезпечено правовими засобами. Порівняно з традиційною, у континентальній правовій сім'ї концепції, розуміння системи права та юридичний алгоритм закріплюються у динамічних диспозиціях норм права і є дієвим інструментом конкретизації загальних правових приписів.

В юридичному алгоритмі відображено певну послідовність діянь (дій або бездіяльності), які має або може вчинити визначена особа, або обсяг позбавлень чи наділень такої особи певними цінностями.

Наявність юридичних алгоритмів є необхідною засадою забезпечення якісного та ефективного правового регулювання суспільних відносин і реалізації функцій права. Юридичний алгоритм є закріпленою в письмовому правовому акті специфічною юридичною конструкцією, в якій викладено соціально значуще правило поведінки у вигляді чіткої послідовності діянь суб'єкта права. Дане правило поведінки забезпечується правовими засобами. Це закріплене у правовому акті модель легальної активності суб'єктів права, а відповідно, основа динаміки права, його реального впливу на суспільні відносини.

Враховуючи зазначені характеристики стає можливим сформулювати поняття юридичного алгоритму: це закріплена у правовому акті юридична конструкція зобов'язуючого волевиявлення, якою чітко регламентується: хто, в яко-

му порядку та що має зробити або утриматися від дій, або обсяг позбавлень чи наділень певними цінностями такої особи.

Аналізуючи зазначене поняття, ми можемо виділити наступні ознаки:

- закріпленість у типовому правовому акті (м'якого або жорсткого права),
- юридична конструкція,
- зобов'язуюче волевиявлення,
- персоніфікація,
- модель поведінки,
- юридично значущі наслідки.

Важливим, у контексті розуміння природи юридичного алгоритму, є вивчення його структури. Проблематика структури права, специфіка побудови правових актів та їх дії є актуальними напрямками досліджень сучасної загальнотеоретичної юриспруденції. Впорядкування суспільних відносин забезпечується ефективним правовим регулюванням, запорукою досягнення якого є наявність встановлених правил поведінки та нормативно закріплених прав і свобод. Суб'єкти права мають чітко усвідомлювати, що вони мають робити та в якій послідовності. Своєю чергою правотворець повинен створювати якісний та зрозумілий правовий акт (використовуючи юридичні технології), в якому отримують вираження соціально значущі приписи.

Особливості вираження конструкції юридичного алгоритму в тексті правового акту пов'язані з необхідністю точного відображення його складових елементів. Юридичний алгоритм має свою власну структуру, яка складається з персоніфікації та моделі поведінки.

Важливою ознакою є нерозривна пов'язаність елементів структури юридичного алгоритму, що утворюють

логічну, послідовну цілісність, в якій сформульовано порядок діянь.

Перш за все необхідно дослідити етимологію терміну «персоніфікація». Персоніфікація (лат. *persona* – особа, *facio* – роблю) – надання предметам, явищам природи або поняттям властивостей людини, тварини ¹. Синонімом персоніфікації є поняття «уособлення» – надання конкретного вираження, реального образу, матеріальної форми ².

В нашому дослідженні ми відстоюємо позицію, згідно з якою персоніфікація як елемент юридичного алгоритму – це метафора, а відтак може використовуватися в якості прийому юридичної техніки й технології, завдяки якому правотворець отримує можливість виразити в тексті права, чітко означений перелік суб'єктів, вказати на тих, хто має вчинити певну дію (в активній або пасивній формі).

Аналізуючи персоніфікацію, нам слід враховувати два аспекти, які є необхідними для «юридизації» обраного поняття. По-перше, це «наділення» – надання певного значення термінологічній конструкції, а по-друге, це «визначеність» – закріплення у правовому тексті обґрунтованої термінологічної конструкції як необхідної умови ефективної дії права.

Сутність персоніфікації можна розкрити шляхом співставлення та порівняння її із суміжними поняттями. Персоніфікацію слід відрізняти від ідентифікації. По-перше, персоніфікація стосується лише суб'єктів права, своєю чергою ідентифікація є можливою як відносно суб'єктів, так і

¹ Український тлумачний словник. URL: https://ukrainian_explanatory.academic.ru/120007/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%BD%D1%96%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F

² Словник синонімів української мови. URL: http://synonyms_uk.enacademic.com/7829/%D1%83%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F

відносно окремих об'єктів, приміром, нерухомого майна ¹. По-друге, процедура ідентифікації полягає у встановленні тотожності особи або речі на підставі певних ознак, із певною ціннісною системою. На відміну від зазначеного, основний зміст персоніфікації полягає у створенні в нормі права такої юридичної конструкції, завдяки якій певні терміни наділяються значенням і статусом, який відповідає окремим суб'єктам права. Приміром, у статті 148 Цивільного кодексу України зазначено, що «...учасник товариства з обмеженою відповідальністю має право вийти з товариства, заявивши про це не пізніше ніж за три місяці до виходу, якщо інший строк не встановлений статутом» ². Використання термінологічної конструкції «учасник товариства» дозволяє чітко визначити із всього різноманіття суб'єктів права лише тих, хто має вчинити встановлені законом дії, що, по суті, є їх персоніфікацією.

Своєю чергою П. Богущкий, розмірковуючи над витоками права, зазначає, що українське право виходить з розмаїття української культури, з багатонаціонального укладу суспільства, з європейськості української ментальності ³. Тут ми вже бачимо приклад ідентифікації, певного пошуку тотожності між об'єктом (українським правом) і певними ознаками української культури, суспільства, ментальності.

Також не слід ототожнювати поняття персоніфікації як складової юридичного алгоритму з терміном «персоніфіка-

¹ Про ідентифікацію об'єктів нерухомого майна для державної реєстрації прав на них : Постанова КМУ від 8 грудня 2010 р. № 1117. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1117-2010-%D0%BF>

² Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.03 р. № 435-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page4>

³ Богущкий П. Українське право: ідентифікація та розвиток національної правової системи. URL: <http://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukovadumka/ukrayins%60ke-pravo-identyfikatsiya-ta-rozvytok-natsional%60noyi-pravovoyi-systemy/>

ція», який використовується в законодавстві України задля встановлення певних даних та обліку осіб.

Так, у Постанові КМУ від 4 червня 1998 р. № 794 зазначається, що персоніфікований облік полягає в збиранні, обробленні, систематизації та зберіганні передбачених законодавством даних про пенсійне забезпечення, відомостей про фізичних осіб, що пов'язані з визначенням права на виплати з Пенсійного фонду та їх розмір за загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням ¹.

Своєю чергою, в «Порядку присвоєння реєстраційних (облікових) номерів платників податків» зазначається, що реєстраційний (обліковий) номер платника податку зазначається в оригіналі та в копії довідки про взяття на облік платника податків за формою № 4-ОПП, згідно з Порядком обліку платників податків, зборів (обов'язкових платежів), та запроваджується з метою забезпечення повного обліку платників податків у державних податкових органах, які провадять роботи з обліку платників податків ².

Якщо ми проаналізуємо сутність зазначених норм права, то в нас не виникне питань щодо їх спрямованості. Зрозуміло, що завдяки наведеним положенням держава збирає, обробляє, систематизує та зберігає передбачені законодавством данні, які з одного боку дозволяють ідентифікувати певну особу, а з іншого – виступають запорукою можливості такої особи реалізувати наявні в неї права. У зазначеному аспекті слід звернути увагу на те, що суб'єктами вітчизняного права є фізичні та юридичні особи, які мають або персоніфікований номер, або особливий запис, який звільнює

¹ Про затвердження Положення про організацію персоніфікованого обліку відомостей у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/794-98-%D0%BF>

² Про затвердження Порядку присвоєння реєстраційних (облікових) номерів платників податків. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0540-98>

їх від отримання зазначеного номеру. Відтак термін «персоніфікація», який використовується в законодавстві, є вужчим за значенням і не тотожним поняттю персоніфікації як складової юридичного алгоритму.

Підсумовуючи, ми можемо стверджувати, що «персоніфікація» у зазначеному нами аспекті є поняттям, яке відображує не тільки результат окремих юридичних процедур, але й юридико-технологічний прийом, а відтак може розглядатися, в тому числі, як самостійне поняття загальнотеоретичної юриспруденції.

Враховуючи наведені положення, під персоніфікацією як складовим елементом юридичного алгоритму слід розуміти виражену у метафоричній формі в тексті конкретної статті або в іншому елементі правового акту термінологічну конструкцію, котра відображає характеристику особи (або кола осіб), яка має здійснити діяння або зазнати позбавлення чи наділення певними цінностями у відповідності до порядку, встановленого текстом правового акту.

З точки зору юридичної техніки й технології, персоніфікація є корисним інструментом конкретизації положень законодавства. Завдяки персоніфікації відбувається визначення суб'єктів правовідносин, вона виступає запорукою якісного застосування правових норм, оскільки деталізує суб'єктний склад учасників юридичної справи.

Варто зазначити, що персоніфікацію слід відрізнити від соціально значущих приписів, які містяться у статичній диспозиції. У даному випадку мова йде не про юридичний алгоритм, а про визначення значення терміну або загальної характеристики статусу особи. Приміром, у статті 15 Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р. вказується статус прокурора, міститься вичерпний перелік прокурорів органів прокуратури та встановлено, що прокурори в Украї-

ні мають єдиний статус, незалежно від місця прокуратури в системі прокуратури України чи адміністративної посади, яку прокурор обіймає у прокуратурі. Своєю чергою, прикладом персоніфікації та моделі поведінки, як елементів юридичного алгоритму, є пункт 2 статті 19 Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р., в якому визначено, що прокурор зобов'язаний вдосконалювати свій професійний рівень і з цією метою підвищувати кваліфікацію. Прокурор має періодично проходити підготовку в Національній академії прокуратури України, що включає вивчення правил прокурорської етики ¹. У наведеному прикладі персоніфікація викладена словом «прокурор», а модель поведінки – фразою «зобов'язаний вдосконалювати свій професійний рівень і з цією метою підвищувати кваліфікацію».

Відтак ми можемо виділити персоніфікаційну та біхевіористичну частини юридичного алгоритму, з яких перша – встановлює та визначає суб'єкта, а друга – порядок його активності або активності відносно нього, відповідно – певну послідовність діянь (дій або бездіяльності) або обсягу позбавлень чи наділень певними цінностями.

Використання термінологічної конструкції «модель поведінки» задля відображення послідовності діянь визначеного суб'єкта вбачається доцільною, оскільки вона цілком відповідає етимологічній природі зазначених понять.

Слово «модель» походить від латинського «*modulus*», що означає *міру, мірило, зразок, норму*. У найширшому сенсі під словом «модель» розуміють деякий образ об'єкта (зокрема, умовний чи уявний), що нас цікавить, або навпаки – прообраз деякого об'єкта або системи об'єктів.

¹ Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>

Модель найчастіше ототожнюють з певним зразком, який своєю чергою розуміють або як типове втілення чого-небудь (властивості, якості, поведінки тощо), або як вид, форму чи спосіб, прийняті за типові для виготовлення або влаштування чого-небудь ¹.

Наступним поняттям є поведінка. На думку С. Л. Рубінштейна, під поведінкою слід розуміти «...визначеним чином організовану діяльність, яка здійснює зв'язок організму з навколишнім середовищем. Поведінка у людини переважно є результатом низки усвідомлюваних дій – вчинків» ².

Своєю чергою, правова поведінка – це юридично значуща (тобто врегульована нормами права) поведінка особи, що спричиняє юридичні наслідки.

Відтак у контексті правотворення та правового регулювання, у найбільш загальному вигляді, «модель поведінки» слід розуміти як встановлений у правовому акті зразок послідовності діянь визначеного суб'єкта.

Аналізуючи біхевіористичну частину юридичного алгоритму, відразу слід визначитися, що вона включає не лише порядок діянь, які має або може здійснити визначений суб'єкт, але в окремих випадках, таких як, приміром, юридична відповідальність, містить вказівку на обсяг позбавлень певних цінностей.

Так, у частині 1 статті 111 Кримінального кодексу України зазначено, що «...державна зрада, тобто діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці

¹ Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід та ін. К.: Наукова думка, 1970–1980. Т. 4: І-М / ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, П. П. Доценко. К.: Наукова думка, 1973. С. 8.

² Рубінштейн С. Л. Бытие и сознание. *Человек и мир*. СПб.: Питер, 2003. С. 36.

України: перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України, карається позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої»¹.

У наведеній статті ми можемо чітко визначити юридичний алгоритм, який складається з персоніфікації (визначення суб'єкта) – у даному випадку це «громадянин України», та моделі поведінки – у даному випадку це міра відповідальності, яка в тексті норми висловлена фразою «карається позбавленням волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої».

Своєю чергою, від моделі поведінки як складової частини юридичного алгоритму слід відрізняти таке поняття, як перелік або характеристика діянь. Основна відмінність полягає в тому, що модель поведінки вказує на ті діяння або обсяги позбавлень чи наділень певними цінностями, які лише має здійснити суб'єкт у майбутньому, або, відповідно, які мають бути до нього застосовані. Своєю чергою, перелік діянь відображує ту активність суб'єкта, яка вже була ним здійснена та саме завдяки якій ми й отримали змогу ідентифікувати особу в якості суб'єкта. Приміром такого переліку в наведеній статті 111 Кримінального кодексу України є: «...перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України».

Слід зазначити, що перелік діянь виступає не тільки допоміжним елементом структурування правових норм, але й

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III.
URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

специфічним засобом юридичного конструювання, який застосовується, коли ми маємо справу із відносно визначеною персоніфікацією. Так у частині 1 статті 121 Кримінального кодексу України зазначається: «...доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності, карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк»¹. У наведеній статті відсутнє визначення суб'єкта, але специфіка конструювання юридичних алгоритмів у статтях Кримінального кодексу полягає в тому, що визначення суб'єкту злочину здійснено у статті 18 Кримінального кодексу України, і лише в окремих випадках ми маємо справу з абсолютною персоніфікацією, коли в тексті конкретної статті визначається конкретний суб'єкт.

Враховуючи виділені положення, під моделлю поведінки як складовим елементом юридичного алгоритму слід розуміти виражену в тексті конкретної статті або в іншому елементі правового акту термінологічну конструкцію, в якій відображено певну послідовність діянь (дій або бездіяльності), які має або може вчинити особа, вказана у персоніфікаційній частині юридичного алгоритму, або обсяг позбавлень чи наділень такої особи певними цінностями.

З аналізу правової природи юридичного алгоритму випливає, що здійснення якісної та ефективної юридичної діяльності зумовлено високим рівнем підготовки юриста, від якого очікується не тільки професійне застосування юридичного інструментарію, а й інтелектуальні витрати (знання, досвід) та високий рівень правової культури.

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III.
URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

2.3. Види юридичних алгоритмів, які використовуються в процесі створення правових актів

Існування права невід’ємно пов’язано із життям суспільства. Соціум генерує «ідею права», виробляючи необхідні моделі втілення в життя та захисту вихідних прав і свобод. Саме в таких моделях отримує вираз порядок і послідовність здійснення юридичної діяльності та/або юридично значимих діянь різними суб’єктами права. Формою здійснення зазначених моделей є, в тому числі, юридичний процес і правова процедура, які, за суттю, є пов’язаними, але нетотожними поняттями, що підпорядковані третьому поняттю – юридичному алгоритму, і являють собою різні ступені здійснення (втілення в життя) права.

Для того, щоб класифікувати існуючі види юридичних алгоритмів, необхідно з’ясувати природу соціального регулювання та особливості його організації.

Необхідність соціального регулювання зумовлена перш за все об’єктивними законами суспільного розвитку, які, проте, зовсім не передбачають фатальної зумовленості поведінки людини. Існування і функціонування соціального організму вимагає впорядкованості, організації, стабільності. Ця необхідність виникає на найнижчих рівнях розвитку суспільства. Впорядкованість суспільних відносин є результатом дії численних чинників, серед яких насамперед необхідно виокремити так звані стихійні регулятори. Вони є безпосереднім проявом природних законів природи і суспільства. У процесі суспільного розвитку зростає питома вага соціального моменту регулювання порівняно з психобіологічними чинниками. Не розриваючи зв’язків із цими чинниками, соціальне регулювання все більше звіль-

няється від стихійно-природних елементів і сторін, усе більше пов'язується з потребою вираження і забезпечення об'єктивних соціальних інтересів у поведінці людей, а в умовах цивілізації – все більше з свободою людини ¹.

Роль права в житті суспільства, його ефективність багато в чому залежать від того, наскільки чітко в ньому закріплено юридичні алгоритми та наскільки ефективним є засноване на них соціальне регулювання.

Як справедливо зазначає О. Петришин, взаємини між людьми є тим реальним середовищем, в якому здійснюються правові норми – за посередництвом пізнання та оцінки їх змісту свідомістю суб'єктів, вольових актів їх поведінки, спрямованих на дотримання юридичних заборон, виконання юридичних обов'язків і використання суб'єктивних прав. Тільки у соціальному середовищі можуть скластися реальні показники ефективності права ².

У найзагальнішому вигляді соціальне регулювання можна визначити як іманентне суспільству, що визначає соціальний порядок ³.

Взагалі поняття «регулювання» (з лат. *regulo* – встановлюю, приводжу до ладу) тлумачиться у значенні впорядковуючого, налагоджувального чинника ⁴.

Своєю чергою «соціальне регулювання» полягає у впорядкуванні соціальних процесів шляхом встановлення та реалізації певних правил поведінки. За допомогою регулювання створюються можливості й обмеження діяльності,

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь : Перун, 2005. С. 249.

² Петришин О. Соціально-юридична природа права. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 23.

³ Алексеев С.С. Теория права. М: Изд-во БЕК, 1995. С. 32.

⁴ Словник іншомовних слів / за ред. академіка НАН УРСР О. С. Мельничука. К.: Наука, 1974. С. 487.

які повинні викликати в керованому об'єкті мотивацію в бажанні з точки зору суб'єкта управління.

Через суспільні відносини відбувається взаємовплив і взаємодія між людьми, виявляється та формується спільність їх поглядів, думок, настроїв, досягається взаєморозуміння, здійснюється передача і засвоєння звичок, з'являються згуртованість і солідарність. Без цих відносин людина не може існувати: для людини важливо не тільки задовольняти життєві потреби, але й мати систему суспільних відносин. Відтворення цих відносин згодом стає особливою потребою людей і перетворюється на відносно самостійну сферу їх життєдіяльності. Звідси людина має певні духовні потреби та інтереси, які задовольняє в процесі цілеспрямованої трудової діяльності та спілкування з подібними собі. Цей процес має довічний і безперервний характер. Його безперервність і систематичність підтримується спеціальними засобами – нормами. Саме вони забезпечують передбачуваність і доцільність дій учасників суспільних відносин, надають їм ознак логічності та впорядкованості ¹.

З аналізу соціальних форм регулювання поведінки людей випливає, що не будь-яке регулювання має нормативний характер. Значне місце в цих процесах посідає інша форма упорядкування соціального життя – ненормативна. Ненормативні чинники, котрі визначають поведінку, допомагають глибше й всебічніше розкрити зміст взаємодії між соціальними нормами.

Життєві детермінанти індивіда у своїй основі нерозривно пов'язані з тим конкретним середовищем, де він живе, навчається, працює і проводить своє життя. Інди-

¹ Андріїв В. Правові норми в системі соціальних норм держави. *Підприємство, господарство і право*. 2007. № 9. С. 46.

відуальних умов може бути незліченна кількість. До них, наприклад, можна віднести особисті відносини між окремими людьми, своєчасне заохочення чи осуд винних, підтримку товариша у скрутну хвилину, задоволення законного прохання та інші позитивні умови, які тісно пов'язані з соціальною дійсністю.

Природні чинники є спеціальним засобом регулювання поведінки людини і певною мірою мають соціально-значущий характер, оскільки все-таки детермінують поведінку людей та їх об'єднань.

Механізм економічного регулювання, на думку С. А. Даштамірова, діє у сфері матеріальних суспільних відносин. Цей механізм здійснюється через взаємодію економічних законів, які функціонують у суспільстві й визначають внутрішні стимули господарського життя в процесі досягнення оптимального економічного ефекту. Взаємодія між людьми у процесі суспільного виробництва опосередковується різними важелями, серед яких особливе і важливе місце належить потребам та інтересам індивідів. Людські потреби виникають з урахуванням суспільного виробництва; виробництво викликає у споживачів потреби, і тим самим через потреби стимулює трудову, політичну та духовну активність людини, спрямовану на створення засобів для задоволення її потреб ¹.

Інша концепція представлена відомим вченим-правознавцем С. С. Алексєєвим. Він відносить до ненормативних регуляторів лише індивідуальні фактори ², тобто таке впорядкування поведінки людей, яке здійснюється за допомогою разових, персональних регулюючих акцій, рішень якихось питань, які стосуються лише певного ви-

¹ Даштаміров С. А. Социальные нормы: гносеологический и социологический анализ. Баку, 1984. С. 62.

² Алексєєв С. С. Теория права. М.: Изд-во БЕК, 1995. С. 33.

падку, конкретних осіб. Індивідуальне, на його думку, – це найпростіше соціальне регулювання. Воно має позитивні сторони: дозволяє вирішити життєві проблеми з урахуванням особливостей цієї ситуації, персональних якостей особистості, характеру існуючих відносин. Але очевидними є його значні недоліки: воно є неекономічним, недостатньо забезпечує сувору організованість, необхідну однаковість у повторюваних актах і процесах виробництва, обміну, життєдіяльності людей, оскільки щоразу проблему потрібно вирішувати заново, немає єдиного загального порядку, а головне, існують досить широкі можливості суб'єктивних, довільних рішень.

Найбільш значущі та затребувані суспільством відносини підлягають правовому регулюванню. Регулятивний вплив права на суспільні відносини полягає в тому, що воно конструює модель обов'язкової або дозволеної поведінки різних суб'єктів суспільних відносин і має механізми забезпечення втілення в життя таких моделей.

Однією з умов організації комфортного та доцільного співіснування індивідів у соціумі є наявність механізмів вирішення соціальних конфліктів. При цьому під соціальним конфліктом розуміється наявність об'єктивних або суб'єктивних суперечностей, які виявляються у протиставленні (зіткненні) їх носіїв (сторін). Наявність же великої кількості різноманітних конфліктів значно актуалізує проблему пошуку механізмів чи засобів, за допомогою яких можна якщо не ліквідувати їх, то обмежити цивілізованими межами та надати їм переважно конструктивного характеру.

Як зазначив Г. В. Мальцев, соціальне (тобто моральне, правове тощо) регулювання розуміється як втілюване певним авторитетом або владою упорядкування суспільних процесів посередництвом раціонального їх підпорядкування

ня встановленим нормам (правилам), з метою організації доцільного розвитку суспільного життя ¹.

Не викликає жодного сумніву, що соціальне регулювання може відбутися тільки за умови чіткого визначення, хто та в якому порядку повинен виконати певні дії або утриматися від їх виконання.

З цього приводу Заморська Л. І. констатує, що «...поняття норми і нормативності невіддільне від соціальної діяльності людей та відносин, що між ними складаються. Адже правова норма стоїть над ними (відносинами), таким чином врегульовуючи їх, а правова нормативність фактично спрямовує відносини у напрямку найбільш ефективного задоволення інтересів їх учасників, внаслідок такого регулювання (членів суспільства)» ².

Слід зазначити, що право, отримуючи формальне вираження, стає сукупністю приписів, фіксуючих юридичні положення (статус, обов'язки, можливості), і правил, які встановлюють порядок і послідовність діянь. Відповідно, юридичні положення формалізуються не тільки в якості фіксації правом обумовлених потребами суспільства принципів, дефініцій, статусів, можливостей та обов'язків, але й правил, які вказують на порядок і послідовність втілення в життя (здійснення) та охорону як прав і свобод, так і окремих правових приписів.

Враховуючи наведені положення та природу юридичного алгоритму, можна класифікувати юридичні алгоритми за наступними критеріями:

1. За характером правового регулювання: а) загальні юридичні алгоритми – положення які містяться в законах, – приміром, у статті 655 Цивільного кодексу України визна-

¹ Мальцев Г. В. Социальные основания права. М.: Норма, 2007. С. 17.

² Заморська Л. І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. С. 106.

чено, що за договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму; б) спеціальні юридичні алгоритми – положення, які містяться у правозастосовних або правореалізаційних актах, – приміром, в Ухвалі Малиновського районного суду м. Одеса «Про відкриття провадження по справі № 521/22090/14-ц від 18.12.2014 р.» визначено наступний юридичний алгоритм: «Відповідачу подати письмові заперечення проти позову з посиланням на докази, якими вони обґрунтовуються»¹.

2. За формою правової активності суб'єктів права: а) юридичні алгоритми, які втілюються в життя завдяки дії, – приміром, у пункті 49.3 статті 49 Податкового кодексу України вказується, що податкова декларація подається особисто платником податків або уповноваженою на це особою²; б) юридичні алгоритми, які втілюються в життя завдяки юридично-значущій бездіяльності, – приміром, у статті 11 Кримінального кодексу України вказано, що злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину³. Відтак юридичним алгоритмом юридично-значущої бездіяльності є пасивна поведінка суб'єкта права щодо здійснення суспільно небезпечної винної дії.

3. Залежно від типу правових норм: а) юридичні алгоритми, які виражені в матеріальних правових нормах, – приміром, у статті 88 Господарського кодексу України вста-

¹ Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42016052>

² Податковий кодекс України від 21.12.2010 року. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-19>

³ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

новлено, що учасники господарського товариства мають право: брати участь в управлінні справами товариства в порядку, визначеному в установчих документах, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом та іншими законами¹; б) юридичні алгоритми, які виражені в процедурно-процесуальних правових нормах, – приміром, частина 2 статті 27 Цивільного процесуального кодексу України закріплює, що особи, які беруть участь у справі позовного провадження, для підтвердження своїх вимог або заперечень зобов'язані подати усі наявні у них докази до або під час попереднього судового засідання, а якщо попереднє судове засідання у справі не проводиться – до початку розгляду справи по суті².

4. За процедурно-процесуальними особливостями прояву в соціальній діяльності: а) процесуальні юридичні алгоритми, – приміром, у частині 1 статті 314 Кримінального процесуального кодексу України, зазначається, що після отримання обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру або клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності суд не пізніше п'яти днів з дня його надходження призначає підготовче судове засідання, в яке викликає учасників судового провадження³; б) юридичні алгоритми пов'язаних із процесом процедур, – приміром, Закон України «Про вибори народних депутатів України» регламентує порядок здійснення окремих пов'язаних із виборчим процесом процедур (голосування, участь в установчих зборах та ін.), так у частині 5 статті 85 зазначеного

¹ Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/436-15/para720#n720>

² Цивільний процесуальний кодекс України від 02.12.2010 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/para1206#n1206>

³ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/para2769#n2769>

закону встановлено, що виборчі бюлетені заповнюються виборцем особисто в кабіні для таємного голосування¹; в) юридичні алгоритми самостійних правових процедур, – приміром у пункті 10 частини 2 статті 25 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», вказано, що Виписка з Єдиного державного реєстру у паперовій формі надається з проставленням підпису та печатки державного реєстратора².

5. За формою вираження: а) письмові юридичні алгоритми – зафіксовані у текстах письмових правових актів; б) усні юридичні алгоритми – виражені в офіційно визнаній формі алгоритми словесного виконання правових норм, – приміром, усний наказ, усне попередження та ін.; в) конклюдентні юридичні алгоритми – виражені в офіційно визнаній формі акти невербального або символічного виконання правових норм, – приміром, підпункт 1 пункту 33 Правил дорожнього руху³ містить опис попереджувального дорожнього знаку, який після його фактичного встановлення буде символічним конклюдентним актом, що приписує певний алгоритм поведінки суб'єкта права.

6. За особливістю забезпечення виконання та формою припису: а) алгоритми жорсткого права; б) алгоритми м'якого права.

Відповідно, незалежно від характеру (послідовності) здійснення правових приписів, будь це дія або бездіяльність (як у випадку з алгоритмом дотримання заборони), в

¹ Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17.01.2011 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/para1047#n1047>

² Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17.01.2011 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/para1047#n1047>

³ Правила дорожнього руху від 10.10.2001р., затверджені Постановою КМУ від 10.10.2001 р., за № 1306. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF/para930#n930>

основі такого здійснення лежить юридичний алгоритм (регламентована правовим актом послідовність діянь).

Поряд із зазначеним, особливу роль у правовому розвитку відіграють алгоритми права. Яскравим прикладом, який розкриває роль алгоритмів права у практиці правового регулювання є «євроінтеграція» – процедури запровадження європейських демократичних цінностей в правовій системі України.

Підписавши Угоду про Асоціацію з Європейським Союзом, Україна чергового разу підтвердила свою політичну домінанту напряму розвитку інтеграційних процесів. Заявлені орієнтири засновано на побудові демократичного суспільства та його інтеграції до розвинених європейських структур. Досягнення зазначених цілей пов'язано із застосуванням досвіду та правової бази ключових політичних акторів, одним із найбільш суттєвих з яких є Рада Європи. У зазначеному аспекті необхідно враховувати, що пріоритетним завданням Ради Європи є розвиток і зміцнення демократичних перетворень у посткомуністичних країнах Центрально-Східної Європи, які стали на шлях побудови демократії. Не викликає сумніву, що інструментальними засадами досягнення єдності між європейськими державами, до яких, безумовно, належить і Україна, є: плюралістична парламентська демократія, неподільність та універсальність прав людини, верховенство права.

Досягнення зазначених орієнтирів, з одного боку, є підтвердженням поступової, такого що вимагає повноти уніфікаційних і гармонізаційних етапів нормативної адаптації входження України до європейського співтовариства, а з іншого – виступає факультативним підтвердженням глобалізаційних процесів демократизації в Україні.

З цього приводу О. І. В'юницька, цілком слушно зазначає, що однією з основних характеристик сучасної

системи міжнародних відносин є процеси глобалізації, і зокрема, глобалізації процесу демократизації. Глобалізація процесу демократизації виявляється в тому, що жодна країна не може не відчувати впливу світового демократичного руху. На форму, інтенсивність, характер перехідних демократичних процесів впливають не лише національні історичні, економічні, соціальні та культурні умови, а й міжнародні фактори, що особливо виявляється в країнах «третьої хвилі» демократизації, зокрема в країнах Центрально-Східної Європи ¹.

Слід зазначити, що такі напрями співробітництва, як забезпечення прав людини, реформування судової системи, боротьба з корупцією, соціальна єдність – були покладені в основу Плану дій Ради Європи для України на 2011–2014 роки.

Сталою й ефективною формою використання науково-експертного потенціалу Ради Європи є співробітництво України з Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеціанська комісія). Основною метою такого співробітництва вбачається удосконалення національного законодавства у відповідність до європейських стандартів. Так, Венеціанська комісія підготувала близько 150-ти висновків та експертних оцінок щодо законопроектів і законів України. Серед найважливіших з них: юридичні висновки щодо проектів Конституції України, «Про Конституційний Суд України», «Про вибори народних депутатів України», «Про Судоустрій», «Про прокуратуру» тощо ².

¹ В'юницька О. І. Роль Ради Європи у зміцненні демократії у країнах Центрально-Східної Європи : автореф. дисс. ... канд. політ. наук: 23.00.04. К., 2005. С. 1.

² Співробітництво між Україною та Радою Європи. URL: <http://coe.mfa.gov.ua/ua/ukraine-coe/cooperation>

Достатньо поширеною є думка, що співпраця з Радою Європи надає Україні нові перспективи та можливості поглиблення євроінтеграції нашої держави, відчутно посилює вплив Ради Європи та Європейського Союзу на політичні процеси – демократизацію, зміцнення позицій ЗМІ, забезпечення та гарантування прав і свобод людини, формування громадянського суспільства ¹.

До основних процедур запровадження демократичних цінностей в Україні, які були сформовані в тому числі й на підставі співпраці з Радою Європи, слід відносити:

- формально-юридичне (впровадження в національну систему джерел права) та фактичне (використання в процесі організації юридичної діяльності суб'єктів права) визнання основних принципів права;
- гармонізація та уніфікація окремих положень законодавства України і правової бази Ради Європи;
- проведення, за допомогою і під керівництвом європейських партнерів, моніторингових досліджень з питань розвитку та/або вдосконалення окремих державно-правових інститутів в Україні;
- створення нових або уповноваження вже існуючих органів держави на виконання інтеграційних завдань;
- реформування правової системи України на підставі результатів співробітництва у сфері запровадження демократичних цінностей.

Кожна із зазначених процедур запровадження демократичних цінностей в Україні втілюється в життя у порядку, який, в тому числі, закріплено у певних юридичних алгоритмах.

¹ Антропокультурні чинники європейського вибору України : монографія / авт. кол.: Є. І. Анрос, Г. І. Шалашенко, В. П. Загороднюк та ін. К.: Наукова думка, 2014. С. 24.

Враховуючи наведені положення, в якості прикладу ми можемо виділити окремі юридичні алгоритми, в яких сформульовано процедури запровадження європейських демократичних цінностей в Україні:

- загальні юридичні алгоритми – положення, які містяться в законах, приміром, у частині другої статті 1 Закону України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» 1 від 16.09.2014 р., вказується: «Зобов’язання України, які випливають із статті 8 Угоди щодо ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року, будуть виконані після внесення відповідних змін до Конституції України». У зазначених нормативних положеннях ми можемо виділити такий елемент юридичного алгоритму, як *персоналіфікація* – «держава Україна», і такий елемент, як *модель поведінки* – «зобов’язання щодо ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року»;
- спеціальні юридичні алгоритми – положення, які містяться у правозастосовних або правореалізаційних актах, приміром, Розпорядженні Виконавчого органу Київської міської державної адміністрації № 51 від 28.01.2015 р. «Про забезпечення виконання завдань, передбачених Планом заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтова-

¹ Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1678-18/paran2#n2>

риством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014–2017 роки у м. Києві»¹, вказується: «Керівникам структурних підрозділів виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації): 3.1. Забезпечити належне виконання завдань, визначених Планом заходів, затверджених цим розпорядженням...» У зазначених нормативних положеннях ми можемо виділити такий елемент юридичного алгоритму, як *персоніфікація* – «керівники структурних підрозділів виконавчого органу Київської міської ради», та такий елемент, як *модель поведінки* – зобов'язання щодо належного виконання завдань, визначених Планом заходів.

Як ми бачимо, і це не є виключенням, в обох випадках використовуються імперативні юридичні алгоритми. У наведеному аспекті треба враховувати, що за характером припису та методу правового регулювання юридичні алгоритми класифікуються на: а) імперативні – такі що виражаються в категоричних розпорядженнях, чітко позначають дії і не припускають ніяких відхилень від вичерпного переліку прав і обов'язків суб'єктів; б) рекомендаційні – такі, що встановлюють варіанти бажаної поведінки суб'єктів.

Якщо ми проаналізуємо правові акти вітчизняної правової системи, в яких отримали вираження положення щодо необхідності забезпечення заходів з імплементації європей-

¹ Про забезпечення виконання завдань, передбачених Планом заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014-2017 роки у м. Києві : Розпорядження КМР від 28.01.2015 р. № 51. URL: http://kievcity.gov.ua/done_img/f/%D0%A0%D0%9A%D0%9C%D0%94%D0%90-51-28012015.PDF

ських норм, то наявність саме рекомендаційних юридичних алгоритмів буде винятком із загального правила.

До яких висновків ми можемо прийти, досліджуючи наведені обставини? По-перше, процедура імплементації вимагає використання чітко сформульованих розпоряджень і незмінного переліку дій щодо її втілення в життя; по-друге, процедури застосування імplementованих норм і заходи з їх популяризації, хоча б і на перших етапах, теж запроваджуються на підставі імперативних юридичних алгоритмів.

Підсумовуючи проведений аналіз видів юридичних алгоритмів і практики їх використання в сучасному праві, слід звернути увагу на ще один важливий аспект. Розкриваючи сутність юридичного алгоритму та встановлюючи його місце в категоріальному апараті загальнотеоретичної юриспруденції, необхідно враховувати нетотожність таких терміно-понять, як юридичний алгоритм (*legal algorithm*), алгоритми права (*algorithms of law*), технологічні алгоритми у праві (*technology algorithms in law*).

Розглянемо зазначені поняття більш детальніше. Юридичний алгоритм слід розглядати виключно як юридичну конструкцію, складову частину окремих видів правових актів. Інакше кажучи, юридичний алгоритм – це те, що прямо прописано в тексті правового акту й містить в собі такі складові, як персоніфікація та модель поведінки.

Своєю чергою алгоритми права – це правова категорія яка відображує теоретичне узагальнення тенденцій які мають вплив на формування напрямів правового розвитку, а їх окремі положення отримують закріплення у нормативно-правових актах. Алгоритми права відповідають наступним ознакам: 1) затребуваність суспільством із урахуванням перспектив розвитку; 2) наукова обґрунтованість доціль-

ності закріплення у праві; 3) регламентація правом. При-
міром, такі процеси як «діджиталізація», «євроінтеграція»
почавшись як загальні соціальні тенденції, отримують під-
тримку суспільства та наукове обґрунтування включення у
правову сферу, а процедури досягнення їх цілей закріплю-
ються у конкретних правових актах. Алгоритми права є не-
персоніфікованими, вони містять загальну модель поведін-
ки та розвитку. Відтак алгоритми права слід розглядати як
одну із особливих науково-правових категорій, елемент ка-
тегоріального апарату загальнотеоретичної юриспруденції.

В сучасному світі особливе місце посідають інформа-
ційно-технологічні процеси. Організація та управління за-
значеними процесами здійснюється за допомогою техноло-
гічних алгоритмів.

На думку Джеремі Баррета, «...під технологічними ал-
горитмами слід розуміти поєднання програмної та апарат-
ної складової, з можливостями штучного інтелектуального
розвитку, спрямовані на досягнення встановлених цілей.
До основних технологічних алгоритмів належать:

- штучний інтелект (*Artificial Intelligence*) – системи
машинного навчання, здатні виконувати завдання,
які зазвичай вимагають інтелекту людини;
- технології блокчейну (*Blockchain Technologies*) –
технології, що лежать в основі цифрових валют і
транзакцій, які забезпечують, перевіряють та обро-
бляють дані транзакцій;
- інтернет-речі (*Internet of Things*) – це система
взаємопов'язаних на основі інтернету різноманітних
«розумних» фізичних пристроїв, транспортних за-
собів, будівель тощо, які дозволяють цим об'єктам
збирати та обмінюватися даними;

- поведінкова та прогнозована аналітика (*Behavioural and Predictive Analytics*) – аналіз великих і різноманітних наборів даних для виявлення прихованих моделей, невідомих кореляцій, уподобань клієнтів тощо, щоб допомогти приймати обґрунтовані рішення»¹.

Ці чотири технології тісно пов'язані між собою: штучний інтелект забезпечує алгоритми, блокує ланцюг інфраструктури зберігання й обробки даних та інтернет-речей, а поведінкова/прогностична аналітика важливі для аналізу поведінки людини.

З цього приводу Д. Десай та Д. Крол констатують: «...краще розуміння того, як працюють програми і як комп'ютерні фахівці працюють з обмеженнями своєї області, створює інструменти для управління світом, розвиває використання алгоритмів і законів. Це, своєю чергою, дозволяє суспільству враховувати інтереси правосуддя і безпеки, а також дозволяє багатьом учасникам використовувати ці нові методи для інновацій і поліпшення світу, в якому ми живемо»².

Враховуючи наведене, технологічні алгоритми у праві слід розглядати як сукупність техніко-технологічних продуктів (електронні документи, електронний підпис, комп'ютерні програми, пошукові бази даних, електронні площадки вирішення спорів, юридичні боти та інше), які використовуються в юриспруденції.

¹ Jeremy Barnett, Adriano Soares Koshiyama and Philip Treleaven. Algorithms and the Law. URL: <http://www.jeremybarnett.co.uk/algorithms-and-the-law>

² Deven R. Desai, Joshua A. Kroll. Trust but verify: a guide to algorithms and the law. URL: <https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v31/31HarvJLTech1.pdf>

2.4. Юридичний алгоритм як системоутворююча складова процедурних і процесуальних норм

Враховуючи ознаки та соціально-правову природу юридичної діяльності, вважаємо, що саме завдяки аналізу процедурно-процесуальної форми юридичної діяльності стає можливим встановлення її системоутворюючої складової.

При дослідженні правової системи будь-якої держави можна встановити, що процедури використовуються значно частіше, ніж процес. Процедури існують в усіх, без винятку, галузях права. Існування права невід’ємно пов’язано з процесом і процедурою. Саме в них відображається порядок і послідовність здійснення юридичної діяльності та/або юридично значимих дій різними суб’єктами права, що спрямовані на досягнення юридично значущого результату.

Зазначене свідчить про пов’язаність юридичного процесу і правової процедури, яка полягає в тому, що обоє представлені у вигляді встановленої в правових нормах послідовності зміни фаз розвитку та мають деякі схожі ознаки. Однак це не означає тотожності зазначених понять (хоча вказує на наявність певної «єдиної основи»).

Між юридичним процесом і правовою процедурою існує ряд відмінностей:

1) процедура здійснюється як безпосередньо, так і опосередковано. Процес тільки опосередковано;

2) процедурні норми можуть закріплюватися як на нормативному, так і на індивідуальному рівні. Процесуальні норми, навпаки, можуть закріплюватися лише в централізованому, як правило, в законодавчому порядку. Більше того, для юридичного процесу характерна більш детальна регламентація послідовності перебігу;

3) юридичний процес, на відміну від процедури, регламентовано імперативними правовими нормами, тоді як процедура визначається як імперативними, так і диспозитивними нормами.

4) правова процедура може здійснюватися кожним дієздатним суб'єктом права. Юридичний процес здійснюється спеціально уповноваженими суб'єктами, які володіють особливим правовим статусом.

З урахуванням того, що для здійснення юридичної діяльності необхідна система спеціально уповноважених органів, а відповідно – й цільове матеріально-технічне забезпечення, то основною формою такої діяльності є юридичний процес. Основною, але не єдиною, оскільки в рамках юридичної діяльності здійснюються й окремі процедури.

Своєю чергою правові процедури є формою здійснення юридично-значимих дій (найчастіше, одномоментних). Здача звітності, підписання договору та безліч інших правових процедур не потребують наявності у суб'єкта їх здійснення «особливих» повноважень, системи спеціальних органів, а відповідно й матеріально-технічного забезпечення їх реалізації.

У чому ж тоді полягає єдність юридичного процесу та правової процедури? В наявності єдиної основи – юридичного алгоритму. Зазначені алгоритми відображають регламентовану законом (письмовим правовим актом) послідовність дій. Це формально виражена конструкція, що зумовлює форму як для юридичного процесу, так і для правової процедури.

Однак активна діяльність не є єдиною формою втілення в життя юридичного алгоритму. Поряд з нею існують алгоритми дотримання правових приписів, у рамках яких

втілюється в життя така форма реалізації права, як дотримання.

Водночас слід зазначити, що процесуальні та процедурні норми відображають динаміку закону. Вони є пов'язаними між собою, але не тотожними поняттями, які підпорядковані третьому поняттю – юридичному алгоритму, і являють собою різні ступені вираження певної якості – здійснення (втілення в життя) закону.

Слід зазначити, що у праві фіксуються юридичні положення (статус, обов'язки, можливості) і правила, які встановлюють юридичні алгоритми (регламентований правом порядок і послідовність діянь). Відповідно, юридичні положення формалізуються в якості фіксації правом станів, обумовлених потребами суспільства (принципів, дефініцій, статусів, можливостей), а також юридичних алгоритмів, які визначають порядок, послідовність втілення в життя (здійснення) та охорони правових приписів.

Подібну послідовність можна ідентифікувати як в рамках юридичного процесу, так і в рамках правових процедур. Юридичний алгоритм у рамках юридичного процесу має на увазі не тільки діяльність особливого, що володіє винятковими (юрисдикційними) повноваженнями суб'єкта права, а й детальну (наприклад, КПК України) регламентовану діючими нормами права послідовність як порядку протікання, так і фіксації результатів.

Юридичний алгоритм є першоелементом, основою конструювання процедурно-процесуального механізму права та алгоритмів дотримання юридично-значимої бездіяльності, яка виявляється в дотриманні норм права.

Відповідно, незалежно від порядку (послідовності) здійснення правових приписів, будь це дія або бездіяльність

(як у випадку з алгоритмом дотримання заборони), в основі такого здійснення лежить юридичний алгоритм (регламентована законом послідовність діянь). Отже, юридичний алгоритм є формою вираження легальної активності суб'єктів права, а відповідно – основою процедурно-процесуального механізму права. Дана правова категорія дозволяє адекватно відобразити природу динаміки втілення в життя закону та наблизитися до виявлення особливостей юридичної діяльності.

Проблематика процедурно-правових норм досліджувалась лише окремими науковцями та має досить різновекторний і епізодичний характер, про що ми будемо говорити в подальшому.

Так, на думку В. Г. Лук'янової, «...в структурі права взаємодіють два види правових норм – матеріальні та процедурні. Причому процедурні правові норми відіграють вельми важливу роль у забезпеченні оптимальних умов правового регулювання, несуть основне навантаження нормативного способу зміцнення законності, забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян¹. На продовження зазначеної думки вченою робиться спроба обґрунтувати «особливості процедурних норм». Процедурні норми, на думку вченої:

- мають зазвичай категорійний характер приписів;
- адресуються здебільшого тим суб'єктам, котрі наділені владними повноваженнями у сфері охоронної діяльності держави;
- основною формою реалізації процедурних норм є їх виконання;

¹ Лук'янова Е. Г. Процессуальное право и его место в структуре права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 2000. С. 3.

- мають процедурно-процесуальний характер, який полягає в тому, що вони визначають не лише дії учасників процесу, але й спосіб, порядок, послідовність їх вчинення, а також форму закріплення результатів цих дій ¹.

На думку В. С. Аракчеева, в якості процедурних норм слід розуміти особливі норми права, які регулюють порядок добровільного виконання обов'язків і використання прав, що не пов'язано з розглядом спору про право юрисдикційним органом ².

На думку білоруського вченого В. Н. Бібіло, процедурні норми права характеризуються як певне складне юридичне утворення, яке визначає взаємодію норм матеріального права, а також порядок їх створення й реалізації, причому зазначені правові норми можуть бути класифіковані на окремі різновиди:

- норми-завдання, які визначають певний результат дії процедурних правових норм, містяться в певному нормативно-правовому акті. Такі норми переважно мають ідеалізований характер;
- норми-принципи, тобто особливі процедурні норми, які визначають націленість процедурних норм і критерії функціонування відповідного інституту або галузі права;
- норми-презумпції, тобто особливі правила поведінки, які визначають передумови функціонування процедурних правових норм при встановленні юридичних фактів, виникненні суб'єктивних прав та обов'язків, а також знаходять своє застосування в процесі доказування;

¹ Лукьянова Е. Г. Вказ. праця. С. 26.

² Аракчеев В. С. Процедурно-правовые нормы: понятие и значение в регулировании трудовых отношений. Томск, 1981. С. 7.

- норми-статуси, які є засобом реалізації прав та обов'язків суб'єктів, тобто реалізації їх правового статусу ¹.

Л. Н. Распутіна вважає, що всі процедурні норми можна поділити на наступні різновиди: регулятивні, охоронні та спеціалізовані (в залежності від характеру норм); імперативні і диспозитивні (за методом правового регулювання); забороняючі, дозвольні та уповноважуючі (за характером приписів); законодавчі та підзаконні (за юридичною силою) ².

В. В. Сорокіна на підставі аналізу сформованих в юридичній літературі поглядів на проблему сутності та змісту юридичної процедури робить висновок про «...наявність особливої “процедурної форми”, яка характеризується як сукупність правил, вимог та умов, в результаті чого регулюється послідовність вчинення юридично значимих дій. Таким чином, процедурні норми права можливо охарактеризувати як своєрідний процесуальний регламент юридичної діяльності. Також до переліку ознак процедурної форми належать:

а) нормативність, тобто чітка й детальна регламентація послідовності та змісту юридично значимих дій суб'єктів права;

б) гарантованість досягнення цілей процесуальної діяльності та виконання її завдань;

в) гарантованість дотримання прав тих осіб, які беруть участь в юридичній діяльності;

¹ Бибилло В. Н. Специфические особенности норм гражданского процессуального права. *Правовые средства обеспечения развития экономики Республики Беларусь* : сб. Мат. междунар. науч-практ. конф. (г. Минск, 9-10 ноября 2007 г.). Мн.: БГУ, 2008. С. 388.

² Распутіна Л. Н. Процедурные нормы и правоотношения в сфере правового регулирования труда : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Омск, 2002. С. 14.

- г) відповідність принципам юридичної діяльності;
- д) раціональність;
- є) доцільність;
- ж) гласність;
- з) уніфікованість»¹.

Серед особливостей процедурно-правових норм вченими також відзначається, що вони:

- забезпечують контроль і нагляд в адміністративному праві, тому повинні міститись як у загальній, так і в особливій частинах адміністративної процедури 2;
- забезпечують втілення об'єктивних потреб розвитку суспільства у фактичну діяльність суб'єктів права 3;
- попри свою розпорошеність у нормативному масиві можуть утворювати комплексні правові інститути або субінститути в складі певного інституту 4;
- регламентують одні відносини, а впорядковують в подальшому виникнення та реалізацію інших правовідносин 5;
- є частиною більшості інститутів права 6.

На думку К. В. Николиної, «...серед спільних ознак процедурно-правових та матеріальних норм права відносяться наступні: походять від юридичної діяльності;

¹ Сорокина В. В. Процессуальная форма юридической деятельности в современной России: вопросы теории и практики : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2009. С. 14.

² Школик А. М. Система адміністративного права України та проблеми її реформування. URL: <http://www.lawyer.org.ua>

³ Бочаров Д. О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми : проблемні лекції. Дніпропетровськ : АМСУ, 2006. С. 37.

⁴ Марчук В., Ніколаєва Л. Процедури правової діяльності: поняття та класифікація. *Вісник прокуратури*. 2003. № 12 (30). С. 90.

⁵ Распутина Л. Н. Процедурные нормы и правоотношения в сфере правового регулирования труда : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Омск, 2002. С. 9.

⁶ Сінькевич О. В. Норми конституційного права України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2003. С. 102.

мають загальний формалізований характер; націлені на регулювання суспільних відносин та надання їм певного рівня впорядкованості; є результатом правотворчості, оскільки розробляються, обговорюються та приймаються уповноваженими суб'єктами правотворчості в чітко визначеному порядку; існують у вигляді правил, вимог та умов; мають вольовий та інтелектуальний характер походження, оскільки є результатом розумової діяльності людини; гарантуються та охороняються державою за допомогою системи засобів та способів державно-владного реагування; реалізуються у життєдіяльність суспільства шляхом використання, виконання, дотримання та застосування; мають системний характер та об'єднуються у правові інститути та галузі; мають правовий характер, функціонують взаємопов'язано та забезпечують в цілому ефективність правового регулювання»¹.

Аналізуючи зазначені ознаки, К. В. Николина приходить до висновку, що «...процедурно-правові норми – це самостійний різновид норм права, вони встановлюють процедуру реалізації норм матеріального права, націлені на втілення в життєдіяльність суспільства закріплених сталих правил поведінки загальнообов'язкового характеру у вигляді матеріальних норм права, а також здійснюються за допомогою юридичної процедури»².

По суті, К. В. Николина ототожнює процедурні й процесуальні правові норми. З такою позицією важко погодитись, бо між зазначеними видами норм права існують певні відмінності.

¹ Николина К. В. Теоретичний аналіз співвідношення процедурних та матеріальних норм права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 41.

² Николина К. В. Теоретичний аналіз співвідношення процедурних та матеріальних норм права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 42.

Своєю чергою О. О. Серeda зазначає, що в загальній практиці використовується термін «процесуальні норми», що на думку автора є «штучною прив'язкою», яка вводиться для того, щоб обмежувати конкретну норму рамками судового процесу (цивільного, кримінального, адміністративного, господарського). Тобто, фактично, на процедурну норму накладається «ярлик» процесуальної. З іншого боку, може бути запропоновано процедурно-процесуальною нормою називати норму тоді, коли у зв'язку з її специфічністю присутній часовий вимір (норма містить вказівку на строк здійснення певних дій, визначає обмеження в часі для виконання певних процедур). Саме процедурна норма відповідає на питання, яким чином та як саме будуть реалізовуватися матеріальні регулятивні або охоронні норми. Процесуальні норми виступають ознакою насамперед часу, періоду, впродовж якого треба здійснювати певні дії (процедури)¹.

А. Ф. Крижановський відзначає, що «...однією з проблем загальнотеоретичної юриспруденції є співвідношення норм матеріального і процесуального права. Серед правознавців вельми поширеною є позиція, згідно з якою процес, спрямований на реалізацію норм матеріального права і, отже, вторинний стосовно матеріального права, похідний від нього, є формою його життя (В. М. Корельський, В. І. Леушин, В. Д. Перевалов), іноді це інтерпретується як традиція в нашому правовому розвитку. Подібне сприйняття процесу не збігається з його статусом ні стосовно до континентальної правової сім'ї, ні, тим більше, сім'ї загального права. Витоки балансу матеріального та процесуального права в континентальній правовій традиції слід

¹ Серeda О. О. Процедурні норми в нормативно-правових актах України. *Держава і право*. Вип. 32. 2002. С. 48.

шукати у вченні природного права, затвердженні ним ідей, відповідно до яких один і той же дух повинен пронизувати судовий процес і закони, бо процес і є форма буття закону, прояв його внутрішнього життя»¹.

Таким чином, якщо норма матеріального права є первинним регулятором суспільних відносин: містить правило (права, обов'язки, заборони), на підставі якого можливо вирішення справи по суті, впорядковує суспільні (матеріальні) відносини шляхом їх прямого правового регулювання за допомогою визначення для їх учасників змісту прав, обов'язків і заборон, має на меті визначення змісту прав та обов'язків суб'єктів права і відповідає на питання, що треба зробити для реалізації цих прав і обов'язків, то вона відповідає на питання, яким чином права та обов'язки можуть і мають бути реалізовані².

Водночас процесуальні норми не можна ототожнювати з матеріальними процедурними нормами. Норми матеріальної процедури, які є необхідною умовою реалізації низки матеріальних регулятивних норм і зв'язків, присутні майже в усіх галузях права. Вони невід'ємні від усієї іншої системи норм матеріальних галузей права. Кожна матеріально-процедурна норма пов'язана з відповідним регулятивним відношенням і є обов'язковою умовою його нормальної реалізації. Зміст матеріально-процедурної норми визначається змістом «свого» основного матеріального регулятивного правового відношення і не може бути використаним для здійснення «чужого». На відміну від матеріально-про-

¹ Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. О.: Феникс, 2011. С. 208.

² Ніколенко Л. М. Матеріальні та процесуальні норми і правовідносини: їх взаємозв'язок у господарському судочинстві. *Наше право*. № 10. 2013. С. 148.

цедурних норм, процесуальні норми створюються для регулювання відносин нібито «ззовні». Вони мають якість універсальності, пристосованості, забезпечують реалізацію юридичних обов'язків, які регулюються різними галузями матеріального права ¹.

Виділяють такі види процесуальних норм, як організаційні процесуальні норми, процедурні норми і власне процесуальні норми ².

Слід погодитися з думкою, що співвідношення матеріального і процесуального є різним на різних рівнях структури права. Так, на рівні галузей права матеріальне і процесуальне право не можуть існувати одне без одного. На рівні правових норм такого тісного взаємозв'язку вже немає, оскільки норми процесуального права за відповідних умов породжують суб'єктивні процесуальні права, котрі не перебувають з матеріальними суб'єктивними правами у співвідношенні форми і змісту, а є самостійними правовими явищами, зв'язок яких з матеріальною галуззю права опосередкований процесуальною галуззю, структурним елементом якої є дана процесуальна норма ³.

Отже, поряд з галузями матеріального права, за допомогою яких держава здійснює вплив на суспільні відносини шляхом прямого правового регулювання, існують галузі процесуального права (конституційне, цивільне, кримінальне, адміністративне, нотаріальне тощо), котрі займають певне місце у правовій системі ⁴.

¹ Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Харьков : Эспада, 2005. С. 449.

² Борисова Л. Н. Общая теория процессуальных норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ставрополь, 2004. С. 13.

³ Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. М.: НОРМА, 2003. С. 76.

⁴ Місце цивільного процесуального права в правовій системі України. URL: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/civ-proces/3.php>

Процесуальне правове регулювання має владний, публічно-правовий характер і здійснюється спеціально уповноваженими органами¹.

Як наголошує А. Ф. Крижановський, «...юридичній діяльності властивий певний порядок, який має бути, і у більшості випадків є оптимальним для здійснення тих чи інших юридично значимих дій. Він встановлюється відповідними нормативними приписами. Цей порядок містить програму юридичної діяльності, він має значення орієнтиру для досягнення поставленої правової мети, ним забезпечується правомірність, результативність та ефективність правового регулювання. Нормативно встановлені форми впорядкування юридичної діяльності й утворюють юридичний процес». При цьому «...юридичний процес має розглядатися як послідовна зміна якихось правових явищ, станів, які виникають у правовому житті суспільства внаслідок юридично значимих дій, що вчиняються носіями державної влади, громадянами та юридичними особами. Сам рух, зміна юридичних явищ у правовому житті відбувається в результаті дії механізму правового регулювання суспільних відносин. У юридичній практиці процес означає порядок здійснення діяльності слідчими, адміністративними, судовими органами». Близьким за значенням до поняття юридичного процесу є термін “процедура” – офіційно встановлений порядок дій в рамках окремих етапів або елементів процесу (процедура подачі заяви, процедура прийняття рішення тощо)»².

У широкому розумінні юридичний процес – це комплексне і багатоаспектне поняття, яке характеризує сукуп-

¹ Лукьянова Е. Г. Процессуальное право и его место в структуре права : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. М., 2000. С. 18.

² Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. О.: Феникс, 2011. С. 207.

ність усіх правових форм діяльності державних органів (парламенту, президента, уряду, суду, прокуратури тощо) та інших уповноважених суб'єктів, яке пов'язане зі здійсненням у визначеному законом порядку юридично значущих дій і спричиняє певні правові наслідки.

У вузькому розумінні юридичний процес – це узагальнювальне поняття, що характеризує регламентований законом порядок конституційного судочинства, провадження у цивільних, господарських і кримінальних справах, а також діяльність органів (службових, посадових осіб) адміністративної юрисдикції та судових установ з розгляду справ про адміністративні правопорушення. Цей порядок визначається переважно процесуальним правом, яке є системою норм, що встановлюють процедури реалізації норм матеріального права в різних формах правової діяльності уповноважених на те суб'єктів ¹.

Виходячи з визнання існування юридичного процесу в широкому та вузькому значеннях, можемо зробити висновки, що згадана вище позиція стосовно співвідношення юридичної процедури та юридичного процесу, як роду і виду, є слушною стосовно процесу у вузькому розумінні. Однак якщо порівнювати юридичну процедуру та юридичний процес у широкому розумінні, то тоді, навпаки, останній виступає щодо процедури як родове поняття, а процедура є його видом.

З цього приводу ми можемо дійти висновку, що на сьогоднішній момент в юридичній науці найбільш часто вживаним варіантом характеристики співвідношення матеріальних і процесуальних норм є домінуюче положення перших і залежний стан других. Певною мірою подібне твердження

¹ Нагребельний В. П., Оніщенко Н. М. Юридичний процес. *Юридична енциклопедія*. Т. 6. К., 2004. С. 481.

вбачається спірним. Виділення матеріальних норм права, «піднесення» правила (в сенсі фіксації суб'єктивних прав, дефініцій, правового становища, прав і обов'язків) над порядком (у сенсі послідовності дій) применшує значення процесуальних норм. Більш того, саме формулювання «процесуальна норма» об'єктивно не відображає тієї сукупності правових приписів, які містять в собі «певний порядок» і послідовність здійснення дій, призводять до очікуваного і юридично значимого результату.

У чому соціальна природа і призначення права? Вірно вже, не тільки й не стільки у встановленні обов'язків, визначень і прав, скільки в закріпленні «порядку» регулювання виникаючих суспільних відносин. І якщо так, то хіба лише у формі процесу втілюється в життя даний порядок? Відповідь очевидна. Ні. Адже поряд із процесом існує й така форма, як процедура. Більш того, якщо проаналізувати систему права окремої держави, то процедури використовуються значно частіше, ніж процес. Процедури існують у всіх без винятку галузях права, в тому числі і в процесуальних. У цьому зв'язку, можливо, було б більш доречним говорити про поділ норм права на матеріальні та процедурно-процесуальні ¹.

На думку В. М. Горшенєва, «...юридичний процес являє собою комплексну систему органічно взаємопов'язаних правових форм діяльності уповноважених органів держави, посадових осіб, а також зацікавлених у вирішенні різноманітних юридичних справ інших суб'єктів права» ².

Дослідники називають різні ознаки юридичного процесу. Зокрема, до таких ознак відносять те, що юридичний

¹ Манько Д. Г. Легалізація в механізмі дії права : монографія. Херсон : ОДЛП-ПЛЮС, 2014. С. 98.

² Теория юридического процесса / под общей ред. В. М. Горшенева. Харьков : «Вища школа», 1985. С. 8.

процес – це: розгляд певної юридичної справи; діяльність щодо здійснення операцій з нормами права; правова форма діяльності уповноважених на те органів держави і посадових осіб; діяльність, результати якої обов’язково оформляються у відповідних процесуальних документах; діяльність, що зумовлює об’єктивну потребу в процедурно-процесуальній регламентації; діяльність, безпосередньо пов’язана з необхідністю використання різноманітних методів і засобів юридичної техніки¹.

А. Ф. Крижановський називає наступні ознаки юридичного процесу: по-перше, це завжди сукупність, система послідовно вчинюваних заінтересованими суб’єктами права дій, тобто діяльність, яка триває у часі. При цьому кожна з дій, які складають у цілому юридичний процес, логічно взаємопов’язана з іншими і сама по собі може зумовити досягнення лише проміжного результату. Остаточний юридично значимий результат може бути досягнутий учасниками процесу тільки після здійснення у встановленому нормами права порядку та у певній послідовності всіх необхідних юридичних дій; по-друге, вчинені дії слугують юридичними фактами для виникнення між учасниками процесуальних правовідносин, в рамках яких вчиняються нові юридичні дії та виникають нові правовідносини, і так триває до досягнення остаточного результату; по-третє, перелік і порядок вчинення юридично значимих дій визначається процесуальними нормами права; по-четверте, процесуальні норми права визначають юридичну процедуру, відповідно до якої вчиняються юридично значимі дії, як кожна окремо, так і в сукупності. Юридична процедура – необхідний атрибут юридичного процесу, оскільки вона визначає правову

¹ Теория юридического процесса / под общей ред. В. М. Горшенева. Харьков : «Вища школа», 1985. С. 52.

форму його здійснення. При цьому розрізняють два види юридичних процедур: процесуальні, що визначають порядок вчинення юридичних дій, які утворюють в сукупності юридичний процес, і поза процесуальні, що регламентують порядок здійснення окремих юридичних дій, кожна з яких має самостійне значення і вчиняється поза юридичним процесом; по-п'яте, це активна діяльність суб'єктів права, що складається зі стадій (етапів), на кожному з яких її учасниками вчиняються певні дії, спрямовані на досягнення проміжного результату, котрий є підставою руху до наступного етапу – аж до розв'язання юридичної справи; пошосте, кінцевим результатом (метою) юридичного процесу є нормативне врегулювання типових суспільних відносин або вирішення на основі відповідних норм права конкретної юридичної справи, пов'язаної з реалізацією суб'єктами правовідносин юридичних прав та обов'язків¹.

Нам думку Т. М. Дашковської, «...наведені ознаки юридичного процесу, у цілому, достатньо точно відображають його особливості, як правової категорії. Разом із тим, методологічні засади визначення їхнього переліку викликають заперечення, оскільки у цьому випадку (як і при визначенні поняття юридичного процесу) не використаний потенціал антропологічного підходу. Звернення до останнього дає можливість внести низку важливих уточнень.

Так, не можна погодитись з твердженням, що кінцевим результатом (метою) юридичного процесу є, зокрема, вирішення конкретної справи “на основі відповідних норм права”. В умовах зростання значення процесуальної діяльності людини, існування судового прецеденту, рішення конкретної справи може відбуватися не на основі використання вже існуючої норми, а мати підґрунтям загальні засади права.

¹ Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. О.: Феникс, 2011. С. 210-211.

Тому, на нашу думку, як впливає з наведених вище визначень та запропонованих ознак юридичного процесу, його рисами (ознаками, особливостями) є наступне:

1) за своїми зовнішніми проявами (вираженням) – це сукупність (комплексна система) юридично значущих дій, які вчиняються уповноваженими суб'єктами права;

2) у сукупності названі дії утворюють комплексну систему правових порядків (форм) діяльності названих суб'єктів. (У свою чергу, ознаками зазначених форм діяльності вважають те, що вони здійснюються тільки уповноваженими посадовими особами; закріплюються у правових актах; регулюються процедурно-процесуальними нормами: забезпечуються відповідними способами та прийомами юридичної техніки) ¹;

3) така діяльність складається зі стадій (етапів), на кожному з яких її учасниками вчиняються певні дії, спрямовані на досягнення проміжного результату, який є підставою руху до наступного етапу – аж до розв'язання юридичної справи;

4) кінцевим результатом (метою) юридичного процесу є нормативне врегулювання типових суспільних відносин або вирішення конкретної юридичної справи, пов'язаної з реалізацією суб'єктами правовідносин юридичних прав та обов'язків;

5) діяльність учасників процесу регулюється процедурно-процесуальними нормами;

6) вчинені дії слугують юридичними фактами для виникнення між учасниками процесуальних правовідносин, в рамках яких вчиняються нові юридичні дії та виникають нові правовідносини;

¹ Оніщенко Н. М. Юридичний процес як форма правової діяльності. *Право України*. 2002. № 7. С. 8.

7) результати процесу закріплюються у відповідних правових актах – офіційних документах;

8) процес пов'язаний із правозастосовною діяльністю з реалізації матеріально-правових приписів будь-якої галузі права, тобто саме з наявністю або відсутністю правозастосовної діяльності слід пов'язувати наявність чи відсутність процесу»¹.

Тож, враховуючи наведені положення та міркування ми можемо прийти до наступних висновків. Юридичний процес – це відображення позитивного права, послідовності, яка має максимальну деталізацію дій, органів і спеціальних суб'єктів, діяльність яких чітко регламентована чинним законодавством.

Також не викликає сумніву нетотожність понять: «правова процедура» та «юридичний процес». Поряд із зазначеними раніше, ознаками їх відокремлення є суб'єктний склад і соціальна роль. Так, всі норми права орієнтовані на певних суб'єктів та їх об'єднання. Але коло суб'єктів правової процедури є ширшим, ніж коло суб'єктів юридичного процесу. Враховуючи висновки, отримані нами у попередніх підрозділах (1.3. та ін.), слід підкреслити, що правова процедура може здійснюватися будь-якими суб'єктами права, бо це є реалізація можливостей «правової людини»; своєю чергою юридичний процес – це вже реалізація спеціальних, зафіксованих у правових актах компетенцій «юридичної людини» та окремих уповноважених осіб. Більш того, процесуальні дії характеризуються системністю та здійснюються на постійній основі спеціалізованими суб'єктами, з відповідним

¹ Дашковська Т. М. Співвідношення правових норм і юридичного процесу у деяких правових системах світу : дисс. ... канд. юрид. наук спец.: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2016. С. 47-49.

матеріально-технічним і гарантійним забезпеченням з боку держави. Відтак юридичний процес (з точки зору широкого підходу до розуміння) – це особливий різновид правової процедури, який здійснюється чітко визначеним колом суб'єктів, котрі мають або державно-владні повноваження, або здійснюють професійну діяльність у сфері права. Але не залежно від того, процедура це чи процес, у їх основі обов'язково наявні юридичні алгоритми.

Розділ 3

ЮРИДИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ЯКІСНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

3.1. Юридичні технології: сучасне розуміння, структура та складові елементи

Сучасний стан правового життя України свідчить про процеси зростання як наукового, так і суто практичного інтересу до питань організації якісних процедур створення та застосування правових актів. У зв'язку з цим все більше розповсюджується вживання в науковій літературі таких понять, як «юридична техніка», «юридична технологія», «технології нормотворення», «технології правозастосування». Зазначене вказує на активну фазу процесу формування поняття юридичної технології, визначення її місця в системі базових понять юридичної науки, встановлення співвідношення з іншими правовими категоріями, зокрема юридичної діяльності та, безумовно, юридичної техніки.

Окремі питання, присвячені вивченню зазначеної проблематики, були предметом наукових праць таких відомих учених, як С. С. Алексєєва, В. М. Баранова, С. Д. Гусарева, В. М. Карташова, Т. В. Кашаніної, А. Ф. Крижановського, Г. І. Муромцева, І. Д. Шутака та інших.

Аналіз природи письмових правових актів свідчить про те, що їх існування пов'язано з наступними етапами: по-перше, такий акт треба створити, по-друге, виконати всі необхідні вимоги щодо реєстрації, вступу в дію та зберігання, по-третє, за умови його застосування провести процедури тлумачення, а в окремих випадках і систематизації.

Зазначені етапи зумовлюють питання щодо розуміння тих правил і вимог, у відповідності до яких вони мають здійснюватися. В сучасній юридичній науці одностайна позиція щодо цього питання відсутня. Пов'язано це з різноманітними факторами, головним з яких, на нашу думку, є відсутність узгодженого розуміння юридичних технологій.

Як зазначає А. Ф. Крижановський, «...у найзагальнішому вигляді юридична технологія може бути визначена як система науково обґрунтованих принципів, засобів, прийомів і правил, що використовуються в процесі юридичної діяльності для досягнення її мети та вирішення поставлених завдань – підготовка, прийняття, оприлюднення та застосування різноманітних правових актів, здійснення профілактики правопорушень, правового виховання та багато інших. Юридична технологія становить закінчений процес, який завершується впровадженням теоретичних і прикладних законодавчих та правозастосовних розробок у правове життя і юридичну практику»¹.

У зазначеному аспекті первісним завданням вбачається проведення загальнотеоретичної характеристики та, за суттю, належної юридизації поняття технологія, бо саме вона відображає інтелектуальний базис юридичної діяльності зі створення правових актів.

Засновником технології як окремої дисципліни вважається німецький вчений Йоганн Бекман, який випустив у 1777 р. «Введення в технологію або до пізнання ремесел, фабрик і мануфактур, переважно тих, які знаходяться в найближчому зв'язку з сільським господарством, поліцією,

¹ Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції: монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. С. 404-405.

камералістика (з включенням нарисів з теорії мистецтв)»¹. Цей твір став основою подальшого розвитку всієї філософії техніки і технології.

Найбільш активно техніку і технологію як філософські поняття розробляли Е. Каппа, М. Хайдеггер, К. Ясперс, М. Бердяєв, Х. Йонас, Л. Мемфорд, Ж. Еллюль.

Починаючи з кінця XIX ст. і по теперішній час технологія з виробничої сфери і технічних наук впроваджується у сферу гуманітарних наук. Прикладом тому є виникнення соціальних, політологічних, економічних, лінгвістичних, педагогічних, психологічних, юридичних, а також багатьох інших громадських технологій.

Найбільш виразно проглядається тенденція розмежування в розумінні «технології» як науки і як процесу здійснення певної діяльності. Виокремлення технології як науки дозволяє вибудувати систему знання, спрямовану на вивчення раніше не відомих і розробку нових засобів, прийомів і правил, які використовуються в процесі здійснення діяльності.

В. М. Карташов пропонує розуміти юридичну технологію в двох значеннях: «По-перше, юридична технологія – це заснований на певних принципах, планах і прогнозах процес підготовки, оформлення та оприлюднення різноманітних правових рішень (актів), в ході якого використовуються необхідні засоби, прийоми, способи і методи юридичної діяльності. По-друге, під юридичної технологією (від грец. *Techne* – мистецтво, майстерність, вміння + *logos* – вчення) розуміється наука, система знань про засоби, способи і методи найбільш ефективної і планомірної юридичної практики. Головне завдання юридичної технології як науки – це

¹ Salomon J. What is Technology? The Issue of its origins and definitions. *History of technology*. 1984. Vol. 1. P. 113.

виявлення економічних, політичних, соціальних, юридичних та інших закономірностей з метою визначення та використання найбільш якісних і ефективних юридичних дій і операцій, що вимагають мінімальних засобів і методів, тимчасових, людських і інших ресурсів в цілому»¹.

До складу сучасної юридичної технології, на думку В. М. Карташова, входять: «а) система відповідних засобів (юридична техніка); б) система прийомів, способів і методів оптимальної юридичної діяльності (тактика); в) науково обґрунтовані принципи, довгострокові плани, прогнози і методи діяльності (юридична стратегія); г) самі дії та операції по розробці, прийняттю й оприлюдненню (опублікуванню) правових рішень (актів); д) процесуальні форми діяльності (юридичні стадії, виробництва і режими); е) показники, що характеризують якість і ефективність юридичної діяльності, а також тимчасові, фінансові та інші витрати на цю діяльність; ж) відповідні види, форми, засоби та методи контролю й нагляду за законністю, якістю та ефективністю прийнятих юридичних рішень (актів)»².

На думку І. А. Ісаєвої, «...юридична технологія ґрунтується на використанні юридичної техніки, це складна, ресурсно-забезпечена юридична діяльність, що включає в себе систему логічно взаємопов'язаних операцій, обумовлена рівнем розвитку правової системи суспільства, ґрунтується на знаннях про оптимальну взаємодію юридичних і юридично-технічних засобів, що використовуються для досягнення певних правових цілей і тягне за собою певні юридичні результати. Юридичну технологію необхідно розуміти у двох значеннях: по-перше, як заснований на

¹ Карташов В. Н. Юридическая техника, тактика, стратегия и технология (к вопросу о соотношении). *Проблемы юридической техники*. Н. Новгород, 2000. С. 17.

² Карташов В. Н. Вказ. праця. С. 22.

певних принципах, планах і прогнозах процес підготовки, оформлення, оприлюднення та реалізації різноманітних правових рішень (актів), в ході якого використовуються необхідні засоби, прийоми, способи і методи юридичної діяльності; по-друге, юридична технологія – це система знань про оптимальні, такі що можуть бути застосовані в конкретно-історичних умовах і в установленому порядку юридично-технічних засобів, що відбивається в стратегії, тактиці, правилах, прийомах, способах і методах, здійснення юридичної діяльності правомочними суб'єктами»¹.

Юридичні технології містять науково обґрунтовану інформацію щодо процесів створення, тлумачення, впорядкування, використання та застосування правових актів.

Але в сучасній юриспруденції існує певне протистояння між термінами «юридична техніка» та «юридична технологія». І це є цілком логічним, бо юридична техніка та юридична технологія є пов'язаними, але нетотожними поняттями.

Вони є невід'ємними складовими створення правових актів, але кожне з них має свою особливість. У автора дослідження не виникає сумніву щодо розуміння постмодерністської моделі співвідношення понять техніки і технології у сфері юриспруденції. Техніка – це продукт, а технологія – це способи та правила створення такого продукту, використання його в соціумі. Наприклад, коли ми йдемо купувати гаджет, то купуємо техніку, а коли застосовуємо його за призначенням, то користуємося технологіями. Або коли такий гаджет створюється, інженери теж використовують новітні технології. Умовно кажучи, юридична техно-

¹ Исаева Л.А. Юридические технологии в деятельности уголовно-исполнительной системы: дисс. ... канд. юрид. наук: спец.12.00.01. Владимир, 2008. 200 С.62.

логія – це інтелектуальні процеси, а юридична техніка – це матеріальна складова.

Але наведену модель співвідношення техніки і технології, безумовно, підтримують не всі. І для того, щоб більш повно її обґрунтувати, проаналізуємо історичні та теоретичні міркування із зазначених питань.

Юридична технологія «історично» виростає з юридичної техніки. Це дозволяє зробити висновок, що історію формування юридичної технології можна простежити через алгоритми становлення юридичної техніки. Юридичній техніці в історичному ракурсі, в цілому, притаманна не революційна, а еволюційна парадигма розвитку. Кожен із наступних етапів вбирав в себе елементи попереднього, удосконалюючи їх. Відмінною особливістю юридичної техніки слід вважати принцип спадкоємності використання техніко-юридичних елементів.

Аналіз наявних у вітчизняній науковій літературі визначень юридичної техніки показав, що сьогодні серед учених немає єдності при визначенні змісту поняття «юридична техніка». В різний час було запропоновано безліч визначень юридичної техніки.

Термін «юридична техніка» сформулював понад сто років тому видатний німецький учений Рудольф фон Єринг (1818–1892). «Юридична техніка» є частиною його основної праці «Дух римського права на різних ступенях його розвитку». У своїх дослідженнях Р. Єринг ототожнював юридичну та законодавчу техніку.

Але перше системне вивчення юридичної техніки здійснив англійський учений Френсис Бекон («Новий органон», 1620 р.), який досить категорично вказував на стислість і точність юридичної мови як на засіб запобігання помилковому тлумаченню законів. Ф. Бекон уперше запропонував інкорпорацію як засіб систематизації права.

Шарль Луї Монтеск'є у своїй праці «Про дух законів» (1778 р.) виклав деякі принципи складення законів, серед яких: простота мови, визначеність і стислість нормативного матеріалу.

Важливий внесок у розвиток учень про юридичну техніку здійснив англійський учений Ієремія Бентам (1748–1832). У своїй книзі «Тактика законодавчих зібрань» він обґрунтував важливість не лише якості мови права, але й структури нормативних актів.

У Росії протягом XIX – початку XX століття існувала найпевніше «негативна» юридична техніка, яка вибудовувала свої методи насамперед через виявлення та аналіз недоліків у законодавстві. Розуміння юридичної техніки зводилося до системи найбільш доцільних засобів і правил створення законів.

У XIX столітті в Росії з'являється низка праць, які так чи інакше зачіпають деякі питання законотворчості: «Стисла теорія законів» Л. А. Цветаєва, «Енциклопедія законодавства» К. А. Неволіна та інші. Активне вивчення юридичної техніки в радянський період починається в середині 20-х років. Дослідженням різних аспектів юридичної техніки займалися І. С. Перетерський, П. Веровський, Н. Жуков, І. Єлізаров. У 50–70-х роках кілька регіональних шкіл здійснювали дослідження у сфері юридичної та законодавчої техніки: московська, ленінградська, свердловська та ін. Найбільш відомими представниками цих шкіл були С. С. Алексєєв, Д. А. Керімов, А. С. Піголкін та інші. Саме в цей час учені стали розрізняти поняття юридичної техніки та законодавчої техніки.

Новий сплеск інтересу до юридичної та законодавчої техніки виникає в 90-х роках XX століття. Серед учених, які зверталися до дослідження поняття законодавчої тех-

ніки в даний період, можна відзначити В. М. Карташова, Ю. О. Тихомирова, М. Ф. Казанцева.

Поняття юридичної техніки протягом усього XX століття постійно змінювалося. Якщо спочатку зміст юридичної техніки складали засоби та прийоми створення законів і підзаконних актів, то радянські й сучасні вчені доповнили дане поняття засобами та прийомами створення правозастосовних, інтерпретаційних і правореалізаційних актів. Розширювався також інструментарій юридичної техніки.

На сучасному етапі загальнотеоретичне обґрунтування юридичної техніки отримало значний розвиток і є предметом дослідження багатьох учених, серед яких слід зазначити М. М. Тарасова, В. М. Баранова, Н. А. Климентьєву, Т. В. Кашаніну, І. Д. Шутака тощо.

Але не слід вважати, що до досліджень, які здійснив Ф. Бекон у 1620-му році, юридичної техніки не існувало. Фактично, із зародженням права з'явилися й перші засоби та правила здійснення юридичної техніки. Якщо проаналізувати процес правового розвитку, стає можливим виділення трьох основних стадій: архаїчне право, станове право, загальнодержавне право. Вивчаючи особливості здійснення юридичної техніки на кожній із названих стадій, можна побачити певну генезу розвитку юридичної діяльності зі створення та застосування права.

Протягом тривалого історичного періоду (починаючи з кінця XIX ст. і до теперішнього часу) поняття юридичної техніки неухильно розширювалося. Якщо спочатку зміст юридичної техніки становили засоби і способи створення законів, то сучасні вчені доповнили дане поняття засобами і способами створення правозастосовних, інтерпретаційних і правореалізаційних актів тощо.

С. С. Алексєєв визначає юридичну техніку як «...сукупність засобів і прийомів, використовуваних відповідно до

визнаних прийомів при виробленні та систематизації правових (нормативних) актів для забезпечення їх досконалості», пов'язуючи це поняття «...з визначеною організацією правового матеріалу і його зовнішнім викладом, у першу чергу з виразом структури права». Одночасно з цим він відзначає, що «...за своїм змістом юридична техніка складається з двох елементів: а) технічних засобів; б) технічних прийомів. В області права технічними засобами є, зокрема, юридичні конструкції, термінологія»¹.

На думку В. М. Баранова, юридична техніка є «определеною формою правових ідей, різних соціокультурних умов», «юридична техніка – сукупність засобів, прийомів, правил, які використовуються для видання та оформлення нормативно-правових, правозастосовних, інтерпретаційних та інших актів»².

Вітчизняний правознавець І. Д. Шутак вважає, що « юридична техніка – галузь знань про правила ведення юридичної роботи та створення в її процесі різних юридичних документів, письмового окреслення змісту нормативно-правових актів, оформлення юридичних документів, вираження правового аналізу юридичних прав і обов'язків тощо. Раніше юридична техніка була частиною теорії держави й права. В сучасних умовах юридичну техніку виокремлюють у самостійну галузь юридичної науки, орієнтовану на вирішення практичних завдань. Її застосовують адвокати, судді, нотаріуси, парламентарі, урядовці, управління»³.

¹ Алексеев С. С. Общая теория права : курс лекций: в 2 т. М., 1982. Т. 2. С. 267.

² Баранов В. М. Предисловие. *Проблемы юридической техники* : сб. ст./ под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2000. С. 10.

³ Шутак І. Д. Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання. *Тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції* (м. Харків, 30 вересня – 1 жовтня 2015 року). Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. С. 3.

Становлять значний науковий інтерес підходи до визначення поняття «юридична техніка» в зарубіжній юридичній літературі. На думку Г. І. Муромцева, «...при всьому різноманітті поглядів на проблему юридичної техніки, що існують в країнах романо-германського права, можна виділити два їх різновиди: 1) широкий підхід, коли юридична техніка ототожнюється з правом в цілому або лежить в його основі, або відображає більш одного аспекту правової діяльності; 2) вузький підхід, коли юридична техніка є лише в одній сфері права – законодавчої. Він пропонує розуміти юридичну техніку як широку багатоаспектну категорію для вираження одночасно: 1) прикладних аспектів професійної юридичної діяльності; 2) формально-структурних аспектів теорії права, а також чинного права; 3) ступеня досконалості форми, структури та мови права»¹.

Бельгійський учений Ж. Дабен, який досліджував проблему юридичної техніки, також класифікував погляди західно-європейських учених на кілька груп. Представники першої групи (І. Колер, Ж. Ріпер та ін.) до юридичної техніки відносять правотворчість і судочинство, де норми, вироблені наукою, знаходять своє тлумачення і застосування².

Інша група авторів (В. Штаммлер, Салейль та ін.) розглядають юридичну техніку як розвиток концепцій, за допомогою яких право набуває наукового виразу. При цьому вона ототожнюється з певним інтелектуальним різновидом правотворчості. Одночасно з цим під нею розуміють будь-яку роботу щодо логічної систематизації правових норм,

¹ Муромцев Г. И. Юридическая техника: некоторые вопросы содержания понятия. *Проблемы юридической техники* : сб. ст. / под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2000. С. 81.

² Daben J. La technique de l'elaboration du droit. Positif. Specialement du droit prive. Bruxelles, Paris, 1935. P. 96.

здійснювану спільними зусиллями доктрини і судової практики.

Автори третьої позиції (А. Дюги, Р. Демог та ін.) під юридичною технікою розуміють сукупність засобів і процедур, покликаних забезпечити реалізацію цілей права і його захист.

Четверта точка зору (Р. Ієрінга, Ф. Жені та ін.) вбачає в юридичній техніці засоби перекладу соціальних потреб на мову права, конструювання норм, обов'язкових для підтримки порядку в суспільстві.

Проблема юридичної техніки, за висновком Ж. Дабена, – це майстерність юриста, його майстерність в питаннях права; область, в якій вона застосовується – це правотворчість, застосування і тлумачення права.

Французький вчений П. Сандевуар вказує: «...юридична техніка – в широкому сенсі – це сукупність засобів і методів, завдяки яким цілі державних органів вкладаються в русло правових норм і втілюються завдяки виконанню; в узькому сенсі – це умови використання мови та структури юридичних міркувань, технічних прийомів, засобів і правил»¹.

В. М. Баранов вважає, що «...термін “юридична техніка” застосовується лише у зв'язку з правовою традицією. Все те, що в правовій науці та практиці визначають поняттям “юридична техніка”, слід називати “юридична технологія”»².

В зазначеному аспекті слід звернути увагу на проведення Т. В. Кашаніною дослідження структури юридичної техніки. На її думку, «...для класифікації юридичної техніки та технології доцільно використовувати матеріальний

¹ Сандевуар П. Введение в право. М., 1994. С. 28.

² Баранов В. М. Предисловие. *Проблемы юридической техники* : сб. ст. / под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2000. С. 15.

критерій (можливість об'єктивізації) або характер виразу зовні того чи іншого юридичного інструмента. Матеріальне вираження мають лише інструментальні засоби юридичної техніки, всі інші правила та способи мають нематеріальний характер і належать до мистецтва впровадження юридичної технології. У зв'язку з цим в юридичній техніці та технології можна виділити наступну структуру: 1) сукупність засобів здійснення цілей юридичної техніки матеріального характеру; 2) сукупність прийомів, способів і методів здійснення цілей юридичної техніки нематеріального характеру. За своїм обсягом перевищує другий елемент структури юридичної техніки. У ньому здійснюється не лише професійне використання юридичного інструментарію, а й інтелектуальні витрати (знання, досвід) та високий рівень правової культури суб'єкта юридичної техніки»¹.

Рівень розвитку сучасної правової науки є таким, що можна говорити про те, що сама концепція юридичної техніки наразі є розмитою і суперечливою. На підтримку цього твердження В. М. Баранов висловлює думку, що термін «юридична техніка» умовний. Він умовний насамперед тому, що не узгоджується з обґрунтованим розрізненням між наукою і технікою.

Тому з точки зору В. М. Баранова, «...ефективну діяльність, яка знає причини своєї ефективності, спирається на неї (обґрунтовується теоретичним знанням), не можна назвати технікою. Для цього є інший термін – технологія. Все те, що в даний час у правовій науці і практиці прийнято позначати поняттям «юридична техніка», правильніше називати «юридична технологія»².

¹ Кашанина Т. В. Юридическая техника : учебник. 2-е изд., пересмотр. М.: Норма: ИНФРА-М, 2011. С. 86.

² Баранов В. М. Предисловие. *Проблемы юридической техники* : сб. ст./ под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2000. С. 16.

Думка В. М. Баранова нам видається цілком обґрунтованою. Існуюча в сучасній правовій науці концепція юридичної техніки давно перестала відповідати реаліям навколишньої дійсності, самої юридичної науки.

Таким чином, кількісне наростання структурних елементів юридичної техніки об'єктивно породжує потребу в їх ефективному системному використанні, без якого в умовах ускладнення соціальних відносин суб'єкти права не можуть належним чином здійснювати свої інтереси, визначати і реалізовувати свої правові цілі. Соціальна потреба в юридичних технологіях вимагає якнайшвидшої реалізації.

Ґрунтуючись на сформованих у науковій літературі тенденціях щодо розуміння суті, змісту й призначення юридичної техніки і юридичної технології та їх співвідношення, можна зробити висновок про необхідність і можливість подальшої диференціації та інтеграції знань про юридико-технічний і юридико-технологічний аспекти юридичної діяльності в інтересах найбільш адекватного відображення та конструювання її сучасних різновидів, що зумовлює потребу в розробці фундаментальної концепції юридичної технології.

Юридична технологія включає в себе систему взаємопов'язаних операцій та обумовлена рівнем розвитку правової системи суспільства, яка ґрунтується на знаннях про оптимальну взаємодію юридичних і юридично-технічних засобів, а також наукових висновків, що використовуються для досягнення певних правових цілей і тягнуть за собою певні юридичні результати.

Треба звернути увагу на необхідність розрізняти поняття техніки й технології. «Техніка» й «технологія» походять від грец. *techne* – мистецтво, майстерність. На сучасному рівні техніка – це матеріальний об'єкт, своєю чергою тех-

нологія – це інтелектуальні процеси створення та використання об’єктів. Відтак, ми можемо припустити, що:

- юридична техніка – сукупність юридично-технічного інструментарію (засобів), який слід використовувати при створенні та вдосконаленні письмових правових актів;
- юридична технологія – сукупність науково-обґрунтованої інформації (правил, способів, методів, концепцій та ін.) щодо використання юридичного інструментарію при створенні правових актів і здійсненні юридичної діяльності.

Створення правових актів пов’язано не лише з використанням юридичного та технічного інструментарію, але й з інтелектуальними витратами (знання, досвід) та високим рівнем правової культури. У зазначеному аспекті юридичні технології є відображенням інтелектуального рівня процесу створення правових актів. Зазначений рівень складається: а) із суб’єктивних елементів (фактичний потенціал суб’єкта створення акту); б) із об’єктивних елементів (прийоми, правила, методи, принципи).

Окреме місце посідають прийоми юридичних технологій – це дії, завдяки яким юрист здійснює безпосереднє виконання конкретної юридичної роботи зі створення певних правових актів.

Своєю чергою методи юридичних технологій – це визначенні напрями і шляхи, завдяки застосуванню яких досягається формалізація та впорядкування правових актів.

Юридичні технології невід’ємно пов’язані з юридичними алгоритмами.

З цього приводу Л. А. Ісаєва зазначає, що у понятті юридичної діяльності, яка розглядається в техніко-технологічному аспекті, слід розрізняти статичну і динамічну

сторони. Статична сторона – це система засобів, прийомів і правил створення й реалізації правових актів (нормативних правових та індивідуальних). Динамічна сторона являє собою алгоритми використання засобів і прийомів на основі певних правил та взаємопов'язаних комплексів дій щодо застосування засобів юридичної техніки (операції), для досягнення певних правових цілей, отримання відповідних правових результатів, що зумовлюють застосування певного набору, використання у відомому поєднанні конкретних засобів, прийомів юридичної техніки ¹.

Саме юридичні алгоритми є ланкою, яка поєднує науку і чинні правові акти в контексті юридичної діяльності. Юридичний алгоритм – це закріплена у правовому акті юридична конструкція зобов'язуючого волевиявлення, якою чітко регламентується хто, в якому порядку та що має зробити або утриматися від дій. Це закріплена послідовність, яка зумовлює напрям і характер протікання юридичного процесу або правової процедури. Юридичний алгоритм завжди орієнтовано на суб'єкта права, бо в ньому закріплена модель поведінки.

Співвідносячи юридичні технології з юридичними алгоритмами в контексті юридичної діяльності, ми можемо виявити наступні характерні особливості:

- 1) юридичні технології забезпечують інтелектуальний рівень практичної юридичної діяльності, розкриваючи правила, методи і прийоми, які необхідно застосовувати суб'єктам у процесі її здійснення; юридичні алгоритми розташовуються у текстах правових норм юридичними конструкціями, в яких за-

¹ Исаева Л.А. Юридические технологии в деятельности уголовно-исполнительной системы: дисс. ... канд. юрид. наук: спец.12.00.01. Владимир, 2008. 200 С.63.

кріплено порядок здійснення юридично значущих дій;

- 2) юридичні технології не прив'язані до конкретного суб'єкту, а є науково обґрунтованою інформацією щодо порядку організації та здійснення практичної юридичної діяльності;

юридичні алгоритми чітко визначають коло суб'єктів, сутність і процедуру необхідних діянь, модель поведінки;

- 3) юридичні технології відповідають на питання «Як?», у відповідності до яких прийомів, методів і правил треба здійснювати юридичну діяльність;

юридичні алгоритми відповідають на питання «Що має зробити?» суб'єкт юридичної діяльності задля досягнення результату, який буде мати юридичне значення.

Відповідно, юридичні технології та юридичні алгоритми не є тотожними категоріями. Юридичні технології є значно ширші за обсягом і складаються із системи знань про порядок, прийоми, методи та засоби здійснення практичної юридичної діяльності. Своєю чергою, юридичними алгоритмами є закріплені у правовому акті юридичні конструкції зобов'язуючого волевиявлення, якими чітко регламентується хто, в якому порядку та що має зробити або утриматися від дій. По-друге, практична юридична діяльність має здійснюватися відповідно до вимог, сформульованих у юридичних алгоритмах, із застосуванням науково обґрунтованої інформації юридичних технологій. По-третє, юридична діяльність може здійснюватися лише в процедурно-процесуальній формі, основою якої є юридичний алгоритм.

Не викликає сумніву, що технологічний арсенал права включає наукову та юридичну складову. Науковою складо-

вою є сукупність прийомів, способів і методів, які не мають нормативної регламентації, але їх застосування невід’ємно від інтелектуальних процесів створення та втілення у життя права, – приміром, мовні правила створення правових актів, правила логіки та ін. Юридичною складовою є сукупність інформації, яка міститься в правових актах і встановлює обов’язкові вимоги до порядку здійснення юридичної діяльності. Лише сукупність наукової та юридичної складових розкриває природу юридичної діяльності.

Під юридичними технологіями слід розуміти науково обґрунтовану інформацію про ефективне використання правового інструментарію задля досягнення результату, який має юридичне значення. Це сукупність прийомів, способів і методів, які не лише отримують вираження у правових актах і всебічне обґрунтування в юридичній науці, але й саме вони зумовлюють форму, порядок та особливості здійснення юридичної діяльності щодо створення правових актів.

У контексті запропонованого визначення цілком логічним є питання щодо співвідношення юридичних технологій і методології права. На нашу думку, це близькі але нетотожні поняття. Основа методології – мислення та світогляд, основа технології – діяльність і шлях отримання результату. Методологія права є значно ширшою за обсягом і включає юридичні технології як невід’ємний складовий елемент.

Використовуючи в якості критерія характер здійснення діяльності, всю сукупність юридичних технологій можна класифікувати на дві великі групи: юридичні технології формалізації права та юридичні технології окремих видів юридичної діяльності.

Юридичні технології формалізації права, своєю чергою, класифікуються на: 1) позитивні – метою яких є ство-

рення якісного правового акту; 2) негативні – метою яких є пошук помилок у правових актах.

Позитивні технології формалізації права класифікуються на основні та допоміжні. Основними виступають юридичні технології, завдяки використанню яких забезпечується створення та належне функціонування правового акту. Так, аналізуючи процеси формального вираження права, ми можемо виділити чотири основні технології формалізації права у практичній юридичній діяльності: *технології створення* – сукупність прийомів, методів, правил, мистецтва створення письмових правових актів, унесення до них змін та їх скасування; *технології впорядкування* – сукупність прийомів, методів, правил, мистецтва систематизації письмових правових актів; *технології тлумачення* – сукупність прийомів, методів, правил, мистецтва з'ясування та роз'яснення сутності правових актів; *технології обслуговування* – сукупність прийомів, методів, правил, мистецтва обнародування, реєстрації та зберігання тексту правових актів ¹.

До допоміжних належить велика кількість юридичних технологій, які забезпечують максимально високий рівень підготовки якісного правового акту. Кожна із зазначених основних юридичних технологій конкретизується та використовує потенціал окремих додаткових технологій. Приміром, під час підготовки правового акту використовуються такі додаткові юридичні технології, як технологія концептуальної оцінки правового акту під час його правової експертизи, технологія встановлення рівня ефективності правового акту у правовому регулюванні, технології майндмепінгу та ін.

¹ Манько Д. Г. Юридична техніка й технології : курс лекцій. Херсон : ОЛ-ДІ-ПЛЮС, 2014. С. 29.

Негативні юридичні технології суттєво відрізняються від позитивних саме метою їх використання. Якщо основною метою позитивних юридичних технологій є створення якісного правового акту, то мета негативних юридичних технологій – пошук помилок і аномалій у тексті правового акту. Найбільш очевидно ця технологія розкривається під час внесення правок до проекту закону.

Юридичні технології окремих видів юридичної діяльності теж мають власну внутрішню класифікацію, до них належать юридичні технології, завдяки яким забезпечується належне втілення в життя правових актів (здійснення діяльності). Залежно від специфіки предмету та методів здійснення такої діяльності можна виділити технології: адвокатської діяльності, діяльності прокуратури, діяльності суду та ін. Зазначені юридичні технології забезпечують високий рівень ефективності кожного окремого виду юридичної діяльності.

Аналізуючи порядок використання юридичних технологій в окремих видах практичної юридичної діяльності, в якості прикладу їх застосування доцільно звернути увагу на особливості організації та здійснення адвокатської діяльності. Бо саме вона є ланкою, яка забезпечує правозахист і водночас пов'язана зі створенням окремих видів правових актів.

На думку М. Р. Аракеяна, «...сучасна адвокатура в Україні побудована на досягненнях теорії прав і свобод людини й громадянина в демократичному цивільному суспільстві. Відповідно, статус і значення цього інституту повинні рости в міру вдосконалення і розвитку інститутів громадянського суспільства та правової держави, а також формування взаємовідносин між ними, через які розкрива-

ється соціальна і правова природа адвокатури як ефективного інституту сучасного громадянського суспільства»¹.

Своєю чергою О. Д. Святоцький з цього приводу визнав: «...адвокатура – найважливіший правовий інститут, який стоїть на захисті прав і свобод людини і громадянина та відображає стан і рівень демократії в країні. Від того, наскільки вона організована, законодавчо захищена, значною мірою залежить впевненість кожного громадянина в своєму майбутньому, його благополуччя, успішність у бізнесі»².

Стаття 19 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» визначає такі види адвокатської діяльності: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; захист прав, свобод і законних інтересів громадян, представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах та різноманітних органах влади, а також інші види адвокатської діяльності, не заборонені законом³.

Аналізуючи зміст наведеної статті, ми можемо умовно виділити дві сфери адвокатської діяльності: позасудову та в рамках судочинства. І якщо перша характеризується більшим ступенем диспозитивності та має лише загальні вимоги, сформульовані у правилах адвокатської етики і спеціалізованих нормативно-правових актах, то друга вже більш чітко регламентована в процесуальних нормах.

¹ Аракелян М. Р. Правозахисна діяльність адвокатури: теоретико правовий ракурс : монографія. Одеса: Фенікс, 2018. С. 191.

² Святоцький О. Д., Михеєнко М. М. Адвокатура України : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 1997. С. 12.

³ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>

Але незалежно від того, здійснюється адвокатська діяльність в рамках судочинства чи вона пов'язана із супроводом діяльності юридичних і фізичних осіб, така діяльність засновується на використанні певних юридичних технологій.

В юридичній науці вже існують певні підходи щодо визначення процесів застосування науково обґрунтованої інформації про ефективне використання правового інструментарію задля досягнення результату адвокатської діяльності.

Враховуючи природу адвокатської діяльності, ми можемо виділити п'ять базових (зазначений перелік не є вичерпним) юридичних технологій, які використовуються під час її здійснення.

Першою є технологія юридичної аргументації. Адвокатська діяльність є основною сферою втілення юридичної аргументації. Технології юридичної аргументації містять сукупність правил, способів і методів, завдяки яким адвокат обґрунтовує свою позицію та переконує інших учасників у її істинності. Теорія юридичної аргументації значну увагу приділяє юридичним нормам, котрі регламентують процес доведення, характер доведення, наявність доказів і способи їх отримання, їх оцінку з позицій юридичної відповідності та припустимості. Юридична аргументація формує ступінь довіри до суб'єктів правозастосовної та правотворчої діяльності, адже цей ступінь багато в чому визначається тим, наскільки їх акти є переконливими та обґрунтованими.

За твердженням О. М. Юркевич, «...в практичному значенні юридична аргументація виступає в якості однієї з основних логічних складових юридичної техніки, що має за мету здійснення правозастосування за певними логіко-юридичними нормами. Сучасна теорія юридичної аргументації

поєднує знання формально-логічних теорій загальнотеоретичного значення зі змістовними завданнями правознавчої теорії та юридичної практики»¹.

Другою є технологія проведення консультаційної роботи. Це сукупність правил, способів і методів організації процесу взаємодії адвоката і довірителя з приводу проблеми останнього, з метою виявлення можливих правових варіантів її вирішення та їх наслідків, з'ясування шляхів і способів реалізації обраного варіанта вирішення проблеми. Зазначена технологія охоплює як процедури співбесіди, так і консультування.

Проведення консультаційної роботи «...вимагає від адвоката не лише добре знати право, а й володіти вмінням аналізувати фактичну інформацію, орієнтуватись у нормативному матеріалі та знаходити правову основу для вирішення проблеми довірителя, а також вміти віднаходити альтернативні способи вирішення проблеми. Адвокат має не тільки вказати на можливі способи вирішення проблеми, а й спрогнозувати позитивні та негативні наслідки таких дій»².

Третьою є технологія встановлення фактичних обставин та юридичної кваліфікації юридичної справи адвокатом. Зазначена технологія складається з правил, способів і методів, які визначають особливості адвокатської діяльності під час отримання та аналізу доказів, встановлення юридичної основи питання, з яким особа звернулась до адвоката, а також правову оцінку всієї сукупності обставин справи через співвіднесення даного випадку з певними юридичними нормами.

¹ Юридична аргументація : логічні дослідження : колективна монографія / О. М. Юркевич, В. Д. Титов, С. В. Куцепал та ін.; за заг. ред. О. М. Юркевич. Х., 2012. С. 6.

² Зейкан Я. П. Адвокатська техніка: методика підготовки прямого допиту і вступної промови. Х.: Фактор, 2016. С. 24.

На думку С. Д. Гусарева, «...правова кваліфікація – юридична оцінка всієї сукупності фактичних обставин справи шляхом віднесення конкретного випадку до певних юридичних норм. Правова кваліфікація має наскрізне значення у веденні юридичної справи, втілюється в її вирішенні. Якщо на перших стадіях ведення юридичної справи здійснюється попередня кваліфікація, в результаті якої визначають коло обставин (предмет доказування) і загалом потрібну правову норму, то при вирішенні справи остаточно вибирають юридичну норму, що є його основою»¹.

Четвертою є технологія створення письмових правових актів у адвокатській діяльності. Зазначена технологія складається з правил, способів і методів, які визначають порядок та умови створення письмових правових актів, пов'язаних із здійсненням адвокатської діяльності.

Створення письмових правових актів пов'язано не лише з підготовкою текстів нових актів, але і з внесенням змін у вже існуючі, їх впорядкуванням та обслуговуванням².

У рамках цієї технології значна увага приділяється питанням застосування правил: мови, логіки, структурних, реквізитних, процедурних. Аналізуються способи побудови та розташування правового матеріалу, встановлення взаємозв'язку між актами.

П'ятою є технологія підготовки та викладу адвокатом судової промови. Це особлива технологія, яка, за суттю, відображає рівень майстерності адвоката та складається з правил, способів і методів, які визначають мистецтво переконання і впливу адвоката в суді.

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності) : навч. посіб. К.: Знання, 2005. С. 255.

² Манько Д. Г. Юридична техніка й технології : курс лекцій Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2014. С. 29.

Р. С. Кацавець визначає судову промову як «...виступ, звернений до суду, учасників процесу і всіх присутніх у залі судового засідання, який представляє собою роз'яснення значення і характеру обставин справи з метою з'ясування істини і постановлення справедливого вироку»¹.

Відтак, у рамках цієї технології аналізу підлягають засоби впливу, які використовуються в судовій промові, досліджується організація матеріалу, логічні докази.

Динаміка втілення в життя правових приписів зумовлює наявність певних правил і способів їх здійснення, тому окремі технології мають лежати в основі будь-якої юридичної діяльності, в тому числі й адвокатської. Здебільшого це дозволяє стверджувати, що юридичні технології здійснення окремих видів юридичної діяльності є саме тією цінністю, яка значною мірою визначає цінність всього процесу юридичної діяльності. Водночас здійснення якісної та ефективної юридичної діяльності не меншою мірою зумовлено суб'єктивними якостями юриста, його бажанням розвиватися та вдосконалювати свій рівень знань і практичних умінь.

Процеси створення, зміни, тлумачення та реалізації нормативних актів визначають ступінь ефективності системи права в державі. У зв'язку з цим вивчення питань, пов'язаних із мистецтвом здійснення юридичної діяльності, застосуванням науково обґрунтованих юридичних технологій і знаряддя юридичної техніки, мають скласти певну галузь у юриспруденції. На нашу думку, така галузь вже практично сформована, принаймні, вона має необхідний теоретико-методологічний арсенал щодо виокремлен-

¹ Кацавець Р. С. Судові промови державного обвинувача та адвоката-захисника у кримінальному судочинстві України: правові, етичні, логічні та мовні аспекти : монографія. К.: ЦУЛ. 2014. С. 10.

ня в самостійну юридичну науку, назва якої – юридична креативістика.

Варто зауважити, що на момент підготовки цієї монографії автором вже було пройдено шлях від ототожнення техніки і технології до їх відокремлення та пошуку іншої категорії, яка би поєднувала в собі вихідні положення процесів, пов'язаних зі створенням правових актів.

Все починалося із занурення в наукові праці Р. Фон. Ієринга. Потім відбувалось переосмислення особливостей здійснення юридичної професійної діяльності в рамках континентальної правової сім'ї, після цього – аналіз теоретичних досліджень і критика проміжних висновків, отриманих у процесі формування власного бачення техніки й технології в юриспруденції.

Зазначені процеси мали свій результат, і на сьогоднішній день він концентрується в наступних положеннях:

1) юридична креативістика – це вчення, система знань про мистецтво створення, впорядкування, тлумачення, обслуговування та втілення в життя правових актів;

2) юридична техніка – сукупність юридично-технічного інструментарію (засобів), який слід використовувати при створенні та вдосконаленні письмових правових актів;

3) юридичний інструментарій – система загальносоціальних і спеціально-юридичних засобів, використання яких забезпечує реалізацію завдань юридичної науки і практики;

3) юридична технологія – сукупність науково-обґрунтованої інформації (правил, способів, методів, концепцій та ін.) щодо використання юридичного інструментарію при створенні правових актів і здійсненні юридичної діяльності;

4) формалізація права – це заснована на високому рівні правової культури професійна діяльність компетентного суб'єкта, результатом якої є письмовий правовий акт.

Аналізуючи наведені визначення, слід підкреслити нетотожність між поняттями «правовий акт» і «письмовий правовий акт». Останній є лише різновидом, поряд із усними та конклюдентними актами.

Юридична креативістика охоплює процедури створення та втілення в життя всіх можливих видів правових актів.

Вихідними засадами юридичної креативістики, її базовими характеристиками є мова, закон, наука. Конкретизуємо зазначені положення:

1) наука (науковість) – це особливість світогляду, правового мислення та системи впорядкованих знань, пов'язаних із мистецтвом створення правових актів;

2) право (право-відповідність) – це обов'язкове використання законодавчо регламентованої інформації щодо порядку створення, обслуговування та втілення в життя правових актів;

3) мова (мовно-досконалість) – це спосіб і форма виразу теоретичної моделі в реальному правовому акті. Відтак знання лінгвістичних, синтаксичних, граматичних, стилістичних та інших правил є запорукою створення якісного правового акту.

Юридична креативістика містить науково обґрунтовану інформацію щодо процесів створення, тлумачення, впорядкування, використання та застосування правових актів.

Юридична креативістика безпосередньо пов'язана з дією права як у статичному (створення правових актів), так і в динамічному (втілення у життя та застосування правових приписів) аспектах.

Найтісніший зв'язок юридичної креативістики вбачається із наступними категоріями: нормотворчість, правотворчість, законотворчість, законодавча процедура, правова норма, правопорядок, законність, правове регулювання, процедурні та процесуальні норми права, правові аксіоми, правові принципи, правові презумпції, правові фікції, правозастосування, реалізація права, правові відносини, інтегративне праворозуміння, юридична практика, юридична техніка, юридичні технології, юридичний алгоритм, юридична процедура, юридичний процес.

Наприкінці хотілось би зупинитись на необхідності розмежовувати: креативність юриспруденції – як здатність нетривіального та нетрадиційного підходу до вирішення питань у правовій сфері, та юридичну креативістику – як систему знань про порядок формального закріплення, контролю за формальним закріпленням, обслуговуванням і втіленням у життя правових актів.

Безумовно, пізнання предмету юридичної креативістики засновано на креативному підході до осмислення права і держави. Наведений аксіоморун (креативність юриспруденції – юридична креативістика) є відображенням процесу й результату осмислення, фактичних дій щодо створення ефективної та якісної різноми права – еволюційно прогресуючої, такої що змінюється, але не міняє суті мети свого існування, сукупності соціальних регуляторів, направлених на впорядкування суспільних відносин у межах, які відповідають вірі людей в наявність у них певних природних прав і свобод.

Слід враховувати, що найбільш повне осягнення предмету юридичної креативістики можливе лише за умови застосування креативного начала в дослідженні права і держави.

3.2. Юридичні технології в законотворчій діяльності

Перш ніж проаналізувати юридичні технології в законотворчій діяльності, необхідно встановити, як співвідносяться між собою поняття правотворчості, нормотворчості та законотворчості. Деякі автори ототожнюють ці поняття, але така позиція вбачається певною мірою спірною. Так, поняття «нормотворчість» є значно ширшим і включає всі види соціального нормування (норми права, норми моралі, релігійні норми, норми традицій та ін.), правотворчість виступає лише одним із видів нормотворчості. Своєю чергою, законотворчість є лише одним із підвидів правотворчості.

На думку С. С. Цися, «...правотворчість – це етап правотворення, який полягає в діяльності спеціально уповноважених суб'єктів зі встановлення, зміни чи скасування правових норм, що виражається у підготовці та прийнятті системи нормативно-правових актів»¹.

Безумовно, найбільш поширеним і важливим видом правотворчості є законотворчість. Це пояснюється необхідністю професійного підходу до формулювання загальнообов'язкових правил поведінки, найбільш повного врахування всіх факторів, що впливають на ефективність їх подальшої реалізації, забезпечення внутрішньої узгодженості та несуперечності системи законодавства.

В Україні правом прийняття законів наділена Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади (стаття 75 Конституції України)².

¹ Цись С. С. Доктринальні засади правотворчості: проблеми наукового розуміння. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 71.

² Конституція України : Закон від 28 червня 1996 р. № 254л/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4838>

Законотворча діяльність має базуватися на таких основних принципах:

- демократизм – юридичні норми повинні виражати волю більшої частини населення, самих різних соціальних груп;
- гуманізм – захист прав і свобод особистості, людина та її інтереси мають перебувати в центрі законодавчої діяльності;
- законність – відповідність Конституції, неухильне дотримання процедури підготовки, прийняття та публікації законів;
- науковість – відповідність рівню розвитку суспільства, врахування й використання новітніх досягнень науки й техніки;
- збереження національної самобутності та інтернаціоналізм;
- юридично-технологічна досконалість – використання максимально-доцільної кількості юридичних технологій під час створення законів;
- поєднання динамізму і стабільності – дотримання необхідного балансу між прийняттям нових нормативно-правових актів та внесенням змін і доповнень у чинні акти. Прийняття нових нормативних актів, зміна або скасування чинних мають бути обґрунтованими і доцільними, змістовно виваженими і конструктивними.

До юридичних технологій формування законів слід відносити сукупність вимог, правил і способів найбільш ефективного компонування та вираження їх форми й змісту.

Зміст будь-якого закону має відповідати таким вимогам:

- вимога законності – будь-який нормативний акт за змістом має відповідати нормам і принципам міжнародного права, Конституції, нормативним актам

(які мають вищу юридичну силу). Умовами вимоги законності є: а) нормативний акт має видаватися в межах компетенції правотворчого суб'єкта; б) повинні дотримуватися права і свободи людини й громадянина;

- вимога відповідності нормам моралі – врахування положень норм моралі під час створення законодавчих норм;
- вимога обґрунтованості та доцільності – відповідність інтересам суспільства;
- вимога ефективності – повне досягнення мети його прийняття;
- вимога своєчасності – закон має бути прийнято в розумний термін з моменту винесення законодавчої ініціативи;
- вимога стабільності – можливість регулювання даних і майбутніх відносин;
- вимога економічності – співвідношення між цінністю отриманого результату і зробленими витратами;
- вимога реальності – здійснимість закону, забезпеченість необхідними ресурсами;
- вимога оптимальності – процес пошуку й застосування оптимальної форми правового впорядкування певного фрагмента соціального життя.

До основних способів і прийомів формування змісту законів належать:

- Заборони, розпорядження, дозволи (у тій самій послідовності, в котрій розвивалися історично – *авт.*).
- Принципи права – основні ідеї, абстрактно виражені правила поведінки, що відображають сутність права й закономірність його розвитку.

- Правові дефініції – коротке визначення поняття, яке відображає якісні ознаки явища, предмета.
- Декларації – загальні положення вказують на дух нормативного акта.
- Юридичні конструкції – у вузькому розумінні модель суспільних відносин, елементи якої тісно пов’язані між собою.
- Правові презумпції – обов’язок осіб, які застосовують право, без доказів визнати презюмований факт, на який є вказівка в законі, і вирішити відповідно до цього юридичну справу.
- Правові фікції – неіснуючі положення, але через певні обставини законодавець визнає їх як реальні й обов’язкові.
- Правові аксіоми – загальновизнані істини, які не потребують доказів, що знаходять або пряме, або непряме відображення в нормах права.
- Винятки – положення, згідно з якими можна змінити або не дотримуватись встановленого правила поведінки в особливих або спеціальних цілях.

При викладенні тексту закону слід урахувувати особливості стилю законодавчих актів, який буде істотно відрізнятися, наприклад, від стилю художніх творів або публіцистичних праць.

Професор Д. А. Керімов виділяє такі риси стилю законодавчого акта:

- директивність, яка виражається в його обов’язкових, владних, вольових формулюваннях;
- офіційність, яка виражається в тому, що закон закріплює суверенну волю держави, а також у тому, що закон приймається вищим державним органом, підпи-

сується офіційною посадовою особою, публікується в офіційних виданнях;

- стриманість, яка виключає пафосність, пишність, урочистість¹.

Даний перелік, безумовно, є відкритим. Стилю законодавчих актів характерна також владність, лаконічність, переконливість. Крім того, закони, як правило, мають значні галузеві особливості, що накладає відбиток на їх стиль. Так, Конституція як Основний Закон має містити деякі елементи урочистості й пишності, на відміну від законів, котрі регулюють вузькоспеціальні питання.

Загальноправовий критерій визначеності, ясності, недвозначності правової норми впливає з конституційного принципу рівності всіх перед законом і судом, оскільки така рівність може бути забезпечена лише за умови однакового розуміння й тлумачення правової норми всіма правозастосовниками.

Стиль закону – це композиція його структурних одиниць. Доцільно виділити такі особливості стилю нормативних актів:

- Нормативний текст зазвичай містить оцінку.
- У нормативному тексті використовуються позитивні речення.
- У нормативному реченні порядок слів часто порушується.
- Прикметники вживаються в мінімальній кількості.
- Використовуються абстрактно-узагальнені форми й конструкції.
- Властива мовленнєва стандартизація.

¹ Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М., 2000. С. 84.

- У нормативних реченнях не повинно бути ланцюжків, складених із однотипних граматичних форм, які йдуть одна за одною.
- Речення в нормативному тексті не повинні бути довгими.
- Неупередженість і відсутність експресії в тексті.

Кожен нормативно-правовий акт має свою чітко визначену форму. Форма – зовнішній обрис, зовнішній вигляд предмета, а також його побудова, певний порядок, на відміну від аморфного матеріалу.

Необхідно розрізняти зовнішню (ідентифікація, можливість відрізнити один акт від іншого) і внутрішню (вираження й впорядкування законодавчої волі за допомогою мови) форму нормативно-правового акта.

Внутрішня форма включає структуру нормативно-правового акта:

- заголовок – найменування нормативного акта;
- зміст – перелік складових елементів;
- преамбула – містить вказівки на обставини, що послугували підставою для прийняття закону (мотив), а так само цілі й завдання, які мають бути досягнуті;
- частина – найбільший підрозділ нормативного акта (загальна, особлива);
- розділ – структурна одиниця на рівні підгалузі або групи інститутів права;
- глава – структурна одиниця оформлення інституту або субінституту права;
- стаття – основна структурна одиниця тексту нормативного акта, саме вона є носієм правової інформації;
- параграф – структурна одиниця, що об'єднує кілька однорідних норм; зустрічається у відомчих підзаконних актах;

- пункт – вторинна щодо статті одиниця тексту, за допомогою якої в статті викладається диференційований текст;
- підпункт – структурна одиниця, використовується для градації тексту великих пунктів, починається з маленької літери;
- абзац – структурна одиниця, використовується для градації тексту, починається з нового рядка з відступом і великої літери;
- примітка – частина нормативного акта, яка становить собою державно-владне встановлення, призначене для спеціального текстового або символічного підкреслення, що носить супровідний характер;
- прикінцеві положення;
- програми – необов’язкова структурна одиниця нормативного акта; використовується за необхідності.

Серед юридичних технологій розташування структурних одиниць слід виділяти наступні:

- всі структурні одиниці повинні мати наскрізну нумерацію;
- всі великі структурні одиниці повинні мати заголовки;
- розташовувати нормативний матеріал треба так, щоб більш важливі приписи передували менш важливим;
- правило має викладатися до винятків;
- положення про обов’язки мають передувати розпорядженням про санкції;
- матеріально-правові приписи розташовуються перед процедурними, а процедурні – перед процесуальними.

Підготовка нормативно-правових актів має відповідати встановленим вимогам:

- взаємозв'язок нормативних приписів, які розміщені в акті, їх логічна послідовність;
- відсутність суперечностей між частинами акта і щодо системи законодавства;
- компактність викладення юридичних норм при глибині й всебічності відображення їхнього змісту;
- ясність і доступність мови;
- використання формулювань і термінів, прийнятих у законодавстві;
- скорочення до мінімуму кількості актів з одного й того самого питання.

Законодавчі акти зазвичай поділяються на статті, підзаконні акти – на пункти. Значні за обсягом акти поділяються на глави, розділи, частини (наприклад, кодекси). Деякі з них забезпечуються преамбулою, додатками.

Без таких офіційних атрибутів, як вказівка місця видання, дати, найменування нормативного акта, його заголовка та підписів офіційних осіб, нормативний акт не може бути визнано офіційним документом.

Систему лінгвістичних засобів складання нормативних актів досить повно досліджувала І. О. Біля. На її думку, мовленнєву основу тексту нормативних актів складають лексичні одиниці: слово, словосполучення, речення, аббревіатура. Систему мовленнєвих правил складають п'ять груп:

- 1) загальнолінгвістичні (ясність, точність, доступність, стислість, офіційність, дотримання граматичних правил);
- 2) термінологічні – застосування адекватних термінів, які виражають однозначне значення;
- 3) синтаксичні – правила побудови речення;
- 4) стилістичні – правила вживання, поєднання і співвідношення мовленнєвих елементів;

5) абревіатури – одиниці тексту мають допоміжне значення й виражають скорочення ¹.

Аналізуючи лексичні одиниці та правила їх вживання, слід звертати увагу на наступні положення.

Слово – основна одиниця нормативного тексту. Вимоги до вживання: ясність, однозначність, апробованість, економічність.

Словосполучення – сталий смисловий зв'язок між словами (фразеологізми, вільні (замінні) словосполучення).

Правила до вживання: загальновідомість, однозначність, образність.

Речення – основна смислова одиниця нормативного тексту.

Речення має відповідати таким вимогам: точно виражати думку законодавця (бути узгодженим, без «а», «але», «щоб», «так», «не те», «хоч» і т.д.); бути юридично нейтральним; бути простим і доступним; адекватно виражати волю законодавця (речення має констатувати, розповідати, стверджувати, мати мінімум запитань і спонукальних слів, допускається заперечення).

Не менш важливим технологічним прийомом під час створення законів є використання абревіатур, тобто скорочення словосполучень, утворені з перших літер слів, які до них входять. Види: за зовнішньою формою (з рядкових букв, із великих літер, змішані); за сферою застосування (загальноприйняті, спеціальні (ЖК, СК), індивідуальні (ОМСВ).

¹ Биля І. Нормотворча техніка. *Міжнародна поліцейська енциклопедія* : у 10 т. / відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, В. Я. Тацій, Ю. С. Шемшученко. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. Т. 1 : Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. С. 367.

Правила використання абrevіатур: не мати двозначного характеру; не бути важкими в прочитанні; не відрізнятися немілозвучністю; розшифровуватися в тексті.

Важливе значення мають символічні прийоми (використання державної символіки) при складанні нормативних актів.

Дотримання правил законодавчої технології дозволяє домогтися дохідливості змісту закону, впливаючи, зокрема, на ефективність його застосування, на ступінь досконалості законодавства в цілому.

До характерних особливостей мови юридичних документів в процесі їх формалізації В. М. Тертишник відносить:

1. Мова юридичного документа має бути офіційно-діловою, без складних граматичних конструкцій і стилістичних зворотів, ясною, зрозумілою, змістовною та доцільною.

2. В юридичному документі використовуються такі граматичні засоби мови, які за умови стислого викладення надають максимум інформації (прості закінчені речення, відокремлені дієприслівникові звороти тощо) та лаконічно передають потрібні відомості.

3. Думки мають викладатися в такій послідовності, щоб одне положення виходило з попереднього та готувало б до розуміння наступного. Синтаксичні зв'язки формулюються залежно від логічних зв'язків.

4. Переважно використовується стилістично нейтральний, одноманітний стиль мовлення, без засобів образності й прояву особистих почуттів, нейтральні з погляду емоційного забарвлення літературні вирази. Наприклад, «розкрадач», а не «крадій», «заподіяв тілесні ушкодження», а не «побив до крові», «вчинив хуліганство», а не «зчинив бешкет» тощо. З лексичних синонімів обирається слово, яке має

мінімальну експресію, має найменше емоційне забарвлення, є домінантою синонімічного ряду.

5. В офіційно-діловому мовленні, зокрема і в юридичних документах, зазвичай не використовуються метафори, гіперболи, елементи просторіччя, жаргонні слова.

6. Не рекомендується вживати маловідомі та неоднозначні для розуміння терміни, у тому числі слова іноземного походження («плюралізм», «консенсус», «нонсенс», «дефініція», «ініціація») тощо.

7. У синтаксисі ділового стилю поширеним є прямий порядок слів у реченні: підмет стоїть здебільшого на початку речення та найчастіше передує присудку; означення стоять перед означуваними словами, доповнення – після керованого ними слова, обставинні слова (прислівники) – якомога ближче до слова, яке вони пояснюють, вставні слова та звороти ставляться на початку речення.

8. Кількісна перевага надається складним реченням над простими, а кращим є чергування простих і складних речень із дотриманням правил ритміки мови.

9. Широко вживаються дієприкметникові та дієприслівникові звороти, які надають мові лаконізму, влучності та динамічності.

10. Використовується професійна термінологія, яка вживається в нормах права (наприклад, «об'єктивна істина», «цивільний позивач», «амністія», «речовий доказ», «касаційна скарга»).

11. Широко вживаються слова – організатори думки («на підставі викладеного», «однак», «таким чином», «крім того», «але», «безумовно», «більш того», «з огляду на викладене», «при цьому» тощо).

12. Діловий стиль відзначається зростаючою стандартизацією й уніфікацією мови, широким уживанням сталих

словосполучень, трафаретів, застосуванням типових текстів. Поширені мовні кліше, стандартні звороти та вирази (наприклад, «провести особистий обшук затриманого», «здійснити привід свідка») ¹.

Не менш важливим питанням є вимоги щодо порядку та способів побудови правового матеріалу, а також встановлення зв'язку між правовими актами під час їх формалізації.

Одним із механізмів, за допомогою якого виробляється текст закону, є способи побудови правового матеріалу, що поділяються в залежності від ступеня узагальненості на абстрактний і казуальний.

Перший спосіб побудови – абстрактний – характеризується застосуванням сили абстракції до правової матерії, в результаті чого нормативний правовий акт набуває узагальнюючого характеру.

Основна перевага такого способу побудови правового матеріалу полягає в тому, що він надає нормативному правовому акту довготерміновий характер і дозволяє застосовувати його до широкого кола суспільних відносин. Проте не завжди абстрактну норму можна застосувати до конкретних суспільних відносин. В цьому полягає його недолік. Крім того, існує небезпека перетворення норми на формулу, позбавлену реального змісту.

Абстрактні норми, як правило, розміщуються на початку нормативного правового акта при викладенні загальних положень. Абстрактні норми більшою мірою характерні нормативним правовим актам у сфері конституційних правовідносин.

Альтернативний спосіб побудови правового матеріалу – казуальний. Даний спосіб передбачає вказівку на осо-

¹ Тертишник В. М. Кримінальний процес України. Загальна частина : підручник. Академічне видання. Київ : Алерта, 2014. С. 300.

бливі випадки, які слугують підставою для реалізації нормативно-правових актів.

Казуальний спосіб побудови правових норм надає врегульованим суспільним відносинам визначеність і конкретність. Проте використання даного способу тягне за собою незмінне збільшення обсягу правового матеріалу через необхідність перерахування різних ситуацій, явищ, фактів і т. д. Крім того, дуже важко врахувати в правовій нормі всі нюанси регульованих суспільних відносин. Цим зумовлені недоліки казуального способу.

Вибір того чи іншого способу побудови правового матеріалу залежить від багатьох чинників, і насамперед від предмета регулювання закону та галузевих особливостей.

Як зауважує професор Т. В. Губаєва, основний конструктивний принцип, відповідно до якого використовуються способи побудови правового матеріалу, це поєднання узагальнюючої абстракції з понятійною конкретністю викладення, що забезпечує визначеність і точність юридичної форми; слова повинні підбиратися і з'єднуватися з таким розрахунком, щоб можна було регулярно чергувати рівні узагальненості правових норм і досягати інформативної повноти, застосовуючи то більш абстрактні, то конкретизовані формулювання. Уникнути декларативності правових норм можна шляхом послідовної конкретизації абстрактних положень у подальших нормах закону¹.

Не менш важливою складовою якісної формалізації права є система зв'язку між нормативними правовими актами та окремими нормами права, які дозволяють уникнути повторів, дублювання й перенасичення правового матеріалу.

¹ Губаєва Т. В. Язык и право. Искусство владения словом в профессиональной юридической деятельности : монография. 2-е изд., пересмотр. М.: Норма: НИЦ ИНФРА-М, 2014. С. 76.

У літературі виділяють такі види зв'язків: відсилання; бланкетні норми; приписи прийняти певний нормативний правовий акт або здійснити правове регулювання певної галузі суспільних відносин; вказівка на більш високий або рівний за юридичною силою законодавчий акт, на виконання якого прийнято закон.

Відсылні норми. Відсилання є найбільш поширеним видом зв'язку нормативних правових актів. Відсилання можна класифікувати таким чином:

1. За юридичною силою нормативних правових актів, до яких робиться відсилання:

- а) до нормативних правових актів вищої юридичної сили,
- б) до нормативних правових актів рівної юридичної сили,
- в) до нормативних правових актів нижчої юридичної сили.

2. За ступенем конкретизації:

- а) до невизначеного законодавчого акта,
- б) до певного законодавчого акта,
- в) до окремих норм права.

3. За сферою дії нормативних правових актів, до яких робиться відсилання:

- а) до національних нормативних актів,
- б) до міжнародних нормативних правових актів і договорів.

Поширеними помилками при викладенні у відсылних нормах є: формулювання відсилання до правової норми, яка своєю чергою містить відсилання; відсилання до нормативного правового акта, який уже визнаний таким, що втратив чинність; неправильне зазначення реквізитів, у тому числі найменування нормативного правового акта, до якого робиться відсилання.

Неправильна побудова відсильних норм призводить до неузгодженості проектованого акта з чинним законодавством, правове регулювання стає розбалансованим і суперечливим.

Бланкетні норми, як і відсильні, не містять у своїй структурі повного викладення тих чи інших розпоряджень, але вказують на інші правові встановлення, які прийнято або може бути прийнято. Відмінність бланкетних норм від відсильних полягає в тому, що якщо будь-яку відсильну норму можна сформулювати як визначену, включивши до неї відповідні частини інших правових норм, то з бланкетною нормою цього зробити не можна, оскільки такі частини можуть не існувати (наприклад, правила користування службовим транспортом).

Досить часто в законах і в підзаконних актах містяться нормативні приписи уповноваженим органам прийняти або розробити той чи інший нормативний правовий акт, або здійснити правове регулювання певної галузі суспільних відносин. Подібні приписи можуть також містити вказівку на терміни прийняття необхідних актів та їх форму.

В. М. Сирих виділяє такі вимоги формулювання доручень-розпоряджень щодо прийняття нормативних правових актів:

- у дорученнях зазначаються лише питання, які потребують нормативно-правового регулювання;
- називається орган, якому пропонується підготувати відповідний нормативно-правовий акт;
- встановлюється дата й термін, протягом якого органи повинні підготувати й прийняти відповідний нормативно-правовий акт.

Вказівка на нормативний правовий акт, на виконання якого прийнято той чи інший закон або підзаконний акт, та-

кож має велике значення. Як зазначає В. М. Сиріх, такими вказівками закріплюють ієрархічні зв'язки між нормативними правовими актами, визначають законодавчу основу чинних актів, фіксують найбільш глибоку ступінь пов'язаності між нормативними правовими актами, котрі регулюють одну сферу суспільних відносин ¹.

Даний спосіб зв'язку між нормативними правовими актами більшою мірою характерний підзаконним нормативним правовим актам, ніж законам. Більш того, така вказівка на нормативний правовий акт, на виконання якого прийнято підзаконний акт, є обов'язковою.

До базових юридичних технологій проведення законодавчої процедури можна віднести наступні. Перш ніж розпочати написання проекту закону, слід проаналізувати, чи належать питання, які передбачається вирішити в ньому, до сфери регулювання законом (стаття 92 Конституції України визначає питання, що регулюються виключно законами) ².

Перед викладенням нормативних положень законопроекту необхідно вивчити міжнародні договори України, які стосуються теми проекту. При цьому слід враховувати вимоги статті 9 Конституції України, згідно з якою чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Під час розробки законопроектів варто також враховувати положення Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» від 18 березня 2004 року та

¹ Сырых В. М. Теория государства и права : учебник для вузов. 6 е изд., перераб. и доп. М.: ЗАО Юстицинформ, 2012. С. 74-75.

² Конституція України : Закон від 28 червня 1996 р. № 254л/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4838>

Угоди про партнерство й співробітництво між Україною та ЄС (УПС), зважаючи на їх значення для реалізації курсу на європейську інтеграцію, який проголосила Україна. У разі суперечностей положень проекту з вимогами УПС їх необхідно привести у відповідність до Угоди, за винятком тих випадків, що передбачає сама УПС.

З метою взаємного погодження проекту з чинними законами та уникнення суперечностей, слід проаналізувати все чинне законодавство, особливо вимоги, що містяться в податкових і бюджетних законах тощо.

Неправомірно включати до галузевого закону норми, які не є його предметом, або ті, що кодифіковано та розміщено в кодексах. У цьому разі застосовується відсылна (бланкетна) норма до того чи іншого закону (кодексу). Такі самі проблеми виникають досить часто, якщо треба встановити адміністративну або кримінальну відповідальність.

До того ж слід звернути увагу, що відповідно до статті 92 Конституції України питання встановлення юридичної відповідальності визначаються виключно законами. Оформлення проектів законодавчих актів і супровідних документів повинно здійснюватися відповідно до статей 85 і 86 Регламенту Верховної Ради України, Положення про порядок роботи у Верховній Раді України із проектами законів, постанов та інших актів Верховної Ради України ¹.

Текст проекту має викладатися стисло, державною діловою мовою, за можливості короткими фразами. Не варто застосовувати вислови з багатьма підрядними реченнями. Особливу увагу необхідно звертати на точність термінології. Визначення термінів має відповідати тому змісту, який міститься в літературній мові, спеціальних науках і чинно-

¹ Про Регламент Верховної Ради України : Закон від 10 лютого 2010 року № 1861-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>

му законодавстві, та має бути однаковим у всьому тексті закону. Якщо термінологія обмежується лише певним законом, то надається відповідне застереження.

В разі посилань у тексті закону на статті, частини статей, пункти, абзаци тощо, слід пам'ятати, що номери статей і пунктів пишуться цифрами, а частин статей, абзаців – словами.

Назви органів державної влади й організацій мають відповідати їх офіційним назвам на час прийняття закону. Водночас треба враховувати, що відповідно до статті 116 Конституції України право створювати, реорганізовувати та ліквідовувати центральні органи виконавчої влади належить Кабінету Міністрів України. Оскільки цей процес є динамічним, навряд чи доцільно давати в законі власну назву відповідного органу виконавчої влади. Застосування терміна «уповноважений центральний орган виконавчої влади» є більш прийнятним.

Якщо в проекті є посилання на інший закон, то зазначається його назва.

Нормативні положення не повинні містити зайвої деталізації. Потрібно завжди пам'ятати, що закон регулює суспільні відносини, а не вирішує конкретне питання.

Для полегшення застосування норм і виключення різкотлумачень кожне нормативне положення має бути чітко викладено та сформульовано таким чином, щоб не виникало сумніву стосовно терміну дії в часі. Якщо закон або його окремі норми не обмежені в дії часом, то ніяких застережень щодо цього надавати не треба. У разі, якщо закон або його окремі норми приймаються з обмеженим терміном дії, то про це слід обов'язково зазначити в законі, нормі.

Своєю чергою, юридичні технології здійснення законодавчої процедури відображають алгоритми формалізації

правових приписів у тексті конкретного закону. За основу виділення зазначених стадій було використано текст Регламенту Верховної Ради України ¹. Поряд із існуючими варіантами класифікацій стадій законодавчої процедури, в даній роботі аналізується така, згідно з якою виділяють дев'ять стадій.

Перша стадія. Законодавча процедура починається з ухвалення рішення про підготовку закону. В даному разі необхідно рішення компетентного органу або спеціально уповноважених на те осіб. Інакше кажучи, визначаються суб'єкти законодавчої ініціативи.

Друга стадія. Підготовка тексту нормативно-правового акта здійснюється у створюваних для цих цілей комісіях, робочих групах, до яких входять депутати, представники зацікавлених громадських організацій («замовники»), вчені-юристи та ін. Але Верховна Рада може доручити підготовку альтернативних проектів деяким вищим навчальним закладам і вибрати з них найкращий.

Третя стадія. Попереднє обговорення проекту нормативного акта і його погодження передбачає попереднє ознайомлення з його змістом. Форми обговорення можуть бути найрізнішими: розширене засідання підготовчих комісій; обговорення в пресі, на радіо й телебаченні; рецензування проекту навчальними закладами та науково-дослідними установами. Проекти піддаються всебічній спеціалізованій експертизі за участю юристів, фінансистів, екологів та інших фахівців. Найважливіші законопроекти можуть бути винесені на всенародне обговорення.

Четверта стадія. Після врахування всіх зауважень і пропозицій відбувається доопрацювання проекту закону в

¹ Про Регламент Верховної Ради України : Закон від 10 лютого 2010 року № 1861-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>

комісії або робочій групі. Закріплюється неофіційний етап підготовки, і вже далі робота над проектом здійснюється в самій Верховній Раді.

П'ята стадія. Внесення проекту на розгляд Верховної Ради від імені органу або організації, які готували його, здійснює особа чи орган, наділені правом законодавчої ініціативи. Дана стадія закінчується офіційним включенням проекту закону до порядку денного засідання Верховної Ради.

Шоста стадія. Обговорення законопроекту часто передбачає два й більше читань. За результатами обговорення проект відхиляється чи схвалюється, або встановлюється термін другого читання. Обговорення провадиться постійно, за розділами, або в цілому.

Відповідно до положень Регламенту Верховної Ради України, законодавча процедура здійснюється через «читання» на засіданнях парламенту. При детальному аналізі цих нормативних приписів стає можливим виділити такі технології здійснення законодавчої процедури.

Законопроекти розглядаються Верховною Радою, як правило, за процедурою трьох читань. Розгляд і прийняття законопроекту за процедурою трьох читань включає:

1) перше читання – обговорення основних принципів, положень, критеріїв, структури законопроекту та прийняття його за основу;

2) друге читання – постатейне обговорення й прийняття законопроекту в другому читанні;

3) третє читання – прийняття законопроекту, який потребує доопрацювання та погодження в цілому.

Рішення про проведення повторних перших, других читань законопроектів Верховна Рада може приймати не більше двох разів.

Перше читання. Розгляд законопроекту в першому читанні, як правило, провадиться за процедурою повного обговорення законопроектів. При розгляді законопроекту в першому читанні Верховна Рада може прийняти процедурне рішення про обговорення проекту за скороченою процедурою. Обговорення за скороченою процедурою не допускається при розгляді проектів кодексів та інших законопроектів, у яких кількість статей, пунктів понад 100.

За наслідками розгляду законопроекту в першому читанні Верховна Рада може прийняти рішення:

1) про прийняття законопроекту за основу з дорученням головному комітету підготувати його до другого читання;

2) про відхилення законопроекту;

3) про повернення законопроекту суб'єкту права законодавчої ініціативи на доопрацювання або направлення його до головного комітету для підготовки на повторне перше читання, визначивши при цьому основні положення, принципи, критерії, яким має відповідати доопрацьований законопроект або його структурні частини;

4) про опублікування законопроекту в друкованому засобі масової інформації, який визначила Верховна Рада, для всенародного обговорення, доопрацювання його головним комітетом із урахуванням наслідків обговорення й подання на повторне перше читання.

Верховна Рада після прийняття законопроекту за основу може прийняти рішення про прийняття законопроекту в цілому, за умови дотримання вимог Регламенту ВР України.

Законопроект вважається відхиленим, якщо жодне з рішень, зазначених у пунктах 1, 3, 4 частини 1 статті 114 Регламенту ВР України, не підтримано необхідною кількістю голосів народних депутатів. Здійснення таким чином відхилення законопроекту заноситься до протоколу пленарного

засідання як рішення Верховної Ради й має наслідки, передбачені Регламентом (частина 2 статті 107) ¹.

Друге читання. Законопроект, підготовлений до другого читання, подається у вигляді порівняльної таблиці, яка має містити:

- 1) текст законопроекту, взятого за основу;
- 2) усі внесені та не відкликані пропозиції, поправки, що мають суцільну нумерацію й розміщуються на рівні з відповідними статтями законопроекту, із зазначенням ініціаторів їх внесення – суб'єктів права законодавчої ініціативи;
- 3) висновок головного комітету щодо внесених пропозицій, поправок;
- 4) остаточну редакцію статей законопроекту, що пропонує головний комітет для прийняття у другому читанні.

Якщо з тих чи інших причин не всі пропозиції, поправки включено до порівняльної таблиці, головний комітет готує й подає додаткову порівняльну таблицю.

Якщо головний комітет не прийняв рішення щодо тієї чи іншої пропозиції чи поправки до законопроекту, то остаточна редакція тексту законопроекту в цій частині залишається комітетом в редакції першого читання. Такий висновок надає комітет, до предмета відання якого належать питання конституційного права, за зверненням головного комітету в 14-денний термін з дня отримання звернення.

У разі, якщо до законопроекту, підготовленого до другого читання або повторного другого читання, не надійшло пропозицій і поправок, такий законопроект подається без порівняльної таблиці.

Під час *розгляду законопроекту в другому читанні* Верховна Рада провадить його постатейне обговорення та голо-

¹ Про Регламент Верховної Ради України : Закон від 10 лютого 2010 року № 1861-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>

сування. У разі необхідності можуть обговорюватися й ставитися на голосування окремі частини, пункти, підпункти, речення або статті.

Верховна Рада може прийняти процедурне рішення про розгляд законопроекту розділами, частинами, з проведенням щодо них самостійного обговорення й голосування. Таке процедурне рішення може прийматися після обговорення за скороченою процедурою.

До початку або під час обговорення законопроекту в другому читанні може бути внесена пропозиція про обговорення й голосування спочатку тих структурних частин законопроекту, які містять основні, вирішальні чи зумовлюючі положення щодо його інших відповідних структурних частин.

Така пропозиція обговорюється за скороченою процедурою, після чого приймається процедурне рішення. У разі внесення Погоджувальною радою пропозицій щодо послідовності розгляду структурних частин законопроекту, така пропозиція ставиться на голосування без обговорення до початку розгляду законопроекту. Під час розгляду законопроекту в другому читанні провадиться обговорення кожної статті в порядку її нумерації, в запропонованій головним комітетом редакції, якщо не прийнято рішення про розгляд законопроекту в іншому порядку відповідно до статті 119 цього Регламенту ¹.

За наполяганням ініціатора внесення суб'єкта права законодавчої ініціативи може бути проведено обговорення відхилених головним комітетом пропозицій, поправок, що стосуються цих статей.

¹ Про Регламент Верховної Ради України : Закон від 10 лютого 2010 року № 1861-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>

За наполяганням народних депутатів може бути проведено обговорення врахованої головним комітетом пропозиції, поправки з таким голосуванням щодо її прийняття, виключення в цілому чи її частини. У такому самому порядку може бути порушено питання про розгляд пропозиції, поправки до відповідного тексту статті законопроекту, прийнятого в першому читанні, але відсутньої в запропонованій головним комітетом редакції.

У разі внесення до порівняльної таблиці законопроекту кількох альтернативних пропозицій, поправок, щодо яких головний комітет не прийняв рішення, Верховна Рада розглядає кожну з них. Право на роз'яснення пропозицій і поправок мають ініціатори їх внесення – суб'єкти права законодавчої ініціативи. Якщо до однієї статті або її частини є декілька пропозицій, які виключають одна одну, їх обговорення провадиться одночасно з послідовним, у порядку черговості їх внесення, наданням слова ініціаторам їх внесення. Додаткова порівняльна таблиця до законопроекту розглядається одночасно з основною порівняльною таблицею.

Якщо своєчасно внесено пропозицію, поправку народний депутат не надав, це не перешкоджає її обговоренню й голосуванню на цьому самому пленарному засіданні Верховної Ради. Зміст пропозиції чи поправки оголошує головуючий на пленарному засіданні або ініціатор її внесення – суб'єкт права законодавчої ініціативи.

Особливості голосування при розгляді законопроектів у другому читанні. Верховна Рада провадить голосування за кожною пропозицією, поправкою, яку відхилив головний комітет, якщо на цьому наполягає ініціатор внесення – суб'єкт права законодавчої ініціативи.

Після завершення розгляду пропозицій, поправок, що надійшли до відповідної статті законопроекту, Верховна Рада провадить голосування щодо статті в цілому.

У разі, якщо не надійшло пропозицій і поправок до статей або немає зауважень до запропонованого головним комітетом тексту законопроекту, і народні депутати, пропозиції чи поправки яких відхилені головним комітетом, не наполягають на їх голосуванні, головуючий на пленарному засіданні може об'єднати голосування в цілому щодо декількох таких послідовно розміщених статей. Їхній текст підлягає оголошенню, якщо на цьому наполягає хоча б один народний депутат.

У разі, якщо жоден із внесених на друге читання варіантів статті голосуванням не підтримано, стаття вважається відхиленою.

Після завершення постатейного розгляду законопроекту Верховна Рада провадить голосування щодо прийняття законопроекту в другому читанні. Якщо до законопроекту немає зауважень народних депутатів, головуючий на пленарному засіданні може поставити його на голосування в цілому як акт Верховної Ради.

Голосування законопроекту в цілому не провадиться, якщо внаслідок неприйняття Верховною Радою тих або інших статей законопроекту або суттєвої зміни запропонованої головним комітетом редакції окремих структурних частин законопроекту в тексті виникають суперечності чи прогалини, які виключають можливість застосування норм законопроекту після його остаточного прийняття та набрання ним чинності.

Якщо законопроект не поділяється на статті, пункти, то на голосування ставляться окремо назва законопроекту, його текст і законопроект у цілому.

За результатами розгляду законопроекту в другому читанні Верховна Рада приймає рішення:

1) про прийняття законопроекту в другому читанні та доручення головному комітету підготувати його до третього читання;

2) про відхилення законопроекту;

3) про прийняття законопроекту в другому читанні та в цілому;

4) про прийняття законопроекту в другому читанні, за винятком окремих розділів, глав, статей, частин статей та направлення їх головному комітету на доопрацювання з таким поданням законопроекту на повторне друге читання;

5) про повернення законопроекту головному комітету на доопрацювання з таким поданням на повторне друге читання.

Якщо запропонований головним комітетом текст законопроекту прийнято без внесення змін до нього, якщо до нього немає зауважень відповідних структурних підрозділів Апарату Верховної Ради, Верховна Рада може прийняти рішення про прийняття законопроекту в другому читанні та в цілому.

Розгляд законопроектів у повторному другому читанні:

1) на повторне друге читання законопроект подає головний комітет у вигляді порівняльної таблиці;

2) на повторне друге читання головний комітет подає лише пропозиції, поправки, внесені після другого читання, до статей чи їхніх частин, що не були прийняті в другому читанні. При цьому включаються всі пропозиції, поправки, у тому числі й ті, що були внесені до цих статей чи їхніх частин на попереднє друге читання.

Якщо на повторне друге читання повернено лише окремі структурні частини законопроекту, порівняльна таблиця

готується лише щодо цих структурних частин. Повторне друге читання законопроекту здійснюється за процедурою другого читання.

Третє читання. До законопроекту, який готується до третього читання, поправки вносяться в 5-денний термін після дня попереднього читання. До третього читання законопроекту, який готує головний комітет, вносяться лише поправки щодо внесення виправлень, уточнень, усунення помилок, суперечностей у тексті законопроекту, а також поправки, внесені з метою погодження між собою структурних частин прийнятого в другому читанні законопроекту без зміни його змісту. Будь-які інші поправки головний комітет відхиляє без розгляду їх по суті.

Законопроект, підготовлений до третього читання, разом із висновком головного комітету та іншими супровідними документами щодо нього надається народним депутатам не пізніше як за п'ять днів до дня його розгляду. Законопроект, підготовлений до третього читання, має завізувати голова головного комітету, керівник секретаріату цього комітету та керівники юридичного й редакційного підрозділів Апарату Верховної Ради. Якщо законопроект завізовано із зауваженнями, вони додаються до супровідних документів, які надаються народним депутатам разом із законопроектом.

Супровідні документи, що подаються до законопроектів, підготовлених до третього читання:

- 1) порівняльна таблиця;
- 2) перелік законів, до яких у зв'язку з прийняттям цього закону необхідно внести зміни;
- 3) план організаційних, кадрових, матеріально-технічних, фінансових, інформаційних заходів для введення в дію закону після прийняття законопроекту;

4) проекти актів Кабінету Міністрів України, інших центральних органів виконавчої влади, прийняття яких передбачено в законопроекті, що розглядається, чи є необхідним для введення відповідного закону в дію, якщо Верховна Рада прийняла рішення про необхідність розробки таких проектів актів.

Розгляд законопроектів у третьому читанні. У третьому читанні розглядаються та приймаються рішення щодо поправок (унесення виправлень, уточнень, усунення помилок, суперечностей у тексті законопроекту), поданих після прийняття законопроекту в другому читанні.

Розгляд законопроекту в третьому читанні включає:

1) голосування щодо статей законопроекту, текст яких зазнав змін після їх прийняття в другому читанні;

2) голосування щодо проекту постанови, який внесли народні депутати – члени головного комітету про схвалення плану організаційних, кадрових, матеріально-технічних, фінансових, інформаційних заходів, який підготував Кабінет Міністрів України щодо введення в дію закону після прийняття законопроекту;

3) голосування законопроекту в цілому.

Після прийняття закону в цілому внесення до його тексту будь-яких змін (за винятком виправлення граматичних або технічних помилок) допускається лише за пропозицією Голови Верховної Ради.

За результатами розгляду законопроекту в третьому читанні Верховна Рада може прийняти рішення:

1) про прийняття закону в цілому й направлення його на підпис Президенту України;

2) про перенесення голосування щодо законопроекту в цілому у зв'язку з прийняттям рішення про перенесення розгляду законопроекту, або до подання Кабінетом Міні-

стрів України проектів актів, прийняття яких передбачено в законопроекті, що розглядається;

3) про схвалення тексту законопроекту в цілому й винесення його на всеукраїнський референдум;

4) про відхилення законопроекту.

Сьома стадія. Офіційне прийняття складається з голосування й підписання проекту. Звичайний закон вважається прийнятим, якщо за нього проголосувала більшість народних депутатів (стаття 91 Конституції України). Закон, який вносить зміни до Конституції, «...вважається прийнятим, якщо на черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менше двох третин від конституційного складу Верховної Ради України» (стаття 155 Конституції України).

Згідно зі статтею 94 Конституції України, закон підписує Голова Верховної Ради України й направляє його Президентові ¹.

Президент протягом 15-ти днів після отримання закону підписує його, офіційно оголошує чи повертає з мотивованими пропозиціями до Верховної Ради для повторного розгляду.

У разі, якщо Президент не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається таким, що його схвалив Президент, і має бути офіційно оприлюдненим.

Якщо закон при повторному розгляді Верховна Рада знову прийме не менш як двома третинами народних депутатів, Президент зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом 10-ти днів.

Восьма стадія. Завершується законодавча процедура офіційним оголошенням закону в тій або іншій формі,

¹ Конституція України : Закон від 28 червня 1996 р. № 254л/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4838>

наприклад, закон публікується в офіційному виданні Верховної Ради «Відомості Верховної Ради України», у газеті «Голос України», оголошується по радіо, телебаченню, шляхом розсилки офіційних текстів у зацікавлені органи, організації та ін.

Дев'ята стадія. Закон набирає чинності через 10 днів із дня його офіційного оприлюднення, якщо інший порядок не передбачено іншим законом, але не раніше дня його опублікування (пункт 5 статті 94 Конституції України).

Розглядаючи юридичні технології в законотворчій діяльності, необхідно звернути увагу на ще одну важливу складову, яка дозволяє створити якісний правовий акт – правову експертизу. Здійснення ефективного правового регулювання можливо лише за умови наявності системи якісних нормативно-правових актів. Саме від рівня їх відповідності чинному національному законодавству, міжнародним нормам та юридичним технологіям з одного боку, а з іншого – потребам суспільства, залежить якість правового впливу. Відтак, одним із ключових етапів у створенні та обігу юридичних документів є правова експертиза.

Слід відзначити, що в сучасній юридичній науці сформульовано позицію, згідно з якою правова експертиза визначається як необхідна складова підвищення якості правотворчої діяльності у публічно-правовій сфері. Але питанням існування правової експертизи у приватноправовій сфері не присвячено окремих комплексних загальнотеоретичних розробок.

У зазначеному аспекті, перш ніж виділити та охарактеризувати технології проведення юридичної експертизи, необхідно визначитися із тим, що слід розуміти під цією категорією та які її види можна виділити.

На сьогоднішній день ми можемо констатувати певну монополізацію правової експертизи лише публічно-право-

вою сферою. Так, з огляду на чинне законодавство можна встановити, що регламентування основних положень правової експертизи міститься у положеннях статті 103 Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р., Закону України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 р., в Методичних рекомендаціях щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів, які схвалено постановою колегії Міністерства юстиції України № 41 від 21 листопада 2000 р., в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, яка затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 08.01.1998 р. № 53/5 (в редакції наказу Міністерства юстиції України 26.12.2012 р. № 1950/5) та в інших нормативно-правових актах, у тому числі й кодифікованих (в яких більшою мірою вказується на можливість або необхідність проведення експертизи, ніж на визначення порядку її проведення та сутності).

Подібну ситуацію ми можемо спостерігати і в загально-теоретичній юриспруденції, де розуміння та спроби визначення правової експертизи юридичних документів центруються до державної, публічно-правової сфери.

Так, В. М. Литвин правову експертизу проекту закону характеризує як об'єктивне і повне дослідження поданого на розгляд експертів законопроекту, відповідно до предмета експертизи, виходячи із загальносуспільних і загальнодержавних інтересів, засад побудови правової системи, відповідно конституційному обов'язку держави щодо утвердження і забезпечення прав і свобод людини. У словникові окремо визначається наукова правова експертиза закону, яка являє собою окремий вид експертизи ¹.

¹ Законотворча діяльність: словник термінів і понять / заг. ред. В. М. Литвина. К.: Парламентське вид-во, 2004. С. 94.

З цього приводу Рибікова Г. В. зазначає, що існують різні погляди щодо місця та ролі правової експертизи нормативно-правових актів в процесі правотворчості й правозастосування, а саме: проведення експертизи на стадії правотворчості, не виділяючи окремо правову експертизу; наукове експертне забезпечення правотворчої роботи; використання поняття «рецензування» або уникнення будь-якого терміну щодо такого виду діяльності; відсутність стадії експертизи або будь-якої перевірки проекту нормативно-правового акту в процесі правотворчості; правова експертиза є самостійною стадією процесу правотворчості або окремим етапом однієї із стадій; правова експертиза є складовою частиною правового моніторингу правотворчості та правозастосування ¹.

Більш широке та слушне, з наукової точки зору, визначення цієї категорії обґрунтовує О. В. Бутенко, який визначає правову експертизу юридичних документів як самостійний етап правотворчого процесу, змістом якого є оцінювання уповноваженими суб'єктами проекту юридичного документа щодо ймовірності ефективного впливу його правових норм на суспільні правовідносини та досягнення відповідного соціального правового ефекту у випадку його прийняття ².

Але не зовсім зрозуміло, що автор вкладає у поняття «правотворчий процес». Якщо мова йде про законодавчу процедуру, це знов таки звужує розуміння правової експертизи лише прийняттям нормативно-правових актів, але якщо мова йде про прийняття будь-яких письмових право-

¹ Рибікова Г. В. Правова експертиза нормативно-правових актів як правова категорія та наукова доктрина. *Юридичний Вісник*. № 4 (29). О.: Юрид. літ., 2013. С. 30.

² Бутенко О. В. Поняття та сутність правової експертизи юридичних документів. *Юридична Україна*, 2009. № 6. С. 8.

вих актів (правореалізаційних, правозастосовних та ін.), то у зазначеному аспекті стає можливим вийти на інший рівень сприйняття правової експертизи.

В цьому аспекті слід проаналізувати саме поняття експертного дослідження, яке за суттю є діяльністю компетентного суб'єкта, котрий має спеціальні знання щодо дослідження та вирішення певного питання. В юридичній площині ми можемо доповнити цю парадигму елементами юридичної справи. Відповідно, експертне дослідження у сфері юриспруденції є діяльністю компетентного суб'єкта, який має спеціальні знання щодо дослідження та вирішення певного питання, здійснює таке дослідження у відповідності до чинного законодавства, а результати такого дослідження мають юридичне значення.

Наведене розуміння експертного дослідження в юриспруденції дозволяє подолати державоцентристський підхід до розуміння правової експертизи юридичних документів і збагатити його приватноправовою сферою.

За суттю, правову експертизу юридичних документів можна представити як певну послідовність дій щодо перевірки відповідності документів чинному законодавству, як у цілому так і окремих частин, а також цілям, які переслідувалися зацікавленими особами під час створення цих документів.

І якщо розглядати правову експертизу у зазначеному ракурсі, то виникає питання: а чи лише проекти правових актів підлягають експертному дослідженню? Відповідь очевидна – ні. Експертні дослідження можуть бути проведені як щодо проектів документів, так і до вже створених письмових правових актів.

У якості прикладу проаналізуємо проведення правової експертизи юридичних документів у приватноправовій

сфері. Зацікавлена особа може звернутися до юриста як із проханням перевірити вже створений нею документ (експертиза документів перед правочином або здійсненням будь-якої юридично-значущою дії), так і з проханням проаналізувати отриманий документ (запити, приписи, повідомлення, виклик та ін.).

Відповідно, стає можливим виділити дві групи документів, котрі можуть підлягати експертизі: 1) експертиза отриманих зацікавленою особою документів; 2) експертиза створених зацікавленою особою документів. Результат експертизи документів, як правило, представляється клієнтові (зацікавленій особі) в письмовому виді, з рекомендаціями щодо усунення виявлених порушень.

Відтак, експертиза правових актів (всіх письмових юридичних документів) може провадитися як у публічно-правовій, так і в приватноправовій сферах ¹.

Але виникає питання щодо порядку проведення експертного дослідження, і відповіддю на таке питання є визначення технологій проведення експертизи юридичних документів.

Взявши за основу положення, викладені у Розділі III Методичних рекомендацій щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів, які схвалено постановою колегії Міністерства юстиції України № 41 від 21 листопада 2000 р. ², в яких сформульовано порядок проведення правової експертизи та її предмет, стає можли-

¹ Слід зазначити, що особливе місце у запропонованій класифікації займає науково-правова експертиза, але питанням аналізу її сутності та встановлення співвідношення з іншими видами має бути присвячено окреме дослідження.

² Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів, схвалені постановою колегії Міністерства юстиції України № 41 від 21 листопада 2000 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/va041323-00/para026#o26>

вим виокремлення наступних технологій: технологія концептуальної оцінки письмового правового акта, технологія системно-юридичної оцінки письмового правового акта, технологія юридико-технічної оцінки письмового правового акта.

Концептуальна оцінка правового акта передбачає визначення сфери суспільних відносин, які він має регулювати, і відповідної галузі права, до якої він належить, а також предмета і методу регулювання конкретного фрагменту цих відносин та засобів впливу на поведінку їх учасників.

Системно-юридична оцінка правового акта передбачає визначення ступеня відповідності існуючих приписів положенням чинного законодавства України та міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і які стосуються предмета регулювання даного правового акта.

Юридико-технічна оцінка правового акта має на меті визначення ступеня його відповідності усталеним правилам побудови та редакційно-лексичного оформлення відповідних правових актів.

Аналіз зазначених технологій дає можливість встановити, що їх втілення у життя безпосередньо залежить від використання спеціальних методів юридичної техніки й технологій¹, а саме – юридичного аналізу (вивчення й осягнення фактичних обставин справи); юридико-логічної концентрації (аналізу оптимального шляху правового врегулювання виниклих фактичних обставин); юридичного конструювання (компонування та формалізації результату розгляду справи).

¹ Манько Д. Г. Юридична техніка й технології : курс лекцій. Херсон : ОЛ-ДІ-ПЛЮС, 2014. С. 17.

Результати правової експертизи відображаються в експертному висновку, який складається з вступної, аналітичної та підсумкової частин.

У вступній частині визначається об'єкт і предмет правової експертизи, наводяться дані про експерта або групу експертів, які проводили експертизу, назва документу, дата й місце його прийняття.

Аналітична частина повинна містити обґрунтовані зауваження до тексту правового акта відповідно до кожного з наведених блоків питань правової експертизи, а також пропозиції щодо усунення виявлених недоліків.

У підсумковій частині формулюються концептуальна, системно-юридична та юридико-технічна оцінки правового акта, а також його загальна оцінка.

Правовий експертний висновок є письмовою відповіддю на порушене питання щодо відповідності юридичного документу вимогам законодавства та інтересам зацікавленої особи. Така відповідь має надаватися у вигляді думки експерта, підкріпленої судовою практикою, посиланнями на норми законодавства та на думки відомих юристів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що правова експертиза юридичних документів має розглядатися як діяльність компетентного суб'єкту, який володіє спеціальними знаннями щодо встановлення відповідності поданого юридичного документа чинному законодавству, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та інтересам зацікавленої особи.

Правова експертиза юридичних документів може здійснюватися як у приватноправовій, так і в публічно-правовій сферах.

Основними технологіями проведення правової експертизи юридичних документів є: технологія концептуальної

оцінки письмового правового акта, технологія системно-юридичної оцінки письмового правового акта, технологія юридико-технологічної оцінки письмового правового акта.

Підсумовуючи, слід зазначити, що законотворча діяльність проявляє себе як особливий вид юридичної діяльності, якісне здійснення якої залежить від рівня професійної майстерності суб'єкта створення закону, його уміння використовувати юридичні технології, правової культури, постійного самовдосконалення та підвищення власного професійного рівня.

3.3. Юридичні технології створення правових актів у правозастосовній і правореалізаційній діяльності

Перш ніж почати аналіз особливостей юридичних технологій, які слід використовувати під час створення правових актів у правозастосовній і правореалізаційній діяльності, вбачається за необхідне висловити кілька зауважень відносно авторського розуміння сутності правозастосування та його співвідношення з реалізацією права.

На нашу думку, реалізація права та правозастосування є окремими поняттями, які мають свої власні форми і види, особливості організації та втілення у життя.

Проблеми, пов'язані з втіленням у життя правових приписів, завжди були в центрі уваги юриспруденції. Проникнення в цей процес, усебічний його аналіз і переосмислення існуючих досліджень є одним із найважливіших завдань сучасної юридичної науки. І вивченню повинні підлягати не окремі категорії, а вся сукупність відносин, пов'язаних зі здійсненням права.

На сьогодні існує два основні підходи до розуміння співвідношення понять «реалізація права» й «правозастосування». Відповідно до першого підходу, правозастосування розглядається як одна із форм реалізації права. Прикладом може слугувати визначення, розроблене Ф. А. Григор'євим і А. Д. Черкасовим, які під реалізацією права розуміють утілення в життя правових приписів, здійснюєме у формах виконання, використання, дотримання й правозастосування¹. Слід відзначити, що при такому підході реалізація права й застосування права співвідносяться як ціле й частина.

Прибічники іншого підходу проводять межу між правозастосуванням і реалізацією права. Так, наприклад, С. С. Алексєєв у своїй праці «Теорія права» зазначає, що правове регулювання зрештою виражається в такій поведінці учасників суспільних відносин, яка втілює вимоги й можливості, що містяться у праві. Реалізація права має декілька форм, особливості яких прямим чином залежать від способів правового регулювання, від того, чи реалізується в даному разі дозвіл, заборона чи зобов'язання. Відповідно до цього розрізняють три форми реалізації права: використання, дотримання, виконання².

С. С. Алексєєв вважає, що правозастосування – це владна індивідуально-правова діяльність, яка спрямована на вирішення юридичних справ і в результаті якої в тканину правової системи включаються нові елементи – індивідуальні приписи.

М. В. Кравчук зазначає, що «...реалізація правових норм – це здійснення їх приписів у практичних діяннях суб'єктів»³.

¹ Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрист, 1997. С. 212.

² Алексєєв С. С. Теория права. Москва : Изд-во «Бек», 1995. С. 153.

³ Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права : навчальний посібник. 3-тє вид. Тернопіль : Карт Бланк, 2002. С. 161.

Залежно від характеру диспозиції виділяють: виконання, використання, дотримання. І особливою формою втілення вимог правових норм у життя є застосування норм права державними органами.

Як С. С. Алексєєв, так і М. В. Кравчук розглядають застосування права як самостійну, поряд з реалізацією права, форму втілення правових приписів у життя.

Подібної думки дотримуються й учені одеської правової школи: Ю. М. Оборотов, А. Ф. Крижановський та Н. М. Крестовська, які у своїх дослідженнях обґрунтовують, що існує корінна відмінність між правозастосуванням і безпосередньою реалізацією права. Суб'єкт безпосередньої реалізації права самостійно визначає свою поведінку згідно з правовими приписами, а суб'єкт правозастосування впорядковує не свою поведінку, а поведінку сторонніх суб'єктів ¹.

У цьому аспекті викликає інтерес позиція Т. В. Кашаніної, яка вважає, що найвищою формою узагальнення відносно втілення в життя правових приписів є здійснення права. Причому здійснення права – це втілення (втілювання) встановлених норм права в діяльності суб'єктів права. Слід розрізняти два типи здійснення права: безпосередній тип, або реалізація права, і правозастосовний тип ².

У цілому, підтримуючи й не заперечуючи проти цього твердження, зауважимо, що в типології, яку запропонувала Т. В. Кашаніна, є певна невідповідність логічним прийомам викладення матеріалу. Характеризуючи перший тип, автор використала поняття «безпосередній», проте другий

¹ Крестовская Н. Н., Оборотов Ю. Н., Крыжановский А. Ф., Матвеева Л. Г. Теория государства и права. Государственный экзамен. Изд. 5-е. Х.: Одиссей, 2009. С. 156.

² Юридическая техника : учебник / Т. В. Кашанина. М.: Эксмо, 2008. С. 364-365.

тип отримав назву – «правозастосовний». Уявляється більш вірним для назви другого типу здійснення права використувати поняття «опосередкований».

Опосередкований – даний не безпосередньо, не прямо, а через посередництво чогось/когось іншого.

Приєднуючись до позиції прибічників сепарації правозастосування й реалізації права, хочеться додати декілька аспектів. Суб'єкти права, втілюючи правові розпорядження в життя, у ряді випадків можуть діяти самостійно, а в окремих випадках вони позбавлені такої можливості.

При виникненні подібної ситуації очікуваний правовий результат не може бути досягнутий без втручання органів, наділених особливими повноваженнями і владою провадити певні процедури, пов'язані з опосередкованим здійсненням права.

Відповідно, якщо реалізація права носить *вольовий характер* (лише від волі суб'єкта права залежить, реалізує він наявні права чи ні, зробить заборонене діяння, чи втримається від протиправної поведінки) і в ряді випадків може здійснюватися у формі бездіяльності, то правозастосуванню властивий *владний характер* (наявність особливих, виключних повноважень у суб'єкта правозастосування, причому як державних, так і недержавних, приміром – повноваження директора приватного підприємства) і тільки активна дія.

Досліджуючи реалізацію права, можна дійти висновку, що це сфера самовираження особистості, її правової активності й життєвої позиції.

Правозастосування ж уявляється тією сферою, де *влада* є складовою частиною механізму здійснення права. Тут особливого значення набуває правозастосовна ідеологія, рівень правової культури суб'єкта правозастосування. Пра-

вова активність і правомірна поведінка апріорі мають на увазі щодо суб'єкта, котрий наділяється владою, статус якого повинен бути легальним і легітимним.

Реалізація і правозастосування є різновидами типової дії права та об'єднуються більш широким поняттям – здійснення права. Здійснення права складається з двох типів: безпосереднього – правореалізаційного, та опосередкованого – правозастосовного. Безпосередній тип здійснення права втілюється в життя в таких формах: виконання, використання, дотримання. Опосередкований тип здійснення права своєю чергою класифікується на два види: публічно-правове та приватно-правове правозастосування.

Як публічно-правове, так і приватно-правове правозастосування поділяються на організаційно-виконавче (здійснюється у формах конкретизації та контролю) і правоохоронне (здійснюється у формах вирішення спорів і накладення санкцій). Критерієм зазначеної класифікації стала форма здійснення правозастосовної діяльності.

У наведеному прикладі за основу було прийнято класифікацію форм правозастосування, яку запропонувала Т. В. Кашаніна, згідно з якою виділяють чотири форми: конкретизація, контроль, вирішення спорів, накладення санкцій¹.

Конкретизація – особлива ситуація, за якої правовідносини не можуть виникнути без владного рішення, яким конкретизуються наявні у суб'єкта права чи обов'язки (наприклад, видача довіреності директором підприємства).

Контроль – регламентація й перевірка статусу суб'єкта, який претендує на відвідування певних об'єктів (наприклад, видача документа, який підтверджує можливість відвідування об'єктів з особливим статусом – електростанції).

¹ Юридическая техника : учебник / Т. В. Кашанина. М.: Эксмо, 2008. С. 366.

Вирішення спорів – вирішення виникаючих конфліктів (наприклад, корпоративних, трудових).

Накладення санкції – прийняття рішення щодо вирішення правового конфлікту, проступку (наприклад, накладення стягнення/заохочення).

Від форм правозастосування необхідно відрізнити види правозастосування – однорідні групи правозастосовної діяльності, об'єднані специфікою суб'єктів, які здійснюють застосування права.

Відповідно, можна зробити висновок про необхідність сепарації опосередкованого типу здійснення права на такі види: публічно-правове правозастосування й приватно-правове правозастосування. У даному разі класифікаційним критерієм є статус суб'єкта правозастосування: а) публічно-правове – таке, що здійснює суб'єкт, наділений державно-владними повноваженнями; б) приватно-правове – таке, що здійснюють інші уповноважені суб'єкти, котрі не мають державно-владних повноважень. Але кожен із цих видів застосування права пов'язаний із виданням певних правових актів.

Аналізуючи правозастосовну діяльність, особливу увагу слід приділяти судовій діяльності та процесам створення судових правових актів.

Судове правозастосування можна визначити як особливий різновид правозастосування, котрий полягає у відправленні правосуддя національною системою судів з метою розгляду, вирішення та врегулювання будь-яких суспільних конфліктів, що належать до їх компетенції, у встановлених законом процедурно-процесуальному порядку та формі¹.

¹ Бобрешов Є. Г. Судове правозастосування в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень».К., 2011. С. 10.

Судове правозастосування становить собою врегульовану процесуальним законодавством діяльність суду, осіб, які беруть участь у справі, та інших учасників процесу, спрямовану на розгляд і вирішення спорів, що виникають із цивільних, кримінальних, сімейних, трудових, а у випадках, передбачених законом, – з інших, у т. ч. публічних відносин.

Процесуальна форма винесення судових рішень суттєво відрізняє судове правозастосування від організаційно-виконавчого. У зазначеному аспекті особливу увагу слід приділити судовим актам. На нашу думку, залежно від значимості актів слід виділяти:

- 1) основні судові акти – судові рішення та вироки (містять дані вирішення справи по суті);
- 2) допоміжні акти – супроводжують різні дії суду (у КК – постанови, у ЦК – ухвали);
- 3) додаткові акти – супроводжують судочинство (протокол судового засідання).

Відповідно, під судовим актом слід розуміти письмовий, правозастосовний, обов’язковий до виконання персоналізований акт суду, в якому закріплюються результати судової діяльності.

Але існують і інші підходи до розуміння юридичних документів, які видаються судом під час діяльності. Зокрема, універсалізація поняття «судове рішення». Судове рішення – це родове (універсальне) поняття, що означає акт-рішення суду, яким вирішується судова справа по суті, а також процесуальні питання, що стосуються руху справи, та інші питання у межах юрисдикційних повноважень суду¹.

¹ Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві. К.: Ваїте, 2016. С. 13.

У чинному законодавстві визначено вимоги, яким повинні відповідати судові акти. При складанні судового акта необхідно дотримуватися загальних правил, які висуваються до форми правових актів. Особливу увагу слід приділяти *таким правилам*: а) змістовні правила (законність та обґрунтованість); б) правила логіки; в) структурні правила; г) мовленнєві правила; д) формальні (реквізитні) правила; е) процедурні правила.

Мові судових актів властива послідовність і логічність викладення. Текст такого документа має відображати причинно-наслідкові зв'язки в межах речення і в повному тексті. Зокрема, мотивувальна частина рішення має відповідати його резолютивній частині. Судове рішення, своєю чергою, є законним і обґрунтованим лише в тому разі, якщо висновки суду ґрунтуються на логічних доводах.

Судовий акт має бути категоричним, тобто повинен давати таку відповідь на позовні вимоги, яка б зняла невизначеність у взаємовідносинах між сторонами спору.

Не допускається перефразовувати текст правової норми, неточно її відтворювати. Висновки про наявність або відсутність обставин, включених до предмета доказування, суд має фіксувати в мотивувальній частині рішення. У резолютивній частині необхідно викладати правові наслідки зафіксованих обставин.

Як зазначає А. В. Красницька, правила юридичної техніки вимагають, щоб термін, вжитий у судовому рішенні, відповідав тому змісту, який він має за законодавством України¹.

¹ Красницька А. Юридичні документи: техніка складання, оформлення та редагування : посібник. 2-ге вид., доповн. і переробл. К.: Парламентське вид-во, 2006. С. 46.

Термін, використаний у судовому акті, має чітко співвідноситися з поняттям, яке він позначає. Судове рішення має бути оформленим в офіційно-діловому стилі.

Ключовими вимогами до судових рішень (судових актів) є законність та обґрунтованість. Укладачі посібника з підготовки судових рішень зазначають: «...відповідно до статті 213 ЦПК судове рішення має бути законним і обґрунтованим.

Законним є рішення, яким суд, виконавши всі вимоги цивільного судочинства, вирішив справу згідно із законом. Обґрунтованим є рішення, ухвалене на основі повно і всебічно з'ясованих обставин справи, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених тими доказами, які були досліджені у судовому засіданні.

Відповідно до статті 370 КПК, судове рішення має бути законним, обґрунтованим і вмотивованим. Законним є рішення, ухвалене компетентним судом згідно з нормами матеріального права, з дотриманням вимог кримінального провадження, передбачених КПК.

Обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі об'єктивно з'ясованих обставин, які підтверджені доказами, дослідженими під час судового розгляду та оціненими судом відповідно до статті 94 цього Кодексу. Вмотивованим є рішення, в якому наведено належні й достатні мотиви та підстави його ухвалення.

Як бачимо, в обох процесуальних кодексах, при певній текстуальній різниці викладення, відтворено єдиний підхід до розуміння вимог законності й обґрунтованості судового рішення. Певним ключем до розуміння цих вимог також є критерії оцінки судового рішення, які описані в статтях 308-312, 337-342 ЦПК і статтях 408-415, 438-440 КПК і які

є підставами залишення судового рішення без змін, його зміни чи скасування, що застосовуються судами апеляційної та касаційної інстанцій.

У буквальному розумінні вимога законності означає дотримання судом норм матеріального і процесуального права. При цьому норми матеріального права вважаються порушеними або неправильно застосованими, якщо судом: застосовано закон, який не поширюється на відповідні правовідносини, котрі були предметом судового розгляду; не застосовано закон, який повинен бути застосованим; неправильно витлумачено закон.

Норми процесуального права вважаються порушеними й у тому разі, якщо розгляд і вирішення справи (процесуального питання) було здійснено неповноважним судом.

Обґрунтованим визнається судове рішення, ухвалене судом на підставі обставин у судовій справі, які повно і всебічно з'ясовані на підставі доказів, що були досліджені судом. Для ухвалення обґрунтованого рішення суду необхідно: правильно та повно визначити обставини, які потрібно встановити для законного вирішення справи (процесуального питання), дослідити та оцінити зібрані у справі докази щодо цих обставин, зробити правильні висновки щодо цих обставин.

Отже, ухвалення обґрунтованого судового рішення обумовлюється тим, наскільки якісно суд (суддя) визначив предмет судового розгляду, предмет доказування, а також дотримався усього комплексу правил, які врегульовують процесуальний порядок зібрання, дослідження та оцінки доказів»¹.

Розглянемо більш ретельно юридичні технології підготовки тексту вироку. Згідно з частиною 5 статті 124 Консти-

¹ Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві. К.: Ваіте, 2016. С. 29-30.

туції України та частиною 1 статті 11 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»¹, судове рішення ухвалюється іменем України, завдяки чому воно сприймається як воля держави, а вирок, зокрема, визнається засудженим як правова оцінка державою його діяння. Бланк, на якому виготовлено судові рішення, обов'язково має містити державну символіку України, тобто герб і напис «Іменем України».

Оскільки оригінал судового рішення виготовляється в єдиному екземплярі та зберігається у справі, важливе значення має якість виготовлення і правильність оформлення його копій. Вимоги до оформлення копій судових рішень і процес їх видачі регламентуються відповідно до загальних правил діловодства. Копію судового рішення потрібно видавати із зазначенням, що це – «копія», і що вона звірена з оригіналом і підписана посадовою особою, яка її звіряла й видавала. Підпис посадової особи на копії судового рішення має бути завірено печаткою того суду, який її видав. Якщо копія складається з кількох аркушів, її потрібно прошити певним способом.

Згідно зі статтею 374 КПК, вирок має складатися з трьох частин: вступної, мотивувальної і резолютивної².

У вступній частині вироку зазначається ряд важливих даних, що логічно підводять до викладення його мотивувальної частини. Зокрема, відповідно до КПК зазначаються назва суду, який постановив вирок, місце й час постановлення вироку, склад суду, секретар, учасники судового розгляду, перекладач, якщо він брав участь у судовому засіданні, прізвище, ім'я та по батькові підсудного, рік, місяць і

¹ Про судоустрій та статус суддів : Закон від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

день його народження, місце народження й місце проживання, рід занять, освіта, сімейний стан та інші відомості про особу підсудного, що мають значення для справи, і кримінальний закон, який передбачає відповідальність за злочин, у вчиненні якого обвинувачується підсудний.

Суди повинні керуватися положенням про те, що датою постановлення вироку є день його підписання складом суду, незалежно від тривалості часу, протягом якого відбувалась нарада суддів, а місцем його постановлення – місто або інший населений пункт, де це фактично сталося.

У вступній частині вироку належить зазначати, крім складу суду, секретаря й перекладача, а також усіх учасників судового розгляду: обвинувача, захисника, потерпілого, цивільного позивача й цивільного відповідача та їх представників, законного представника неповнолітнього підсудного, якщо вони брали участь у судовому розгляді, вказуючи їхні прізвища й ініціали.

Перехід у вироку від мотивувальної до резолютивної частини слід зазначати лише словом «засудив».

У резолютивній частині обвинувального вироку має бути зазначено: прізвище, ім'я та по батькові підсудного; кримінальний закон, за яким підсудного визнано винним; покарання, призначене підсудному за кожним із обвинувачень, які суд визнав доведеними; остаточна міра покарання, яку вибрав суд; початок терміну відбуття покарання; тривалість випробувального терміну, якщо застосовано звільнення від відбування покарання з випробуванням; рішення про цивільний позов; рішення про речові докази й судові витрати; рішення про зарахування попереднього ув'язнення; рішення про запобіжний захід до набрання вирокom чинності й вказівка про порядок і термін оскарження вироку.

Не менш важливими для судового правозастосування є юридичні технології створення судових рішень. Су-

дові рішення викладаються у формі ухвали або рішення (частина 1 статті 208 Цивільного процесуального кодексу України, далі – ЦПК)¹. Судовий наказ і заочне рішення є різновидами судового рішення.

Судовий розгляд, за допомогою якого справа вирішується по суті, закінчується ухваленням рішення суду іменем України, інші випадки закінчення розгляду справи (зокрема, закриття провадження у справі, залишення заяви без розгляду) оформляються постановленням ухвали.

Рішення є законним тоді, коли суд, виконавши всі вимоги цивільного судочинства відповідно до статті 2 ЦПК, вирішив справу згідно з нормами матеріального права, що підлягають застосуванню до даних правовідносин відповідно до статті 8 ЦПК, а також правильно витлумачив ці норми. Якщо спірні правовідносини закон не врегульовує, суд застосовує закон, котрий регулює подібні за змістом відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права).

Якщо є суперечності між нормами процесуального чи матеріального права, які підлягають застосуванню при розгляді та вирішенні справи, то рішення є законним, якщо суд застосував відповідно до частини 4 статті 8 ЦПК норми, що мають вищу юридичну силу. У разі наявності суперечності між нормами законів (кодексів), що мають однакову юридичну силу, застосуванню підлягає той із них, який прийнято пізніше. При встановленні суперечностей між нормами права, які підлягають застосуванню при розгляді та вирішенні справи, суду також необхідно враховувати роз'яснення Пленуму Верховного Суду України, що містяться в постанові «Про застосуван-

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

ня Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 року № 9 ¹.

Обґрунтованим визнається рішення, ухвалене на основі повно й всебічно з'ясованих обставин, на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог і заперечень, підтверджених доказами, які були досліджені в судовому засіданні і які відповідають вимогам закону про їх належність та допустимість, або обставин, що не підлягають доказуванню, а також якщо рішення містить вичерпні висновки суду, що відповідають установленим на підставі достовірних доказів обставинам, які мають значення для вирішення справи.

Під судовим рішенням, зазначеним у частині 3 статті 61 ЦПК, мається на увазі будь-яке судове рішення, яким справа вирішується по суті, яке ухвалює суд у порядку цивільного судочинства (рішення, у тому числі й заочне, або ухвала, а також судовий наказ), у порядку господарського судочинства – відповідно до Господарського процесуального кодексу України, у порядку адміністративного судочинства – відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України ².

Ухвалене у справі рішення має бути гранично повним, ясным, чітким, викладеним у послідовності, встановленій статтею 215 ЦПК, і обов'язково містити вступну, описову, мотивувальну та резолютивну частини.

Водночас рішення не повинно містити зайвої деталізації, яка не має правового значення в даній справі, а також незрозумілих словосполучень, занадто довгих речень, через які викладення фактичних обставин важко сприймається.

¹ Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : Постанова Пленуму від 01.11.1996 р. № 9. *Верховний Суд України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96>

² Цивільний процесуальний кодекс України : Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

У *вступній частині* рішення зазначаються: час та місце його ухвалення; повне найменування суду, що його ухвалив; прізвище та ініціали судді (суддів – при колегіальному розгляді) та секретаря судового засідання; імена (найменування) сторін та інших осіб, які брали участь у справі; предмет позовних вимог.

В *описовій частині* рішення необхідно, зокрема, зазначити: зміст і підстави позовних вимог відповідно до позовної заяви; про внесені зміни підстав чи предмета позову, розміру позовних вимог, якщо вони мали місце, і узагальнено викласти позицію відповідача: чи визнає він позов, а якщо визнає, то повністю чи частково; у разі заперечень – у чому суть заперечень проти позову; пояснення осіб, які беруть участь у справі, висновки органів державної влади або місцевого самоврядування, якщо вони брали участь у справі, а також зазначити докази й обставини, для встановлення яких вони досліджувалися. При цьому подання відповідачем зустрічного позову чи третьою особою самостійних вимог не змінює процесуального статусу цієї особи.

У *мотивувальній частині* рішення слід наводити дані про встановлені судом обставини, що мають значення для справи, їх юридичну оцінку та визначені відповідно до них правовідносини, а також оцінку всіх доказів і розрахунки, з яких суд виходив при задоволенні грошових та інших майнових вимог. Встановлюючи наявність або відсутність фактів, якими обґрунтовувалися вимоги чи заперечення, визнаючи одні та відхиляючи інші докази, суд має свої дії мотивувати та враховувати, що доказування не може ґрунтуватися на припущеннях (частина 4 статті 60 ЦПК).

У мотивувальній частині кожного рішення має бути наведено також посилання на закон та інші нормативно-правові акти матеріального права (назва, стаття, її частина, абзац,

пункт, підпункт закону), у відповідних випадках – на норми Конституції України, на підставі яких визначено права та обов’язки сторін у спірних правовідносинах, на статті 10, 11, 60, 212 та 214 ЦПК (статті 224–226 ЦПК – при ухваленні заочного рішення) та інші норми процесуального права, керуючись якими суд встановив обставини справи, права та обов’язки сторін¹.

Резолютивна частина повинна мати вичерпні, чіткі, безумовні й такі, що впливають зі встановлених фактичних обставин, висновки за суттю розглянутих вимог, і залежно від характеру справи давати відповіді на інші питання, зазначені у статтях 215–217 ЦПК.

З метою запобігання виникненню неясності при виконанні рішення в його резолютивній частині, зазначається точне та повне найменування юридичної особи, прізвище, ім’я та по батькові фізичної особи, відносно яких суд вирішив питання.

Рішення суду ухвалює, оформлює письмово й підписує в дорадчій кімнаті суддя, а в разі колегіального розгляду – судді, які розглядали справу; воно може бути написаним від руки, виконаним машинописним способом чи на комп’ютері в одному примірнику.

Рішення суду проголошується негайно після закінчення судового розгляду й прилюдно, крім випадків, установлених ЦПК.

Датою ухвалення рішення у справі є день його проголошення.

За статтею 215 ЦПК, у формі рішення ухвалюється той судовий акт, який вирішує справу по суті. Закон не передбачає включення до резолютивної частини рішення висновків

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

щодо процесуальних питань, не пов'язаних із вирішенням справи по суті ¹.

Вирішуючи питання про виправлення описок чи арифметичних помилок, допущених у судовому рішенні (рішенні або ухвалі), суд не має права змінювати зміст судового рішення, він лише усуває такі неточності, які впливають на можливість реалізації судового рішення чи його правосудності.

Питання про внесення виправлень може вирішувати суд, що ухвалив рішення, як із власної ініціативи, так і за заявою осіб, які беруть участь у справі, і незалежно від того, чи виконано рішення, але в межах встановленого законом терміну, протягом якого воно може бути пред'явлено до примусового виконання. Внесення виправлень у судові рішення, яке не підлягає примусовому виконанню, терміном не обмежено.

Після внесення виправлень або арифметичних помилок текст рішення змінювати не можна, проте у виконавчому листі наводяться формулювання резолютивної частини рішення в тій редакції, яку воно отримало у зв'язку з постановленням відповідної ухвали.

До універсальних правил створення якісного судового рішення слід відносити наступні. Підготовка до написання судового рішення має розпочатися суддею з моменту отримання ним матеріалів для розгляду. Повна, правильна та вчасна «первинна» кваліфікація предмета судового розгляду і предмета доказування є необхідною умовою ухвалення законного, обґрунтованого та вмотивованого судового рішення. Визначення норми матеріального права, що під-

¹ Цивільний процесуальний кодекс України: Закон від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>

лягає застосуванню у справі, має здійснюватися суддею з урахуванням наявної ієрархії нормативно-правових актів, положень Конституції України, положень ЄКПЛ, правових позицій, висловлених у своїх рішеннях Верховним Судом України, Конституційним Судом України, ЄСПЛ¹.

Проаналізувавши використання юридичних технологій у процесі публічно-правового правозастосування (на прикладі створення судових актів), перейдемо до аналізу використання юридичних технологій і в приватноправовій сфері правозастосування. Найбільш яскравий приклад такого виду застосування права ми можемо отримати, аналізуючи діяльність юридичної особи.

Юридична особа є суб'єктом права з особливою правосуб'єктністю. Фактично всі елементи правосуб'єктності юридичної особи містяться в юридичних документах (статут і т. д.), виникають з моменту створення й припиняються моментом ліквідації юридичної особи. За приклад візьмемо юридичну особу з такою організаційно-правовою формою, як приватне підприємство. Виконавчим органом управління підприємством є дирекція, а головною посадовою особою – директор. У статуті підприємства закріплюються повноваження, права (особливий статус) і обов'язки директора.

Директор, здійснюючи свою діяльність, є носієм влади, яка була передана йому за рішенням власника. Однак директор діє не в своїх інтересах, а в інтересах компанії, причому це не його «добра воля», а прямий регламентований обов'язок.

Поряд із директором на підприємстві здійснюють трудову діяльність й інші, підпорядковані йому співробітники. У ряді випадків (оформлення доручення, отримання премії

¹ Посібник з написання судових рішень у цивільному і кримінальному судочинстві. К.: Ваіте, 2016. С. 57.

тощо) рядовим співробітникам для здійснення виникаючих у них прав або обов'язків необхідно втручання вищої посадової особи підприємства. Наприклад, коли на підприємстві виникла ситуація (прогул, поява в нетверезому вигляді співробітника і т. д.), яка потребує вирішення суперечки й накладення стягнення. У наведених прикладах показується об'єктивна необхідність використання потенціалу уповноваженого суб'єкта (опосередкована форма) для досягнення юридично значущого результату.

Необхідно враховувати, що будь-яка із названих ситуацій носить суворо індивідуальний характер і не поширюється на інших членів трудового колективу.

Усі прийняті рішення, накази, довіреності, резолюції – фактично весь обсяг юридичних документів, що видає директор підприємства, регламентовано статутом цього підприємства та чинним законодавством. Причому встановлено не тільки умови створення цього документа, але й процедуру його втілення в життя, реєстрації та зберігання.

Якщо з усієї сукупності можливих дій директора підприємства ми візьмемо до розгляду лише ті, що пов'язані з формальним закріпленням індивідуальних владних рішень у конкретних юридичних справах, то в кожному з них можна буде виявити юридично оформлений результат (юридичний документ).

Основними юридичними документами приватноправового правозастосування є розпорядчі документи окремих колективних суб'єктів права. До таких документів належать: накази, розпорядження, постанови, рішення, вказівки та ін.

Розпорядчі документи – це документи, в яких фіксуються рішення адміністративних питань діяльності організації. Завдяки цим документам орган управління здійснює

поставлені перед ним власниками (засновниками) та законом завдання ¹.

У розпорядчих документах отримують вираз конкретні владні розпорядження суб'єктів управління. Адресатом цих письмових актів є: певні установи, структурні підрозділи, посадові особи або працівники.

Підставою для видання розпорядчого документа може бути: або необхідність виконання прийнятих рішень, або необхідність здійснення власної виконавчо-розпорядчої діяльності, обумовленої функціями й завданнями організації.

Розпорядчі документи можуть бути видані як в умовах колегіальності, так і в умовах одноосібного прийняття рішень.

Всі відомості, викладені в розпорядчому документі, повинні відповідати чинним нормативно-правовим актам, статуту організації та істині про факти відносно осіб, яких він стосується.

Розпорядчий документ має бути логічно викладеним і відповідати вимогам конкретності. У ньому мають бути відображені факти, юридична кваліфікація виниклих обставин, прийняте рішення. Відомості, що наводяться в документі, мають бути узгодженими між собою та не суперечити одна одній.

Всі відомості документа повинні бути викладені в офіційно-діловому стилі, ясною й зрозумілою мовою. Текст такого документа має відповідати вимогам повноти та містити всі відомості, необхідні для забезпечення необхідної якості й ефективності вирішення виниклих обставин.

Обов'язковою умовою при складанні розпорядчого акта є дотримання формально-реквізитних вимог і процедурних правил його прийняття.

¹ Сельченкова С. В. Діловодство : практичний посібник. К.: Інкунабула, 2009. С. 89.

Одним із поширених видів розпорядчих документів є наказ.

Наказ – це письмовий правовий акт правозастосування, який постановляється керівником організації (іншим компетентним суб'єктом) з метою вирішення виниклих обставин, які містить у собі мотивовані розпорядження стосовно адресата ¹.

Тема є обов'язковим реквізитом наказу, вона повинна бути чітко та коротко сформульована, висловлювати основний зміст документа й давати відповідь на запитання: про що цей документ? (наприклад: «Про призначення на посаду»).

У наказах текст викладають від першої особи однини («наказую», «пропоную» та ін.). Текст наказу складається з двох частин: констатуючої (преамбули) та розпорядчої (резолуції).

У *констатуючій частині* дається обґрунтування запропонованих дій. Якщо підставою для видання наказу послужив закон або правовий акт вищестоящої організації, у констатуючій частині зазначаються його назва, дата, номер. Якщо наказ видається в ініціативному порядку, тобто на виконання покладених на організацію функцій і завдань, у констатуючій частині формулюються цілі та завдання запропонованих дій, викладаються факти чи події, що послужили причиною видання наказу.

Преамбула може починатися словами: «З метою», «Відповідно до» й т. д.

Констатуюча частина відокремлюється від розпорядчої словом «НАКАЗУЮ», яке друкується з нового рядка, від поля, прописними літерами. Констатуюча частина може

¹ Сельченкова С. В. Діловодство : практичний посібник. К.: Інкунабула, 2009. С. 92.

бути відсутньою, якщо приписувані дії не потребують роз'яснення чи обґрунтування.

Розпорядча частина повинна містити перерахування запропонованих дій із зазначенням виконавця кожної дії та термінів виконання. При цьому розпорядча частина поділяється на пункти, якщо виконання наказу передбачає кілька виконавців і виконання різних дій. Пункти, які носять розпорядчий характер, починаються з дієслова (наприклад: створити, підготувати тощо).

У разі, якщо дія передбачає конкретного виконавця, відповідний пункт документа має починатися з вказівки посади й прізвища виконавця (ініціали в тексті ставляться після прізвища), в давальному відмінку. В якості виконавців можуть зазначатися організації чи структурні підрозділи. Відомості про управлінські дії передають дієсловом у формі з доповненням із позначенням об'єкта дії (наприклад: «Менеджеру з продажу товарів Бендеру О. І. підготувати стратегічний план реалізації товарів»).

Термін виконання друкується окремим рядком і оформляється конкретними датами завершення виконання (наприклад: «Термін подання 01.09.2012»).

В останньому пункті розпорядчої частини зазначають конкретних осіб, на яких покладається контроль за виконанням розпорядчого документа.

Якщо наказ змінює, скасовує або доповнює раніше виданий документ або якісь його положення, то один із пунктів розпорядчої частини тексту повинен містити посилання на документ (пункт документа), що відміняється, із зазначенням його дати, номера й заголовка.

У такому разі він має починатися словами: «Визнати таким, що втратив чинність».

Якщо до наказу додаються матеріали довідкового або аналітичного характеру, в розпорядчій частині тексту на-

казу даються відсилання: «додаток 1» і т. д. На самому додатку в правому верхньому куті першого аркуша друкують слова: «Додаток 1 до наказу...».

Якщо додатком до наказу є окремий документ (наприклад, інструкція), у розпорядчій частини робиться позначка «Додається», а у верхньому правому куті додатка оформляється гриф затвердження документа.

Накази підписує керівник організації або його заступник, офіційно виконуючий обов'язки керівника під час його тривалої відсутності (відрядження, відпустка, хвороба).

Дуже часто накази оформляються на типових бланках. Обов'язковими реквізитами наказу є: найменування організації, назва виду документа, дата та реєстраційний номер, місце складання чи видання, заголовок до тексту, підпис, візи погодження документа¹.

Із складанням розпорядчих документів пов'язана діяльність усіх працівників апарату управління підприємства. Відповідно, успішна діяльність компанії неможлива без чіткої організації та сучасного технічного оснащення документообігу в цілому й розпорядчої документації зокрема.

Одними з найбільш поширених видів письмових правових актів є правореалізаційні акти. Такі акти супроводжують безліч процедур втілення у життя суб'єктивних прав і обов'язків суб'єктів права. Серед існуючих правореалізаційних документів особливе місце посідає договір. Він є не тільки одним із найдавніших, але й одним із найбільш використовуваних у сучасності способів волевиявлення суб'єктів і втілення в життя норм права.

Договори – явище планетарне, вони використовуються у всіх країнах, опосередковуючи економічне життя людей.

¹ Сельченкова С. В. Діловодство : практичний посібник. К.: Інкунабула, 2009. С. 94.

У ХХ столітті робилися спроби їх міжнародної уніфікації. 1994 року було створено два Зводи контрактного права: «Принципи міжнародних комерційних контрактів» і «Принципи європейського контрактного права»¹.

Треба розрізняти нормативні та індивідуальні договори. Нормативний договір є особливою формою права, він укладається між суб'єктами правотворчості та встановлює правові норми, які є обов'язковими для невизначеного кола осіб і розраховані на багаторазове використання.

Своєю чергою, індивідуальний договір є інститутом цивільного права. Термін «договір» уживається в цивілістиці в різних значеннях. Під договором слід розуміти і юридичний факт, що лежить в основі зобов'язання, і саме договірне зобов'язання, і документ, в якому закріплено факт встановлення зобов'язальних правовідносин.

Як і будь-яка угода, договір становить собою вольовий акт. Однак він уявляє не розрізнені вольові дії двох або більше осіб, а єдине волевиявлення, що виражає їхню спільну волю. Для того, щоб ця спільна воля могла бути сформована й закріплена в договорі, він має бути вільним від будь-якого зовнішнього впливу. Тому стаття 627 ЦК закріплює цілу низку правил, що забезпечують свободу договору².

У процесі укладення договору самі учасники розробляють його умови, моделюють власні права й обов'язки. На момент виникнення договірних правовідносин ці моделі перетворюються на реальні суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Це свідчить про те, що договір є засобом нормативної регламентації.

¹ Принципи міжнародних комерційних договорів (принципи УНІДРУА (UNIDROIT) : Міжнародний документ від 01.01.1994 р. УНІДРУА. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_920

² Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 р. № 435-IV. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

Законодавством визначено, що договір – це домовленість двох і більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов’язків (стаття 626 ЦК) ¹.

Зміст договору виражається в обумовлених сторонами умовах. Серед умов, що виробляють сторони, заведено розрізняти істотні (основні, обов’язкові, без яких договір не вважається укладеним) і прості (додаткові, що не впливають на сам факт існування договору).

Внутрішня форма договору складається з елементів його структури, до яких належать: 1) вступна частина (назва, місце й дата укладення); 2) преамбула (найменування сторін, їхнє місце в договірному зобов’язанні, особи, уповноважені підписати договір); 3) основна частина (істотні та прості умови); 4) заключна частина (реквізити, адреси та підписи сторін).

Основна частина договору, як правило, містить такі положення: 1) предмет договору (те, про що договір); 2) ціна; 3) форма оплати; 4) термін виконання; 5) специфічні умови; 6) додаткові чи особливі умови; 7) відповідальність; 8) форс-мажор, або непереборна сила; 9) дія договору; 10) порядок вирішення спорів.

До юридичних технологій підготовки та укладання договорів належать наступні: оферта та акцепт, одночасного підпису та ін.

У пункті 2 статті 638 ЦК названо найбільш поширену процедуру укладення договору: напрям оферти однією стороною та її акцепт іншою ².

¹ Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

² Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

Оферта (від лат. *offero* – пропонувати) – пропозиція укласти цивільно-правовий договір; досить виразно висловлює намір особи, тобто містить усі істотні умови договору або порядок їх визначення.

Акцепт (від лат. *acceptus* – прийнятий) – згода укласти договір на умовах, зазначених у пропозиції (оферті).

Укладення договору може здійснюватися і в іншому порядку: майбутні контрагенти складають повний текст договору й одночасно його підписують; у цих випадках виділення стадій оферти й акцепту виявляється неможливим.

Якщо для договору встановлено нотаріальну форму чи державну реєстрацію, договір вважається укладеним тільки після виконання названих юридичних процедур.

При укладенні договору шляхом направлення письмових оферти й акцепту, зустрічаються випадки спотворення в телеграмах, телетайпних та інших письмових повідомленнях даних про умови договору, що укладається, які інша сторона вважає правильними, зважаючи на їх відповідність змісту зробленої оферти (акцепту). При виявленні в подальшому таких помилок зацікавлена сторона має право вимагати визнання договору недійсним, як укладеного під впливом суттєвої омані, а при виконанні договору на інших, ніж передбачалося, умовах, – відшкодування заподіяних збитків, якщо існують передбачені законом загальні підстави для накладання такої відповідальності.

Для визнання зробленої пропозиції офертою необхідна наявність названих у статті 641 ЦК ознак. Така пропозиція має: а) адресуватися одній або кільком конкретним особам; б) бути конкретною; в) виражати намір укласти договір із адресатом; г) містити істотні умови пропонованого договору. Оферта може бути сформульована у вигляді письмової

пропозиції або ж повного тексту договору, який підписує offerent ¹.

Оферта пов'язує особу, що її направила, певними обов'язками, і, отже, якщо на оферту буде відправлено належний акцепт, то договір буде вважатися укладеним. У цьому разі при ухиленні offerenta від виконання виниклих договірних зобов'язань він несе відповідальність за порушення договору за загальними правилами цивільного законодавства.

Зроблена оферта не зобов'язує offerenta, якщо він направив додаткове повідомлення про відкликання оферти, й таке повідомлення надійшло до іншої сторони раніше або одночасно із самою офертою. До усної оферти це правило не застосовується.

Стаття 643 ЦК виходить з принципу безвідкличної оферти протягом встановленого для акцепту терміну. Така оферта іменується твердою. Термін для акцепту може бути встановлено законодавством або обговорено в самій оферті. При визначенні терміну дії оферти застосовуються загальні правила ЦК про обчислення термінів.

Якщо термін оферти в ній не визначено, вона дійсна протягом нормально необхідного для акцепту часу.

Право на відкликання може бути сформульовано в самій оферті за допомогою включення застереження про те, що вона не є твердою, безвідкличною тощо. Крім того, право offerenta відкликати оферту може впливати з обставин, в яких вона була зроблена.

У пункті 1 статті 642 ЦК надається характеристика акцепту як повного й беззастережного прийняття оферти, а

¹ Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

також уточняється положення статті 646 ЦК, згідно з якою згода укласти договір на інших умовах, ніж запропоновано в оферті, не є акцептом. Отже, прийняття оферти, але з доповненням її новою умовою, акцептом не вважається¹.

Відповідно пункту 2 статті 642 ЦК, акцепт у формі мовчання допускається не лише у випадках, передбачених законом або угодою сторін, але також, якщо це впливає із звичаю ділового обігу або з колишніх ділових відносин сторін. Наявність колишніх ділових зв'язків сторін має в разі спору встановлюватися на підставі доказів, що належать до їх попередніх взаємовідносин.

Якщо повідомлення про відкликання акцепту надійшло особі, яка подала оферту раніше акцепту або одночасно з ним, акцепт вважається не отриманим.

Звану одночасність надходження відкликання акцепту слід розуміти як вступ акцепту та його відкликання у складі спільної поштової доставки. При електронному зв'язку, коли одночасне направлення двох різних повідомлень є практично неможливим, поняття одночасності слід трактувати як негайне подальше повідомлення про відкликання тим самим або аналогічним засобом електронного зв'язку.

Коли в оферті визначено термін для акцепту, договір вважається укладеним, якщо акцепт отримує особа, яка направила оферту в межах зазначеного в ній терміну. За відсутності встановленого законодавством терміну для акцепту він повинен надійти протягом нормально необхідного для цього часу.

Не менш важливими при підготовці тексту договору є юридичні технології належного визначення моменту, місця й форми укладення договору.

¹ Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

З'ясування моменту укладення договору необхідно, по-перше, для встановлення, коли у сторін виникають передбачені договором права й обов'язки, а по-друге, для визначення застосовного до договору законодавства, бо договір повинен відповідати обов'язковим правилам (імперативним нормам), які є чинними на момент його укладення.

Пункт 1 статті 640 ЦК містить правило про те, що договір, укладений у момент одержання акцепту, належить до так званих консенсуальних договорів, для здійснення яких досить угоди сторін. Більшість цивільно-правових договорів належить до цієї групи ¹.

У пункті 2 статті 640 ЦК йдеться про так звані реальні договори, для укладення яких крім погодження умов необхідна передача майна, що є предметом договору. Реальними є договори позики, зберігання та деякі інші.

У пункті 3 статті 640 ЦК йдеться про договори, які укладаються з дотриманням спеціальних правил про їх державну реєстрацію та іменуються формальними.

Договір є видом угоди, і тому до форми договору застосовуються загальні норми ЦК про форму угоди (статті 202–214 ЦК). У статті 638 ЦК передбачено додаткові правила, які враховують особливості договору як виду угоди ².

Сторони мають право узгодити певну форму договору, навіть якщо за законом для даного виду така форма не вимагається. Однак це правило має значення тільки для договорів, що укладаються усно й у простій письмовій формі. Якщо для договору закон установлює нотаріальну форму або державну реєстрацію, така форма за згодою сторін не може бути замінена іншою.

¹ Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

² Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

При укладенні деяких письмових договорів слід дотримуватися встановлених правил, що належать до такої письмовій форми, і їх недотримання може вести до неналежного виконання договору. Так, на транспорті діють спеціальні правила заповнення (чи оформлення) перевізних документів, що містять докладні вказівки про внесені в них дані.

Місце укладення договору має значення насамперед для визначення права, яке буде застосовуватися до договору. Місце укладення договору є істотним і для вирішення деяких інших питань, наприклад, встановлення ціни в договорі, якщо вона не була передбачена й має визначатися стосовно ціни, яка при порівнянних обставинах звичайно стягується за аналогічні товари, роботи й послуги.

Місце укладення договору має братися до уваги також при тлумаченні умов договору. Якщо договір було укладено на ярмарку чи виставці, при тлумаченні його умов мають враховуватися діючі на ярмарку (виставці) правила й звичаї його (її) проведення.

ЦК допускає визначення місця укладення в самому договорі. Воно найчастіше збігається з місцем перебування одного з учасників договору. Однак він може назвати, наприклад, місцем ведення переговорів про укладення договору (ярмарок, виставка) місце знаходження майна, що є предметом договору.

Якщо місце укладення договору сторони не визначили, закон пов'язує його з місцем проживання (місцем перебування) сторони, яка направила оферту.

Зміна й розірвання договору можливі за згодою сторін, якщо інше не передбачено ЦК, іншими законами або договором.

На вимогу однієї зі сторін договір може бути змінено або розірвано за рішенням суду тільки за умови: 1) істотного порушення договору іншою стороною; 2) в інших випадках, передбачених ЦК, іншими законами чи договором¹.

Змінити або розірвати договір, якщо угоду про це не досягнуто, можна на вимогу зацікавленої сторони, причому тільки в судовому порядку й лише за наявності певних підстав.

Необхідно провадити чітке розмежування між правом висунути вимогу про розірвання договору (повне або часткове) і правом на односторонню відмову (повністю чи частково) від його виконання. Одностороння відмова від виконання договору провадиться без звернення до суду. Відповідно, унаслідок самого факту її здійснення договір вважається розірваним, а при частковій відмові – зміненим.

При зміні договору зобов'язання сторін зберігаються у зміненому вигляді. При розірванні договору зобов'язання сторін припиняються. У разі зміни або розірвання договору зобов'язання вважаються зміненими або припиненими з моменту укладення угоди сторін про зміну або про розірвання договору, якщо інше не випливає з угоди чи характеру зміни договору, а при зміні чи розірвання договору в судовому порядку – з моменту набрання чинності рішенням суду про зміну або про розірвання договору.

Сторони не мають права вимагати повернення того, що вони виконали за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено законом або угодою сторін. Якщо підставою для зміни або розірвання договору слугувало істотне порушення договору однією зі

¹ Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

сторін, інша сторона має право вимагати відшкодування збитків, заподіяних зміною або розірванням договору.

Наведені положення підкреслюють значимість використання юридичних технологій у процесі створення правозастосовних і правореалізаційних правових актів.

3.4. Юридичні технології в електронному документообігу

Сучасне право відображає наявний рівень свободи, воно інтерактивне, динамічне і певною мірою гнучке. Воно відкрите до збагачення зовнішніми факторами, корелює із правовими традиціями та відповідає вимогам часу, але право залишається незмінним за своєю суттю – забезпечувати захист та належну реалізацію свободи індивідів.

Наразі монополія жорсткого права відступає перед розширенням ролі м'якого права в регулюванні суспільних відносин. Світове співтовариство переосмислює роль забезпечених примусом санкцій у їх співвідношенні до фактичних інтересів і волі сторін конфлікту в напрямку його фактичного вирішення. Відома формула отримує нову форму розвитку – важливим є результат, який не лише задовольняє інтересам сторін конфлікту, але й не суперечить загальним вимогам світового співтовариства та правам і свободам індивідів.

Водночас слід враховувати, що досягнення зазначених орієнтирів є можливим лише у відповідному середовищі. На нашу думку, таким середовищем є сучасна держава. Стійка, відкрита до співпраці з іншими країнами, з ефективним механізмом і належним рівнем діджиталізації.

Ці складні процеси вимагають високого рівня юридично-технологічної регламентації процедурно-процесуально-

го механізму їх здійснення. У вказаному аспекті особливого значення отримують ті алгоритми (їх технологічна досконалість, відповідність інструментарію галузі регулювання, законність, обґрунтованість, своєчасність, переконливість та ін.), які закріплюються у письмових правових актах.

Але аналізуючи наявні алгоритми правового регулювання, ми стикаємося з певною методологічною проблемою щодо їх класифікації. У зазначеному аспекті необхідно враховувати нетотожність таких терміно-понять, як юридичний алгоритм (*legal algorithm*), алгоритми права (*algorithms of law*), технологічні алгоритми у праві (*technology algorithms in law*).

Технологічні алгоритми у праві слід розглядати як сукупність техніко-технологічних продуктів (електронні документи, електронний підпис, комп'ютерні програми, пошукові бази даних, електронні реєстри, електронні площадки вирішення спорів, юридичні боти та інше), які використовуються в юриспруденції.

Своєю чергою, стрімкий розвиток суспільних відносин в епоху постмодерну, динаміка технологічного розвитку й процесів обміну інформацією зумовлюють, в тому числі, особливе становище й роль електронного документа в системі документообігу сучасності.

Правове регулювання в сучасній державі має відбуватися із застосуванням цілісної системи засобів, підпорядкованих головній меті – забезпеченню реалізації та захисту прав і свобод індивідів. Такі засоби мають бути досконалими не лише з точки зору вимог юридичної техніки й технологій, але й відповідати потребам та інтересам суспільства, в тому числі з урахуванням розвитку інформаційно-технологічних і комунікативних процесів.

Н. М. Крестовська цілком слушно зазначає, що «... риси сучасної держави не тільки зафіксовано в системі нормативних вимог, але й виражено в реальному її бутті. У вигляді конкретних державних інститутів, їх організації та функціонування. Сучасна держава – це результат зміни менталітету людей, сприйняття не тільки колишніх традицій державності, але й використання загальнолюдських цінностей і змін в сучасному світі»¹.

Свою чергою Ю. М. Оборотов, аналізуючи сутність сучасної держави, підкреслює важливість спроможності держави адаптуватися до викликів сьогодення. Зокрема вказуючи, що «...стійкість держави залежить не тільки і не стільки від організації держави, її інституціоналізації, скільки від тих цінностей і цілей, якими керуються правителі та підвладні, та які неминуче “форматують” нормативні приписи, створюючи на їхній базі специфічні форми професійної активності. Від того, наскільки культурно зумовлені комунікативні зв’язки спроможні адаптувати державу до змін у зовнішньому і внутрішньому середовищі, залежить не тільки сьогодинське буття держави, а й її подальше життя або загибель»².

Відтак ми можемо прийти до висновку, що сучасна держава має наступні ключові характеристики: орієнтованість на створення належних умов реалізації та захисту прав і свобод індивідів, стійкість, відкритість до співпраці з іншими суб’єктами, ефективний механізм реалізації функцій і належний рівень діджиталізації.

Щодо останньої характеристики, то тут слід враховувати декілька важливих аспектів. Так, наразі існує кілька

¹ Крестовська Н. М. Нові підходи до типології держави. *Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монограф.* Одеса, 2012. С. 256-268.

² Оборотов Ю. Н. Содержание аксиосферы государства. *Актуальні проблеми держави і права.* 2008. Вип. 40. С. 223–231.

варіантів визначення цього терміну, одним із найбільш ґрунтовних вбачається такий, де діджиталізацію розуміють як неологізм, який увійшов в українську мову лише кілька років тому, є транслітерацією англійського *digitalization* та, згідно з визначенням словника, означає зміни в усіх сферах суспільного життя, пов'язані з використанням цифрових технологій. Зазначене слово являє собою спрощену форму більш точного терміну «цифрова трансформація» та є проявом глобальної цифрової революції¹.

У рамках розвитку програми діджиталізації в Україні уряд прийняв «Положення про Міністерство цифрової трансформації України» (Мінцифри), яке було затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. Зазначений акт створює правові передумови для функціонування цієї інституції, визначає засади, цілі та принципи її діяльності.

Зокрема, у вказаному документі визначено: «Мінцифри забезпечує: формування та реалізацію державної політики у сфері цифровізації, цифрової економіки, цифрових інновацій, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства; формування та реалізацію державної політики у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; формування та реалізацію державної політики у сфері відкритих даних, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, розвитку інфраструктури широкосмислового доступу до Інтернету та телекомунікацій, електронної комерції та бізнесу; формування та реалізацію державної політики у сфері надання електронних та адміністративних послуг; формування та реалізацію державної політики

¹ «Діджиталізація» – слово 2019 року в Україні за версією онлайн-словника «Мислово». URL: <https://itc.ua/news/didzhitalizacziya-slovo-2019-roku-v-ukra%D1%97ni-za-versi%D1%94yu-onlajn-slovnika-mislovo/>

у сфері електронних довірчих послуг; формування та реалізацію державної політики у сфері розвитку ІТ-індустрії; виконання функцій центрального засвідчувального органу шляхом забезпечення створення умов для функціонування суб'єктів правових відносин у сфері електронних довірчих послуг»¹.

Невід'ємною складовою діджиталізації сучасної держави є процеси транспарентності організації та діяльності її механізму.

Аналізуючи поняття транспарентності, Л. Р. Наливайко та М. Ю. Романов зазначають, що це «...складна теоретико-правова категорія, яка змістовно поєднує в собі такі поняття, як прозорість, відкритість, гласність, публічність, підзвітність, доступ до публічної інформації та участь в управлінні державними справами. Також належить погодитись з тим, що прозорість – це обізнаність з діями влади, а відкритість – це реальна можливість впливу, але із цього виходить, що керуючись напрацюваннями вчених, які уніфікують ці складові в категорію транспарентності, ми не просто спростимо понятійно-категоріальний апарат у сфері взаємодії громадськості та державної влади, але й відкрисмо нове поле для наукової дискусії, що може сприяти розвитку демократичної та соціальної держави в Україні»².

Своєю чергою, на думку С. О. Верланова, «...транспарентність – це не вимога, це вже наша реальність. Наприклад, у податковій службі безліч процесів, які були аналоговими і вимагали паперової роботи, пішли в минуле. Поступовий перехід на сервісну службу з мінімізації

¹ Питання Міністерства цифрової трансформації. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pitannya-ministerstva-cifrovoyi-t180919>

² Наливайко Л., Романов М. Поняття та ознаки транспарентності в контексті євроінтеграції. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 5 (21). С. 27-29.

спілкування бізнесу і податкових органів давно вже став пріоритетним завданням служби. Транспарентність вирішує багато питань і дає змогу автоматизувати більшість процесів»¹.

Зазначені складні процеси вимагають високого рівня юридично-технологічної регламентації процедурно-процесуального механізму їх здійснення. У сучасному світі особливе місце посідають інформаційно-технологічні процеси. Організація та управління зазначеними процесами здійснюється за допомогою технологічних алгоритмів.

Стрімкий розвиток суспільних відносин в епоху постмодерну, динаміка технологічного розвитку й процесів обміну інформацією зумовлюють особливе становище й роль електронного документа в системі документообігу сучасності.

Слід погодитися із думкою Ю. Н. Харарі щодо ролі та місця інформаційних технологій у розвитку майбутніх відносин у суспільстві. Зокрема, науковець зазначає: «...датаїзм наголошує, що Всесвіт складається з потоків даних, і що цінність будь-якого явища або сутності визначається їх вкладом у обробку даних. Датаїзм наголошує, що біохімічні та електронні алгоритми підкорюються тотожним математичним законам. Більш того, створення й обробка даних має бути довірена електронним алгоритмам»².

Юридичні технології створення електронних документів перш за все пов'язанні із наявністю у суб'єкта знань у сфері інформаційних технологій, вміння користуватись персональним комп'ютером.

¹ Вища рада правосуддя. Нові світові стандарти у сфері правового регулювання формують транспарентність та діджиталізація. URL: <https://hcj.gov.ua/news/novi-svitovi-standarty-u-sferi-pravovogo-regulyuvannya-formuyut-transparentnist-ta>

² Харарі Ю. Н. Homo Deus. Краткая история будущего. М.: Синдбад, 2016. С. 430-431.

На сьогоднішній день кожен юрист – це насамперед професійний споживач інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) і систем. Уявити юриста без персонального комп'ютера, мобільного телефону та інших технічних аксесуарів просто неможливо.

Очевидно, що юрист повинен знати, як можна застосувати ІКТ у своїй роботі та які правові інформаційні системи вже створено й впроваджено. Правові інформаційні системи, інтегровані в загальну систему проектного документообігу, є надзвичайно величезною допомогою для молодих юристів, які набувають досвіду.

Але незалежно від майбутнього місця роботи юристу необхідні знання про комп'ютерні технології загалом, про тенденції комп'ютеризації та інформатизації, про інформаційні системи підприємницьких фірм, банків, органів державної влади та ін. Без цього юрист не може ефективно виконувати свої функції, завдання.

Одним із важливих результатів використання технологічних алгоритмів у праві є створення електронних документів. Юридична діяльність здійснюється за допомогою документів, які одночасно є джерелом, результатом і інструментом цієї діяльності. Сьогодні документ є основним способом подання інформації на будь-якому рівні суспільних відносин.

Згідно із Законом України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року, документ – це матеріальний носій, який містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання в часі й просторі ¹.

Більш розгорнуте визначення документа містить наступні положення – це матеріальна форма одержання, збе-

¹ Про інформацію : Закон України. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>

рігання, використання й поширення інформації, зафіксованої на папері, магнітній, кіно-, фотоплівці, оптичному диску або іншому носії.

У статті 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» зазначається, що «...електронний документ – документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов’язкові реквізити документа»¹.

До обов’язкових реквізитів належить електронний підпис – «...це електронні дані, які додаються підписувачем до інших електронних даних або логічно з ними пов’язуються і використовуються ним як підпис»².

Згідно із Законом України «Про електронні довірчі послуги», зазначається: «...кваліфікована електронна довірча послуга створення, перевірки та підтвердження кваліфікованого електронного підпису чи печатки надається кваліфікованим постачальником електронних довірчих послуг і включає:

- надання користувачам електронних довірчих послуг засобів кваліфікованого електронного підпису чи печатки для генерації пар ключів та/або створення кваліфікованих електронних підписів чи печаток, та/або перевірки кваліфікованих електронних підписів чи печаток, та/або зберігання особистого ключа кваліфікованого електронного підпису чи печатки;
- технічну підтримку та обслуговування наданих засобів кваліфікованого електронного підпису чи печатки.

¹ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон від 22.05.2003 р. № 851-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15>

² Про електронні довірчі послуги: Закон від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>

Кваліфікований електронний підпис чи печатка вважається таким, що пройшов перевірку та отримав підтвердження, якщо:

- перевірку кваліфікованого електронного підпису чи печатки проведено засобом кваліфікованого електронного підпису чи печатки;
- перевіркою встановлено, що відповідно до вимог цього Закону на момент створення кваліфікованого електронного підпису чи печатки був чинним кваліфікований сертифікат електронного підпису чи печатки підписувача чи створювача електронної печатки;
- за допомогою кваліфікованого сертифіката електронного підпису чи печатки здійснено ідентифікацію підписувача чи створювача електронної печатки;
- під час перевірки за допомогою кваліфікованого сертифіката електронного підпису чи печатки отримано підтвердження того, що особистий ключ, який належить підписувачу чи створювачу електронної печатки, зберігається в засобі кваліфікованого електронного підпису чи печатки;
- під час перевірки підтверджено цілісність електронних даних в електронній формі, з якими пов'язаний цей кваліфікований електронний підпис чи печатка.

Електронний підпис чи печатка не можуть бути визнані недійсними та позбавлені можливості розглядатися як доказ у судових справах виключно на тій підставі, що вони мають електронний вигляд або не відповідають вимогам до кваліфікованого електронного підпису чи печатки.

Кваліфікований електронний підпис має таку саму юридичну силу, як і власноручний підпис, а також має презумпцію його відповідності власноручному підпису.

Кваліфікована електронна печатка має презумпцію цілісності електронних даних і достовірності походження електронних даних, з якими вона пов'язана.

Обов'язкові вимоги до надання кваліфікованої електронної довірчої послуги створення, перевірки та підтвердження кваліфікованих електронних підписів чи печаток, а також порядок перевірки їх дотримання, встановлюються Кабінетом Міністрів України.

Випуск та обіг засобів електронної ідентифікації з функціями кваліфікованого електронного підпису як документів, що посвідчують особу, регулюються законодавством¹.

Наступною важливою складовою при створенні та верифікації електронних документів є сертифікат ключа.

Законодавством України чітко регламентовано вихідні положення щодо електронного цифрового підпису: «Сертифікат ключа – документ, виданий центром сертифікації ключів, який засвідчує чинність і належність відкритого ключа особі, котра підписує документ. Сертифікати ключів можуть поширюватися в електронній формі чи у формі документа на папері та використовуватися для ідентифікації особи, яка підписувала цей документ. Посилений сертифікат ключа – сертифікат ключа, виданий акредитованим центром сертифікації ключів, засвідчувальним центром, центральним засвідчувальним органом».²

Наявність валідних складових елементів електронного документу підтверджує його юридичну силу.

Так у статті 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» зазначено: «...юри-

¹ Про електронні довірчі послуги : Закон від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>

² Про електронні довірчі послуги : Закон від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>

дична сила електронного документа не може бути заперечена тільки через те, що він має електронну форму. Проте встановлюються й певні обмеження на застосування електронного документа як оригіналу. В електронній формі не може бути створено оригінал свідоцтва про право на спадщину; документ, який відповідно до законодавства може бути створений лише в одному примірнику, крім випадків існування централізованого сховища оригіналів електронних документів»¹.

Особливості юридичних технологій щодо користування електронними документами проявляються в процесах електронного документообігу. «Електронний документообіг (обіг електронних документів) – сукупність процесів створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які виконуються із застосуванням перевірки цілісності та в разі необхідності з підтвердженням факту одержання таких документів»².

Алгоритми електронного документообігу встановлюються державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями всіх форм власності згідно із законодавством.

Електронний документообіг здійснюється відповідно до законодавства України або на підставі договорів, що визначають взаємовідносини суб'єктів електронного документообігу. Використання електронного документа в цивільних відносинах здійснюється згідно із загальними

¹ Про електронні документи та електронний документообіг: Закон від 22.05.2003 р. № 851-IV. *Верховна Рада України*. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15>

² Про електронні документи та електронний документообіг: Закон від 22.05.2003 р. № 851-IV. *Верховна Рада України*. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15>

вимогами вчинення правочинів, установлених цивільним законодавством.

Суб'єкти електронного документообігу, які здійснюють його на договірних засадах, самостійно визначають режим доступу до електронних документів, що містять конфіденційну інформацію, та встановлюють для них систему (способи) захисту.

В інформаційних, телекомунікаційних, інформаційно-телекомунікаційних системах, які забезпечують обмін електронними документами, що містять інформацію, яка є власністю держави, або інформацію з обмеженим доступом, повинен забезпечуватися захист цієї інформації відповідно до законодавства.

Правовими актами, в яких визначено порядок застосування електронного документа та електронного підпису в органах державної влади України, є: Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання електронних довірчих послуг в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах та організаціях державної форми власності» (від 19 вересня 2018 р.) та ін.

У цих актах зокрема зазначено: «...електронний документ, що надійшов на адресу органу виконавчої влади, підлягає відхиленню в разі: відсутності у адресата надійних засобів електронного цифрового підпису; надходження не за адресою; зараження вірусом; негативного результату перевірки на цілісність і справжність усіх накладених на нього електронних цифрових підписів.

Кожний електронний документ, який одержує адресат, перевіряється на зараження його вірусом, на цілісність і справжність усіх накладених на нього електронних цифрових підписів, включаючи ті, що накладені (проставлені) згідно із законодавством як електронні печатки.

Попередній розгляд електронного документа здійснюється в його візуальній формі. Для подання кваліфікованому надавачу інформації, необхідної для отримання кваліфікованих електронних довірчих послуг, державна установа може використовувати систему електронної взаємодії органів виконавчої влади у разі: використання такої системи кваліфікованим надавачем; дотримання вимог щодо захисту інформації в такій системі державною установою та кваліфікованим надавачем»¹.

Вхідні, внутрішні та вихідні електронні документи реєструються в одній системі, разом із відповідними документами на папері.

Реєстрація вхідних електронних документів здійснюється шляхом заповнення реєстраційно-контрольної картки в електронній формі. Після реєстрації вхідного електронного документа адресат у дводенний термін надсилає відправнику повідомлення за формою, згідно з відповідним додатком про його прийняття й реєстрацію.

Для фіксування резолюції щодо виконання вхідного електронного документа складається відповідний внутрішній електронний документ «Резолюція» за підписом відповідної посадової особи, про що зазначається в реєстраційно-контрольній картці.

Оформлення й реєстрація електронних документів, що складаються в органі виконавчої влади, здійснюється шляхом накладення на нього електронних цифрових підписів відповідних посадових осіб. На момент накладення останнього електронного цифрового підпису технологічно та/або

¹ Про затвердження Порядку використання електронних довірчих послуг в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах та організаціях державної форми власності : Постанова від 19.09.2018 р. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/749-2018-%D0%BF>

організаційно забезпечується проставлення у створеному електронному документі дати і його реєстраційного номера.

У разі непідписання або незатвердження електронного документа керівником органу виконавчої влади чи іншою посадовою особою, реєстрація цього документа скасовується, а його виконавець інформується про відхилення документа. Проставлення електронної печатки на електронний документ здійснюється згідно із законодавством. При цьому зазначена процедура виконується лише після підписання або затвердження електронного документа.

Перед відправленням вихідного електронного документа провадиться перевірка його цілісності та справжності всіх накладених на нього електронних цифрових підписів, із додержанням тих самих вимог, що й для вхідних документів. Вихідні електронні документи відправляються адресатам службою діловодства централізовано, не пізніше наступного робочого дня після їх одержання від структурних підрозділів-виконавців.

Електронний документ вважається одержаним адресатом з часу надходження відправнику повідомлення про його прийняття та реєстрацію. Підтвердження факту одержання від адресата повідомлення щодо електронного документа відправник не здійснює.

Реєстраційний номер, дата й час реєстрації електронного документа адресатом, зазначені в його повідомленні, відправник фіксує в реєстраційно-контрольній картці.

Погодження електронного документа здійснюється шляхом накладення на нього електронного цифрового підпису посадової особи.

Зауваження й пропозиції до поданого електронного документа (у разі наявності) фіксуються в окремому електронному документі, на який накладається електронний підпис посадової особи.

В разі відсутності у органу виконавчої влади, який узгоджує електронний документ, надійних засобів електронного цифрового підпису, цьому органу для погодження надається відповідний документ на папері.

Усі інші дії з електронними документами виконуються органом виконавчої влади згідно з вимогами до дій із документами на папері, передбаченими інструкцією з діловодства цього органу.

Процедури підтвердження цілісності даних в електронній формі, з якими пов'язаний кваліфікований електронний підпис чи печатка, здійснюються шляхом перевірки кваліфікованого електронного підпису чи печатки. «Кваліфікований електронний підпис чи печатка вважаються такими, що пройшли перевірку та отримали підтвердження, якщо:

- перевірку кваліфікованого електронного підпису чи печатки проведено засобом кваліфікованого електронного підпису чи печатки;
- перевіркою встановлено, що відповідно до вимог Закону України «Про електронні довірчі послуги» на момент створення кваліфікованого електронного підпису чи печатки був чинним кваліфікований сертифікат електронного підпису чи печатки підписувача чи створювача електронної печатки; за допомогою кваліфікованого сертифіката електронного підпису чи печатки здійснено ідентифікацію підписувача чи створювача електронної печатки;
- під час проведення перевірки за допомогою кваліфікованого сертифіката електронного підпису чи печатки отримано підтвердження того, що особистий ключ, який належить підписувачу чи створювачу електронної печатки, зберігається в засобі кваліфі-

кованого електронного підпису чи печатки, у тому числі на захищеному носіїві особистого ключа;

- під час проведення перевірки підтверджено цілісність даних в електронній формі, з якими пов'язаний кваліфікований електронний підпис чи печатка»¹.

Слід звернути увагу, що під час накладання кваліфікованого електронного підпису чи печатки, обов'язковим є використання електронної позначки часу.

В електронному документообігу державних органів особливе місце посідає кваліфікована електронна печатка, яка застосовується для верифікації цілісності електронних даних, а також ідентифікації державної установи як підписувача, в тому числі для засвідчення відповідності електронних копій електронного та паперового (фотокопія) документів оригіналу у випадках, передбачених законодавством.

Підсумовуючи, слід зазначити, що технологічні алгоритми у праві є відображенням процесів діджиталізації відносин правової сфери в сучасній державі. Безумовно, багато питань ще має бути вирішено, але загальний напрям розвитку заслуговує на підтримку та подальші загальнотеоретичні дослідження.

3.5. Юридичні технології обслуговування нормативно-правових актів

Одними із специфічних технологій формалізації права є технології обслуговування нормативно-правових актів. Це певна сукупність принципів, правил, вимог і методів,

¹ Про затвердження Порядку використання електронних довірчих послуг в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах та організаціях державної форми власності : Постанова від 19.09.2018 р. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/749-2018-%D0%BF>

використання яких забезпечує належний рівень зберігання, державної реєстрації, правової експертизи та опублікування нормативно-правових актів.

Завдяки застосуванню цих технологій, нормативно-правові акти не лише отримують підтвердження їх відповідності національному та міжнародному праву, правам людини, але ще й зберігаються та підтримуються в належному стані, набуваючи статусу еталонних актів.

І. Д. Шутак зазначає, що «...правотворчий процес – це технологія не тільки створення нормативно-правових актів, але й доведення їх розпоряджень до адресатів»¹.

Суб'єктами, які застосовують технології обслуговування нормативно-правових актів, виступають: Верховна Рада України (відносно законів та інших прийнятих нею актів), Міністерство юстиції України та його міжрегіональні управління (стосовно нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади).

Враховуючи статус суб'єкта та його юридичний зв'язок зі створеними нормативно-правовими актами, ми можемо виокремлювати процедури автентичного (здійснюються тим органом, який установив правовий акт) та легального (здійснюються тим органом, який не встановлював правовий акт, але вповноважений законом на проведення такої діяльності) обслуговування нормативно-правових актів.

Відносно законів та інших актів, прийнятих Верховною Радою України, здійснюються наступні технологічні операції автентичного обслуговування: правова експертиза законопроекту, реєстрація закону, опублікування, справа закону. Так, оригінал прийнятого Верховною Радою закону в електронній формі не пізніш як у десятиденний строк з дня

¹ Шутак І. Д. Юридична техніка : курс лекцій. Івано-Франківськ: Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки. Дрогобич : Коло, 2015. С. 196.

його прийняття візується керівником секретаріату головного комітету та підписується головою цього комітету. Текст прийнятого Верховною Радою закону в електронній формі опрацьовується в юридичному підрозділі, висновок остаточної юридичної експертизи якого вноситься до єдиної автоматизованої системи.

Слід враховувати певні особливості проведення правової експертизи, оскільки вона здійснюється відносно законопроектів, а не прийнятих законів. Так, законодавством визначено, що за дорученням Голови Верховної Ради України або Першого заступника Голови Верховної Ради України, заступника Голови Верховної Ради України або за рішенням головного комітету законопроект направляється на наукову, юридичну чи іншу експертизу.

Зареєстрований і включений до порядку денного сесії законопроект при підготовці до першого читання в обов'язковому порядку направляється для проведення наукової експертизи, а при підготовці до всіх наступних читань – для проведення юридичної експертизи та редакційного опрацювання у відповідні структурні підрозділи Апарату Верховної Ради. Остаточна юридична експертиза і редакційне опрацювання здійснюються після прийняття акта Верховної Ради в цілому.

Також слід враховувати, що зареєстровані законопроекти, які мають системний характер для окремих галузей законодавства і необхідність наукового опрацювання яких при підготовці до першого читання встановив профільний комітет, направляються для одержання експертних висновків до Національної академії наук України. Окремі законопроекти також можуть направлятися для одержання експертних висновків до Кабінету Міністрів України, від-

повідних міністерств, інших державних органів, установ і організацій або окремих фахівців.

Експертні висновки мають бути подані до Верховної Ради не пізніше 14 днів з дня надходження такого звернення від посадових осіб та органів Верховної Ради. Якщо в установлені строки висновки не одержано, вважається, що зауваження відсутні. Висновки, підготовлені за результатами експертизи, направляються головному комітету для врахування при розгляді законопроекту та прийняття рішення стосовно подальшої роботи над ним.

Керівник підрозділу, на який покладено функцію з оформлення на підпис Голові Верховної Ради України прийнятих Верховною Радою актів, виготовляє оригінал прийнятого Верховною Радою закону в паперовій формі та подає його на підпис Голові Верховної Ради України разом з копією висновку остаточної юридичної експертизи у паперовій формі. Голова Верховної Ради України підписує поданий на підпис закон не раніше двох і не пізніше п'яти днів з дня його подання. Підписаний закон Голова Верховної Ради України невідкладно направляє Президентові України¹.

Варто зазначити, що постанови та інші акти (резолюції, декларації, звернення, заяви) Верховної Ради приймаються з дотриманням процедури, передбаченої для розгляду законопроектів у першому читанні з прийняттям їх у цілому, якщо Верховною Радою не прийнято іншого рішення. Постанови та інші акти, прийняті Верховною Радою, підписує та оприлюднює Голова Верховної Ради України. Постанови, прийняті Верховною Радою, які містять положення нормативного характеру, набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення, якщо ними не передбачено інше.

¹ Про Регламент Верховної Ради України : Закон України; Регламент від 10.02.2010 р. № 1861-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>

Момент оприлюднення є дуже важливим етапом у механізмі організації якісного правового регулювання. У зазначеному аспекті слід погодитися із думкою Т. В. Кашаніної, що «...зادля того, щоб забезпечити здійснення норм права, обов'язково треба зробити їх відомими. Це є необхідним не лише для законів, але й для підзаконних актів, які теж регулюють значну кількість відносин»¹.

Згідно чинного законодавства України, підписані Президентом України закони публікуються в газеті «Голос України» та у Відомостях Верховної Ради України, а також розміщуються на офіційному веб-сайті Верховної Ради. Публікація законів та інших актів Верховної Ради в цих друкованих засобах масової інформації є офіційною.

Підписані Головою Верховної Ради України постанови та інші акти Верховної Ради не пізніше наступного дня після їх підписання передаються Апаратом Верховної Ради для опублікування в газеті «Голос України» та у Відомостях Верховної Ради України.

У разі виявлення невідповідності опублікованого закону, постанови чи іншого акта Верховної Ради оригіналу такого акта у строк не пізніше ніж через 10 днів з дня виявлення такої невідповідності, уточнений текст закону, постанови чи іншого акта Верховної Ради публікується в газеті «Голос України», у черговому номері Відомостей Верховної Ради України та, за необхідності, здійснюються відповідні виправлення в еталонному електронному тексті оригіналу відповідного акта в базі даних нормативно-правової інформації «Законодавство України».

Підписаний Президентом України закон, а також підписані Головою Верховної Ради України постанови та інші акти Верховної Ради, є оригіналами і зберігаються в Апа-

¹ Кашанина Т. В. Юридическая техника : учебник. М.: Эксмо, 2008. С. 298.

раті Верховної Ради в установленому порядку. Всі інші примірники закону, постанов та інших актів Верховної Ради є копіями.

Після набрання законом чинності Апарат Верховної Ради спільно з відповідним головним комітетом веде справу закону в електронній і паперовій формах, яка містить: 1) прийнятий текст закону в паперовій формі та його копію в електронній формі; 2) прийнятий Верховною Радою план організаційних, кадрових, матеріально-технічних, фінансових, інформаційних заходів для реалізації положень прийнятого закону, а також повідомлення, що надійшли до Верховної Ради, про хід виконання цього плану Кабінетом Міністрів України; 3) перелік і тексти прийнятих Президентом України, Кабінетом Міністрів України, міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади нормативно-правових актів на виконання положень цього закону; 4) повідомлення Вищої ради правосуддя, Верховного Суду, вищих спеціалізованих судів України, Міністерства юстиції України, Генерального прокурора, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб про дотримання положень закону, а також у разі надходження їх пропозицій щодо підвищення ефективності дії цього закону; 5) документи, відповідні остаточні редакції тексту закону, пов'язані із зміною, втратою чинності законом; 6) рішення та висновки Конституційного Суду України щодо закону .

Своєю чергою, Міністерство юстиції України та його міжрегіональні управління здійснюють процедури легального обслуговування відносно нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади. До складових елементів зазначених процедур належать: правова експертиза, реєстрація, опублікування.

Державна реєстрація нормативно-правового акта складається з двох послідовних етапів: правової експертизи та реєстрації.

Правова експертиза нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади включає процедури їх перевірки на відповідність Конституції та законодавству України, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та протоколам до неї, міжнародним договорам України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції та праву Європейського Союзу (*acquis EC*), антикорупційної та гендерно-правової експертиз з урахуванням практики Європейського суду з прав людини, а також прийнятті рішення про державну реєстрацію цього акта, присвоєнні йому реєстраційного номера та занесенні до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів.

Державній реєстрації підлягають нормативно-правові акти, які містять одну або більше норм, що зачіпають права, свободи та законні інтереси, стосуються обов'язків громадян та юридичних осіб, встановлюють новий або змінюють, доповнюють чи скасовують організаційно-правовий механізм їх реалізації, або мають міжвідомчий характер, тобто є обов'язковими для інших органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, а також юридичних осіб, що не належать до сфери управління суб'єкта нормотворення¹.

Нормативно-правовий акт подається на державну реєстрацію протягом трьох робочих днів після його прийняття в

¹ Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади: Кабінет Міністрів України; Постанова; Положення від 28.12.1992 р. № 731. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/731-92-%D0%BF>

одному примірнику (оригінал нормативно-правового акта). Для нормативно-правових актів, які містять інформацію з обмеженим доступом, вимога щодо захисту якої встановлена законом, додатково подається засвідчена в установленому законодавством порядку копія такого акта. Нормативно-правовий акт, що подається на державну реєстрацію, має відповідати вимогам законодавства про мови та інших актів законодавства, узгоджуватися з раніше прийнятими актами і викладатися згідно з правописом та з дотриманням правил нормопроєктувальної техніки.

Державна реєстрація нормативно-правового акта проводиться протягом 15-ти робочих днів з дня, наступного після надходження його до органу державної реєстрації. У разі потреби (необхідність проведення аналізу нормативно-правового акта із залученням експертів, вивчення значної кількості актів чинного законодавства тощо) цей строк може бути продовжений органом державної реєстрації, але не більш як на 10 робочих днів, про що повідомляється орган, який надіслав нормативно-правовий акт на державну реєстрацію.

У разі, якщо нормативно-правовий акт відповідає вимогам, зазначеним у цьому Положенні, орган державної реєстрації приймає рішення про його державну реєстрацію та заносить його до державного реєстру. Основною формою ведення державного реєстру є електронна. Кожен запис державного реєстру засвідчується спеціально для цього призначеною електронною печаткою органу державної реєстрації. Відповідне засвідчення здійснює уповноважена особа органу державної реєстрації. У разі необхідності, з відповідного реєстру робляться витяги в електронній і паперовій формах.

У разі подання нормативно-правового акта в електронній формі, з державного реєстру одразу за фактом засвід-

чення запису про державну реєстрацію відповідного акта автоматично надсилається повідомлення суб'єкту нормотворення через систему електронної взаємодії органів виконавчої влади з такими реєстраційними даними: дата державної реєстрації, номер акта згідно з державним реєстром. Реєстраційні дані нормативно-правового акта автоматично завантажуються до реєстраційно-моніторингової картки відповідного акта в системі електронного документообігу суб'єкта нормотворення та не можуть бути спотворені шляхом їх редагування.

У разі подання нормативно-правового акта в паперовій формі, його реєстраційні дані зазначаються органом державної реєстрації в листі про повернення цього акта після державної реєстрації. Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади направляють для виконання нормативно-правові акти лише після їх державної реєстрації та офіційного опублікування. У разі порушення зазначених вимог нормативно-правові акти вважаються такими, що не набрали чинності, і не можуть бути застосовані. При направленні на виконання та опублікування нормативно-правового акта посилання на дату і номер державної реєстрації акта є обов'язковим.

До Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів (надалі: Реєстру) включаються:

- нормативно-правові акти, видані починаючи з дня прийняття Акта проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.), – чинні, опубліковані та неопубліковані, у тому числі з обмежувальними грифами, закони України, постанови Верховної Ради України, укази й розпорядження Президента України, декрети, постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України, рішення й висновки Конституційного Суду

України, зареєстровані в Мінюсті нормативно-правові акти міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, органів господарського управління та контролю, Національного банку, а також міжнародні договори України;

- нормативно-правові акти, видані до прийняття Акта проголошення незалежності України, що не втратили чинності та не суперечать законодавству України;
- тимчасові нормативно-правові акти з терміном дії рік і більше та з терміном дії менше року в разі подальшого його продовження¹.

До Реєстру вносяться такі дані про нормативно-правовий акт:

- дата й номер акта;
- назва акта;
- текст акта;
- реєстраційний код акта;
- дата присвоєння реєстраційного коду;
- дата реєстрації в Мінюсті, реєстраційний номер;
- класифікаційний індекс.

Нормативно-правові акти, включені до Реєстру, підтримуються Мінюстом у контрольному стані.

Державній реєстрації підлягають нормативно-правові акти, що зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер.

На державну реєстрацію подаються нормативно-правові акти, що приймають уповноважені на це суб'єкти нормотворення у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, які містять норми

¹ Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та користування ним. *Кабінет Міністрів України*. Постанова; Порядок від 23.04.2001 р. № 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2001-%D0%BF>

права, мають неперсоніфікований характер і розраховані на неодноразове застосування незалежно від терміну їх дії (постійні чи обмежені певним часом) та характеру відомостей, що в них містяться, у тому числі з грифами «Для службового користування», «Особливої важливості», «Цілком таємно», «Таємно» та іншими, а також прийняті в порядку експерименту.

Нормативно-правовий акт подається на державну реєстрацію протягом п'яти робочих днів після його прийняття в трьох примірниках: оригінал і дві завірені в установленому законодавством порядку копії розпорядчого документа (наказу, розпорядження, рішення, постанови тощо), а також затвердженого ним положення (інструкції, порядку тощо) і додатків до них.

У разі наявності положень, норм і доручень, що поширюються на інші органи, нормативно-правовий акт повинний бути узгодженим із відповідними зацікавленими органами у формі, встановленій законодавством.

Спільно виданий нормативно-правовий акт подається на державну реєстрацію органом, підпис першої особи якого на акті стоїть першим.

Нормативно-правовий акт, що подається на державну реєстрацію, має відповідати вимогам законодавства про мови та інших актів законодавства, узгоджуватися з раніше прийнятими актами й викладатися згідно з правописом та з дотриманням правил нормопроєктувальної техніки.

Разом із нормативно-правовим актом до органу державної реєстрації подаються:

а) обґрунтування підстав для видання нормативно-правового акта чи окремих його норм;

б) відомості про чинні акти з цього питання, інформація про терміни приведення їх у відповідність до нормативно-

правових актів, поданих на державну реєстрацію, а також про акти, що втрачають чинність у зв'язку з прийняттям цього акта;

б1) копія нормативно-правового акта, до якого вносяться зміни чи який визнається таким, що втратив чинність у контрольному стані та порівняльна таблиця;

в) відомості про офіційне погодження акта із зацікавленими органами, незалежно від того, чи є таке погодження обов'язковим згідно із законодавством.

У разі, якщо на державну реєстрацію міністерства та інші центральні органи виконавчої влади подають нормативно-правовий акт із питань, що стосуються соціально-трудової сфери, вони також повідомляють про позицію уповноваженого представника від всеукраїнських профспілок, їх об'єднань та уповноваженого представника від всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців щодо цього акта, а також про проведену роботу з врахування їх зауважень і пропозицій. При цьому необхідність урахування зазначених зауважень і пропозицій визначають міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, які приймають цей акт;

г) оригінал та дві копії рішення Мінекономрозвитку про погодження проекту регуляторного акта або завірена копія рішення апеляційної регуляторної комісії про задоволення скарги головного розробника проекту регуляторного акта щодо відмови в погодженні проекту регуляторного акта (для регуляторних актів);

д) довідка щодо відповідності нормативно-правового акта *aquis communautaire*;

е) висновок Мінюсту, Головного управління Мінюсту в Автономній Республіці Крим, головних управлінь юстиції в областях, містах Києві та Севастополі, районних, районних

у містах Києві та Севастополі, міськрайонних (у разі утворення) управлінь юстиції щодо відповідності нормативно-правового акта положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практиці Європейського суду з прав людини.

Державній реєстрації підлягають нормативно-правові акти будь-якого виду (постанови, накази, інструкції тощо), якщо в них є одна чи більше норм, які:

а) зачіпають соціально-економічні, політичні, особисті та інші права, свободи й законні інтереси громадян;

б) мають міжвідомчий характер, тобто є обов'язковими для інших міністерств, органів виконавчої влади, а також органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, що не входять до сфери управління органу, який видав нормативно-правовий акт ¹.

На державну реєстрацію не подаються акти:

а) персонального характеру (про склад комісій, призначення на посаду й звільнення з неї, заохочення працівників тощо);

б) дія яких вичерпується одноразовим застосуванням, крім актів про затвердження положень, інструкцій та інших, що містять правові норми;

в) оперативно-розпорядчого характеру (разові доручення);

г) такі, що доводяться до відома підприємств, установ і організацій вищестоящих органів;

д) спрямовані на організацію виконання рішень вищестоящих органів і власних рішень міністерств, інших органів виконавчої влади, що не мають нових правових норм;

¹ Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та користування ним. *Кабінет Міністрів України*. Постанова; Порядок від 23.04.2001 р. № 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2001-%D0%BF>

е) рекомендаційного, роз'яснювального та інформаційного характеру (методичні рекомендації, роз'яснення, у тому числі податкові тощо), нормативно-технічні документи (національні та регіональні стандарти, технічні умови, будівельні норми й правила, тарифно-кваліфікаційні довідники, кодекси усталеної практики, форми звітності, у тому числі щодо державних статистичних спостережень, адміністративних даних та інші).

У разі надходження акта, який не підлягає державній реєстрації, орган державної реєстрації протягом п'яти робочих днів повертає його суб'єктові нормотворення з відповідним обґрунтуванням.

Державну реєстрацію здійснюють:

- нормативно-правових актів міністерств, інших центральних органів виконавчої влади – Міністерство юстиції України;
- нормативно-правових актів міністерств і республіканських комітетів Автономної Республіки Крим та територіальних органів центральних органів виконавчої влади в Автономній Республіці Крим – Головне управління юстиції Мінюсту в Автономній Республіці Крим;
- нормативно-правових актів обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, їх управлінь, відділів, інших підрозділів, територіальних органів центральних органів виконавчої влади – головні управління юстиції в областях, містах Києві та Севастополі;
- нормативно-правових актів районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, їх управлінь, відділів, інших підрозділів – районні, районні в містах Києві та Севастополі, міськрайонні (у разі утворення) управління юстиції.

Якщо дія нормативно-правового акта поширюється на території інших адміністративно-територіальних одиниць, він реєструється в управлінні юстиції за місцем знаходження органу, що видав нормативно-правовий акт.

Державна реєстрація нормативно-правового акта проводиться протягом 15-ти робочих днів з дня, наступного після надходження його до органу державної реєстрації.

У разі потреби (необхідність проведення аналізу нормативно-правового акта із залученням експертів, вивчення значної кількості актів чинного законодавства тощо) ці терміни можуть бути продовжені керівником органу державної реєстрації, але не більш як на 10 робочих днів, про що повідомляється орган, який надіслав нормативно-правовий акт на державну реєстрацію.

Мініюст та його управління на місцях мають право залучати вчених, фахівців органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій (за погодженням з їх керівниками) для проведення аналізу нормативно-правового акта, поданого на державну реєстрацію.

Нормативно-правовий акт може бути повернено органом державної реєстрації без державної реєстрації для доопрацювання на прохання органу, що його прийняв, а також якщо органом, що його прийняв, порушено вимоги цього Положення або порядку подання акта на державну реєстрацію, встановленого органом державної реєстрації.

У разі повернення нормативно-правового акта без державної реєстрації, суб'єкт нормотворення повинен урахувати всі висловлені органом державної реєстрації зауваження, усунути виявлені порушення й протягом місяця повторно подати акт на державну реєстрацію або надати органу державної реєстрації копію документа про скасування такого акта.

У разі, якщо нормативно-правовий акт відповідає зазначеним вимогам, орган державної реєстрації приймає рішення про державну реєстрацію нормативно-правового акта за встановленою Мінюстом формою, заносить його до державного реєстру та на оригіналі акта робить напис встановленого зразка про дату державної реєстрації і номер акта згідно з державним реєстром.

У державній реєстрації відмовляється, якщо нормативно-правовий акт:

а) не відповідає Конституції та законам України, іншим актам законодавства, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та протоколам до неї, міжнародним договорам України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та *acquis communautaire*;

б) видано з порушенням вимог законодавства чи без урахування практики Європейського суду з прав людини, зокрема акт:

- порушує чи обмежує встановлені законом права, свободи й законні інтереси громадян, підприємств, установ та організацій або покладає на них не передбачені законодавством обов'язки;
- виходить за межі компетенції органу, що його видав;
- не відповідає вимогам законодавства про мови;
- суперечить установленому порядку ведення діловодства;
- видано за наявності будь-якої з обставин, визначених у частині 1 статті 25 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» (на підставі повідомлення Держкомпідприємництва чи його територіального органу);

в) не узгоджено із зацікавленими органами чи не повідомлено про позицію уповноваженого представника від всеукраїнських профспілок, їх об'єднань та уповноваженого представника від всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців щодо нормативно-правового акта, прийнятого міністерством та іншим центральним органом виконавчої влади з питань, що стосуються соціально-трудої сфери, та проведену роботу з врахування їх зауважень і пропозицій;

г) викладено з порушенням правил правопису та нормопроектувальної техніки;

д) не узгоджується з дорученням, даним органу, що видав акт ¹.

Наступного дня після державної реєстрації (присвоєння нормативно-правовому акту реєстраційного номера й внесення до державного реєстру) оригінал нормативно-правового акта з реєстраційними даними повертається органу, що його видав.

Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади направляють для виконання нормативно-правові акти лише після їх державної реєстрації та офіційного опублікування.

У разі порушення зазначених вимог нормативно-правові акти вважаються такими, що не набрали чинності й не можуть бути застосовані.

При направленні на виконання та опублікуванні нормативно-правового акта посилення на дату й номер державної реєстрації акта є обов'язковим.

У разі внесення змін, доповнень або визнання таким, що втратив чинність, акта законодавства, відповідно до яко-

¹ Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів та користування ним. *Кабінет Міністрів України*. Постанова; Порядок від 23.04.2001 р. № 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2001-%D0%BF>

го прийнято нормативно-правовий акт, орган, що видав цей нормативно-правовий акт, зобов'язаний у місячний термін внести до нього відповідні зміни, доповнення або визнати його таким, що втратив чинність.

Зміни й доповнення, внесені до нормативно-правового акта, а також рішення про втрату нормативно-правовим актом чинності, підлягають державній реєстрації в порядку, встановленому цим Положенням.

Скасування рішення про державну реєстрацію нормативно-правового акта провадить орган державної реєстрації, про що повідомляється орган, який його видав, із зазначенням конкретних причин скасування.

Нормативно-правовий акт, рішення про державну реєстрацію якого скасовано, виключається з державного реєстру через 15 днів після прийняття рішення про скасування його державної реєстрації, а в разі оскарження цього рішення – з дня отримання органом державної реєстрації позитивного висновку за результатами розгляду скарги.

Нормативно-правовий акт, виключений з державного реєстру, підлягає скасуванню органом, що його прийняв, протягом п'яти днів з дня отримання повідомлення про виключення з державного реєстру.

Копія відповідного розпорядчого документа направляється до органу державної реєстрації протягом двох днів із дня скасування нормативно-правового акта.

Окрему увагу слід приділяти питанням опублікування нормативно-правових актів – техніко-юридичним процедурам доведення тексту правових актів до відома їх адресатів. Ці процедури є необхідною вимогою набрання чинності нормативно-правовими актами та їх застосування.

При публікації нормативних актів обов'язково зазначаються такі реквізити: вид та найменування норматив-

но-правового акта; дата прийняття нормативно-правового акта; суб'єкт, який підписав нормативно-правовий акт; місце й дата підписання нормативно-правового акта; реєстраційний номер нормативно-правового акта.

Для законів і підзаконних актів обов'язковим способом досягнення гласності є публікація (розповсюдження актів за допомогою ЗМІ). У даний час цей спосіб найчастіше набирає форми розміщення в офіційних збірниках документів.

Не менш поширеним є використання офіційного веб-порталу Верховної Ради України (<http://portal.rada.gov.ua>).

Технологія опублікування включає в себе такі аспекти, як терміни опублікування:

1) акти Верховної Ради України (закони й постанови), акти Президента України (укази й розпорядження), акти Кабінету Міністрів України (декрети, постанови й розпорядження) не пізніше ніж у 15-денний термін після їх прийняття у встановленому порядку й підписання підлягають оприлюдненню, тобто офіційному опублікуванню в пресі чи в окремих випадках – офіційному оголошенню по телебаченню й радіо з використанням державної мови;

2) закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, не є чинними;

3) офіційне оприлюднення нормативно-правових актів здійснюється лише після включення їх до Єдиного державного реєстру нормативних актів і із зазначенням присвоєного їм реєстраційного коду;

4) офіційне опублікування нормативно-правових актів здійснюється в таких друкованих виданнях: газеті «Урядовий кур'єр», «Голос України», «Відомостях Верховної Ради України». Причому останні мають пріоритет перед перши-

ми двома, якщо в них нормативно-правовий акт буде опубліковано раніше;

5) акти Верховної Ради України й Президента України набирають чинності через 10 днів із дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні;

6) акти Кабінету Міністрів України набирають чинності з моменту їх прийняття, якщо більш пізній термін набрання ними чинності не передбачено в цих актах;

7) акти Кабінету Міністрів України, які визначають права й обов'язки громадян, набирають чинності не раніше їх опублікування в офіційних друкованих виданнях;

8) ненормативні акти Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України можуть не публікуватися й доводитись до відома підприємств, установ, організацій та осіб через відповідні державні органи та органи місцевого самоврядування;

9) неопубліковані акти Верховної Ради України й Президента України набирають чинності з моменту одержання їх державними органами чи органами місцевого самоврядування, якщо органом, який його видав, не встановлено інший термін набрання чинності;

10) нормативні акти, які видаються міністерствами, іншими органами виконавчої влади, органами господарського управління та контролю і які зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер, з 1 січня 1993 року підлягають державній реєстрації в Міністерстві юстиції України, управліннях юстиції на місцях із обов'язковим складанням ними відповідних державних реєстрів і набирають чинності через 10 днів після їх реєстрації, якщо в них не встановлено пізнішого терміну надання дії;

11) закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують кримінальну відповідальність особи.

Варто зауважити, що офіційне опублікування здійснюється державною мовою. У джерелах неофіційного опублікування припускається використання перекладу текстів нормативних актів іншою мовою.

Існує категорія правових актів, на які вимоги обов'язкового опублікування не поширюється (правові акти з «обмежувальними грифами»). До них належать закони, інші нормативні акти, що містять відомості, які становлять державну таємницю (оборона, державна безпека).

Слід враховувати, що нормативно-правовий акт набирає чинності після певного терміну з дня його опублікування, тобто або з дня його офіційного опублікування, або при настанні певної події чи здійсненні будь-яких дій (відкладальна умова). Про це має йтися або в самому акті, або в акті про введення в дію певних нормативно-правових актів.

Якщо терміни визначено днями, то їх обчислюють з дня, наступного після того дня, з якого починається термін. Якщо кінець терміну припадає на день неробочий, то останнім днем вважається перший після нього робочий день.

ЛІТЕРАТУРА

1. Академічний тлумачний словник. URL: <http://sum.in.ua/s/formalizuvaty>
2. Академічний тлумачний словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/akt>
3. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2012. 492 с.
4. Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2003. 20 с.
5. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник, 2-е изд. перераб. и доп. М.: ТК Велби, «Проспект», 2008. 560 с.
6. Алексеев С. С. Право: азбука теория философия. Опыт комплексного исследования. М.: Статут, 1999. 712 с.
7. Андріїв В. Правові норми в системі соціальних норм держави. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 9. С. 46-49.
8. Антропокультурні чинники європейського вибору України: монографія / Є. І. Анрос, Г. І. Шалашенко, В. П. Загороднюк та ін. К.: Наукова думка, 2014. 303 с.
9. Антропологія права : навч. посіб. / В. І. Кушерець, В. М. Кравець, С. О. Мосьондз та ін.; за ред. В. І. Кушерця. К.: Знання України, 2011. 223 с.
10. Арабаджи Н. Б., Манько Д. Г. Юридичні технології адвокатської діяльності в системі цінностей права. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса : «Гельветика», 2018. Вип. 28. С. 4-7.

11. Аракелян М. Р. Правозахисна діяльність адвокатури: теоретико-правовий ракурс : монографія. Одеса : Фенікс, 2018. 386 с.
12. Аракчеев В. С. Процедурно-правовые нормы: понятие и значение в регулировании трудовых отношений. Томск, 1981. 240 с.
13. Артеменко В. Проектування нормативно-правових актів : навчальний посібник. К.: Фонд «Європа ХХІ», 2007. 256 с.
14. Баранов В. М. Предисловие. *Проблемы юридической техники* : сб. ст. под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2000. 490 с.
15. Бердяев Н. А. Царство Духа и царство кесаря. М.: «Республика», 1995. 653 с.
16. Бержель Ж.-Л. Общая теория права. М.: Nota Bene, 2000. 576 с.
17. Бибило В. Н. Специфические особенности норм гражданского процессуального прав. *Правовые средства обеспечения развития экономики Республики Беларусь* : сб. мат междунар. науч-практ. конф. (9-10 ноября 2007 г., г. Минск) / Ред. кол. И. И. Колядко и др. Мн., БГУ, 2008. С. 388-390.
18. Бігун В. С. Правова антропологія. До питання про дослідження людини в праві. *Часопис КУП*. 2002. № 2. С. 15-20.
19. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : монографія. К., 2011. 303 с.
20. Богущкий П. Українське право: ідентифікація та розвиток національної правової системи. URL: <http://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/ukrayins%60ke-pravo-identyfikatsiya-ta-rozvytok-natsional%60noyi-pravovoyi-systemy/>

21. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева. 3-е изд. М.: ИНФРА-М, 2006. 856 с.
22. Борисова Л. Н. Общая теория процессуальных норм права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Ставрополь, 2004. 18 с.
23. Бочаров Д. О. Правозастосовча діяльність: поняття, функції та форми : проблемні лекції. Дніпропетровськ : АМСУ, 2006. 73 с.
24. Братасюк М. Ціннісний підхід до права в контексті сучасної правничої методології. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 11. С. 3-7.
25. Бутенко О. В. Поняття та сутність правової експертизи юридичних документів. *Юридична Україна*, 2009. № 6. 144 с.
26. В'юницька О. І. Роль Ради Європи у зміцненні демократії у країнах Центрально-Східної Європи : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2005. 20 с.
27. Васильев Р. Ф. О понятии правового акта. *Вестн. Моск. ун-та*. Сер.11. Право. 1998. № 5. С. 3-25.
28. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
29. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов. 3-е изд. М.: Юриспруденция, 1999. 528 с.
30. Вища рада правосуддя. Нові світові стандарти у сфері правового регулювання формують транспарентність та діджиталізація. URL: <https://hcj.gov.ua/news/novi-svitovi-standarty-u-sferi-pravovogo-regulyuvannya-formuyut-transparentnist-ta>
31. Гарник О. В. Вступ до філософії права. Дніпропетровськ : ДДУ, 1999. 100 с.

32. Гегель Г. В. Ф. *Философия права* / пер. с нем. М.: Мысль, 1980. 524 с.
33. Гончаренко В. Г. Пізнавальна функція юридичної кваліфікації. *Вісник Академії адвокатури України*. К.: Видавничий центр Академії адвокатури України. 2010. № 1 (17). С. 108-110.
34. Горобець К. В. *Аксиосфера права: философский и юридический дискурс : монографія*. Одесса : Фенікс, 2013. 218 с.
35. Горшенев В. М. Нетипичные нормативные предписания в праве. *Советское государство и право*. 1978. № 3. С. 113-118.
36. *Господарський кодекс України* : Закон від 16.01.2003 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/436-15/paran720#n720>
37. Гудима Д. А. Людина правова та юридична: спроба антрополого-герменевтичного аналізу. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 276-283.
38. Гусарев С. Д. *Юридична деонтологія (основи юридичної діяльності): навч. посіб.* К.: Знання, 2005. 655 с.
39. Гусарев С. Д. *Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти*. К.: Знання, 2005. 375 с.
40. Гусарев С. Д. *Правова діяльність в структурі соціальної діяльності. Українське право*. 2005. № 1. С. 41-50.
41. Дашковська Т. М. *Співвідношення правових норм і юридичного процесу у деяких правових системах світу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01*. Одеса, 2016. 215 с.
42. Даштамиров С. А. *Социальные нормы: гносеологический и социологический анализ*. Баку, 1984. 192 с.
43. Де Сальвиа М. *Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной прак-*

тики, относящиеся к Европейской конвенции о защите прав человека и основоположных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. 1072 с.

44. Діджиталізація – слово 2019 року в Україні за версією онлайн-словника «Мислово». URL: <https://itc.ua/news/didzhitalizacziya-slovo-2019-roku-v-ukra%D1%97ni-za-versi%D1%94yu-onlajn-slovnika-mislovo/>
45. Дідич Т. О. Правоутворення в Україні: теоретико-правові та практичні аспекти : монографія. К.: «Ліра К», 2017. 492 с.
46. Дія права: інтегративний аспект : монографія / кол. авторів; відп. ред. Н. М. Оніщенко. К.: «Юридична думка», 2010. 360 с.
47. Дубов Г. О. Становлення методології юридичних досліджень: особливості радянського та сучасного етапів : дис. ... канд. юрид. наук, спец.: 12.00.01. К.: Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2014. 196 с.
48. Дудаш Т. І. Правоназви як закономірний прояв праворозуміння. Права людини: соціально-антропологічний вимір : колективна монографія / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 13. Львів : Світ, 2006. С. 91-97.
49. Дудченко В. В., Аракелян М. Р., Завальнюк В. В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції : навч. посіб. Одеса : Фенікс, 2014. 184 с.
50. Дудченко В. В., Капустіна Н. Б., Горобець К. В. Сучасні філософсько-правові доктрини: навчально-методичний посібник. Одеса : Фенікс, 2018. 76 с.
51. Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація : автореф. дис. ... д-ра юрид.

- наук : 12.00.01. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2007. 35 с.
52. Дудченко В. В. Подальший розвиток природно-правової концепції в української юриспруденції. *Держава і право* : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 50. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. С. 759-763.
53. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42016052>
54. Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность : учебное пособие. М.: Издательство БЕК, 1997. 330 с.
55. Завальна Ж. В., Старинський М. В. Професійні навички юриста : навч. посіб. Суми : Універсальна книга, 2006. 160 с.
56. Завальнюк В. В. Роль юридичної антропології у сучасному правовому розвитку. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 47. С. 309-312.
57. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.
58. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваїте, 2015. 392 с.
59. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17.01.2011 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4061-17/paran1047#n1047>
60. Про Прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>

61. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1678-18/paran2#n2>
62. Законотворча діяльність: словник термінів і понять / заг. ред. В. М. Литвина. К.: Парламентське вид-во, 2004. 344 с.
63. Заморська Л. І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 304 с.
64. Иеринг Р. Борьба за право / пер. Лойко В.И. М.: Издательство Вестника знания (В. В. Битнера). 1912. 71 с.
65. Исаева Л.А. Юридические технологии в деятельности уголовно-исполнительной системы: дисс. ... канд. юрид. наук: спец.12.00.01. Владимир, 2008. 200 с.
66. Источники права : учеб. пособие. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. 760 с.
67. Кант И. Метафизика нравов. Сочинение в 6 томах. М., 1965. Т. 4. Ч. 2. 720 с.
68. Карпов Я. С., Кисельник О. В., Кремень В. Г. Концепції сучасного природознавства : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Професіонал, 2004. 496 с.
69. Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность. Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1989. 218 с.
70. Карташов В. Н. Юридическая техника, тактика, стратегия и технология (к вопросу о соотношении). *Проблемы юридической техники* : сб. ст. под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2000. С. 16-23.

71. Кауфманн А. Онтологическая структура права. *Российский ежегодник теории права*. 2008. № 1. С. 151-159.
72. Кашанина Т. В. Юридическая техника : учебник. 2-е изд., пересмотр. М.: Норма, ИНФРА-М, 2011. 496 с.
73. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави і права : підручник. К.: Кондор, 2006. 477 с.
74. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрямки розвитку : автореф. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01. МВС України, Львівський державний університет внутрішніх справ. Л., 2013. 35 с.
75. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М.. 2000. 672 с.
76. Ковтонюк А. М. Основні концепції права в інтегративній юриспруденції. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4. С. 32-37.
77. Козюбра М. І. Загальнотеоретичне правознавство: стан та перспективи. *Право України*. 2010. № 1. С. 35-42.
78. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівень. *Право України*. 2010. № 4. С. 14-20.
79. Котенко О. А. Право як явище соціальної дійсності. *Часопис Київськ. ун-ту права*. 2011. № 3. С. 64-70.
80. Котенко О. А. До питання про генезис правового розвитку. *Державо і право* : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 50. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. С. 76-80.
81. Кравченко А. П. Антропологічний принцип у філософії права : монографія. Х., 2007. 258 с.
82. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посібник. К.: Атіка, 2003. 288 с.
83. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дуд-

ченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.

84. Крестовська Н. М. Нові підходи до типології держави. *Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції* : монографія. Одеса, 2012. Підрозд. 3.9. С. 256-268.
85. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник. К.: Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
86. Крижановський А. Ф. Сучасний правопорядок: контури теорії. *Актуальні проблеми держави і права*. О.: Юрид. л-ра, 2009, Вип. 49. С. 33-40.
87. Крижановський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія / Одес. нац. юрид. акад. О.: Фенікс, 2006. 196 с.
88. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
89. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/paran2769#n2769>
90. Куціпак О. В. Правовий акт як форма прояву правового життя : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2015. 19 с.
91. Леушин В. И. Соотношение правовой практики и юридической деятельности. *Юридическая деятельность: сущность, структура, виды* : сб. науч. тр. Ярославль : Яр. ГУ, 1989. С. 47-53.
92. Леушин В. И. Юридическая практика в социалистическом обществе: (гносеологический и специально-юридический аспект) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Свердловск, 1990. 35 с.

93. Логіка для юристів : лекції / Правничий коледж ЛНУ ім. І. Франка *Верховна Рада України*. URL: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/83/23/>
94. Логіка традиційна та сучасна : підручник / А. Є. Конверський; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2008. 536 с.
95. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. М.: НОРМА, 2003. 240 с.
96. Лукьянова Е. Г. Процессуальное право и его место в структуре права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. М., 2000. 34 с.
97. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков, 2002. 328 с.
98. Малько А. В. Механизм правового регулирования. *Правоведение*. 1996. № 3. С. 54-62.
99. Мальцев Г. В. Социальные основания права. М.: Норма, 2007. 800 с.
100. Манько Д. Г. «Узаконение» или «отмывание»: к вопросу о видах легализационной процедуры. *Гуманізація у сфері кримінальної юстиції: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 18 лютого 2011 року). О., 2011. С. 52-55.
101. Манько Д. Г. Взаємозалежність правових систем в умовах глобалізації та інтеграції: позитивний та негативний аспекти. *Євроінтеграція: польський досвід і українські перспективи* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (м. Одеса, 12 квітня 2019)/ за ред. А. Ф. Крижановського; уклад. Н. М. Крестовська, С. І. Цуркану. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С 14-15.
102. Манько Д. Г. Віртуальне буття електронного документа: питання теорії та практики. *Науковий вісник Між-*

народного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція : зб. наук. праць. Одеса : Фенікс, 2012. № 4. С. 13–17.

103. Манько Д. Г. Дія права та механізм дії права: загальнотеоретичний аспект. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса : Фенікс, 2015. Вип. 23. С. 74-77.
104. Манько Д. Г. Законотворчество и правоотношения по его осуществлению: теоретико-правовой анализ. *Юридичний Вісник*. О.: Юрид. літ. 2013. № 3. С. 24-31.
105. Манько Д. Г. Запровадження європейських демократичних цінностей в Україні: окремі технології та алгоритми. *Україна. Євроінтеграція. Інтермаріум: історія і сучасність* : матеріали другої Міжнародної наукової конференції (Одеса, 27-28 жовтня 2017 р.) / ред. кол.: С. В. Ківалов, А. Ф. Крижановський, Н. М. Крестовська. Миколаїв : Міжнародний гуманітарний університет, 2016. С. 23-26.
106. Манько Д. Г. Імперативний припис у праві: аспекти природи юридичного алгоритму. *Правова реформа та забезпечення демократизаційних процесів і національної безпеки в Україні* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. (м. Одеса, 8-9 вересня 2017 р.). Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2017. С. 15-20.
107. Манько Д. Г. Класифікація видів юридичних алгоритмів. *Юридична наука в умовах євроінтеграції України та Молдови: сучасні орієнтири правового розвитку* : матеріали Міжнародної наукової конференції. (м. Кишинів, 24-25 березня 2017 р.) / com. org.: V. Bujor (preşedinte) et al. Chişinău : S. n., 2017. С. 33-36.

108. Манько Д. Г. Легалізація інформаційного пространства в сети интернет. *Сучасні проблеми соціогуманітарних та фундаментальних наук* : матеріали наук. конф. професорсько-викладацького складу, студентів магістрів та аспірантів (м. Одеса, Міжнародний гуманітарний університет, 19 травня 2011 р.). О.: Фенікс, 2011. С. 62-65.
109. Манько Д. Г. Легалізація як феномен правової життя сучасного суспільства. *Юридичний вісник*. Одеса : Юридична література, 2013. № 1. С. 18-23.
110. Манько Д. Г. Легалізаційна діяльність як вид юридичної діяльності. *Публічне право. Науково-практичний юридичний журнал*. 2013. № 9. 283-288.
111. Манько Д. Г. Легалізація в механізмі дії права : монографія. Херсон : ОДЛІ-ПЛЮС, 2014. 232 с.
112. Манько Д. Г. Легалізація іноземних заробітчан в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція* : зб. наук. праць. Одеса : Фенікс, 2011. № 2. С. 9-13.
113. Манько Д. Г. Легітимація і легалізація юридичної особи. *Актуальні проблеми держави і права* : збірник наукових праць. / Редкол.: С. В. Кивалов (голов. ред.) та ін.; відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса : Юридична література, 2012. Вип. 63. С. 85-92.
114. Манько Д. Г. М'яке право та його роль у реалізації інвестиційних проектів. *Торгово-економічна і гуманітарна співпраця між Україною і Китаєм у контексті проекту «Один пояс один шлях»* : матер. науково-практ. конфер. (м. Одеса, 22 січня 2018 р.). Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2018. С. 6-8.
115. Манько Д. Г. Методологічні засади дослідження юридичного алгоритму. *Чорноморські наукові студії* : ма-

- тер. III міжнар. мультидисципл. конфер. (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2017. С. 22-25.
116. Манько Д. Г. Модель поведінки як складовий елемент структури юридичного алгоритму. *Юридична наука нового часу: традиції та вектори розвитку* : матер. міжнар. науково-практ. конфер (м. Одеса, 9 березня 2018.) / за ред. Г. О. Ульянової; уклад.: О. В. Дикий, Ю. Д. Батан. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 12-14.
117. Манько Д. Г. Особливості історичного розвитку інституту легалізації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція* : зб. наук. праць. Одеса : Фенікс, 2012. № 3. С. 11-18.
118. Манько Д. Г. Особливості методології юридичної техніки й технології. *Розвиток методології сучасної юриспруденції* : III міжнар. наук. конфер. пам'яті професора О. В. Сурилова (м. Одеса, 12 квітня 2013 р.) / відп. ред. Ю. М. Оборотов; НУ «ОЮА». Одеса : Фенікс, 2013. С. 124-127.
119. Манько Д. Г. Персоніфікація як складовий елемент структури юридичного алгоритму. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах демократизації української держави* : матер. Всеукр. науково-практ. конфер. (м. Одеса, 2-3 березня 2018.). Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2018. С. 5-10.
120. Манько Д. Г. Право, свобода і справедливість: співвідношення та роль у соціальному регулюванні. *Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті* : матер. всеукр. науково-практ. конфер., (м. Одеса, 26-27 лютого 2016 р.). Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2016. С. 12-18.

121. Манько Д. Г. Природа людиноцентриського розуміння права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція* : зб. наук. праць. Одеса : Фенікс, 2015. № 17. Том 1. С. 15-18.
122. Манько Д. Г. Процедурно-процесуальний механізм права як форма здійснення юридичної діяльності. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету* : зб. праць. Одеса : Міжнар. гуманіт. ун-т, 2012. № 16. С. 64-67.
123. Манько Д. Г. Спеціальні методи юридичної діяльності щодо створення правових актів. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. № 29. С. 4-7.
124. Манько Д. Г. Структура юридичного алгоритму та його відображення у правових актах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція* : зб. наук. праць. Одеса : Фенікс, 2017. № 25. С. 4-8.
125. Манько Д. Г. Технологический механизм права и его соотношение с юридической деятельностью. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція* : зб. наук. праць. Одеса : Фенікс, 2013. № 6-2. Том 1. С. 40-44.
126. Манько Д. Г. Технології здійснення правозастосовної діяльності. *Приватне право в умовах глобалізації: на шляху до ренесансу українського права* : збірник наукових праць / за ред. І. Г. Оборотова. Миколаїв : Іліон, 2016. С. 157-162.
127. Манько Д. Г. Технології проведення правової експертизи юридичних документів. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса : Фенікс, 2016. Випуск 25. С. 63-67.

128. Манько Д. Г. Технології формалізації права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція* : зб. наук. праць. Одеса : Фенікс, 2013. № 5. С. 18-21.
129. Манько Д. Г. Щодо визначення поняття юридичної техніки і технології. *Держава і право* : збірник наукових праць. *Юридичні і політичні науки*. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН Ураїни, 2010. № 50. С. 93-98.
130. Манько Д. Г. Щодо визначення предмету навчальної дисципліни «Проблеми теорії держави і права». *Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у ХХІ столітті* : матер. Всеукр. науково-практ. конфер. (м. Одеса, 6-7 лютого 2015 р.). / голова оргкомітету А. А. Березовський, Т. О. Анцупова, О. С. Кізлова, Н. А. Орловська, Д. В. Кравцов, Є. Л. Стрельцов. Одеса : Міжнародний гуманітарний університет, 2015. С. 15-18.
131. Манько Д. Г. Щодо визначення складу суб'єктів формалізації права. *Актуальні проблеми вдосконалення законодавства та правозастосування* : матер. Міжнар. науково-практ. конфер. (м. Запоріжжя, 23-24 жовтня 2015 року). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2015. С. 18-21.
132. Манько Д. Г. Щодо широкого розуміння категорії застосування права. *Публічне право*. К.: «Атіка», 2011. № 1. С. 130-135.
133. Манько Д. Г. Юридический алгоритм как основа процедурно-процессуального механизма права. *Евразийский юридический журнал*. № 10 (65). Москва. 2013. С. 119-125.

134. Манько Д. Г. Юридична аргументація: поняття та технології здійснення. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. Вип. 30. С. 8-10.
135. Манько Д. Г. Юридична діяльність алгоритми та технології здійснення. *Visegrad journal on human rights* 2. 2018. № 2. С. 6-13.
136. Манько Д. Г. Юридична техніка й технології : курс лекцій. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2014. 192 с.
137. Манько Д. Г. Юридичні технології: поняття та особливості співвідношення із суміжними категоріями. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція* : зб. наук. праць. Одеса : Фенікс, 2019. № 37. С. 6-12.
138. Манько Д. Г. Юридично-технічні аспекти Другого статуту Великого князівства Литовського 1566 р. *Україна. Євроінтеграція. Інтермаріум: історія і сучасність* : матер. Міжнар. наукової конфер. (м. Одеса, 28-29 жовтня 2016 р.) / ред. кол.: А. Ф. Крижановський, Н. М. Крестовська, О. С. Кізлова. Миколаїв : Міжнародний гуманітарний університет, 2016. С. 75-80.
139. Манько Д. Г. Особливості технології логічного тлумачення правових актів. *Право і держава в дослідженнях молодих науковців*: матер. VI науково-практ. конфер. студентів, аспірантів і молодих науковців (м. Одеса, 22-23 березня 2013 р.). Одеса : Фенікс, 2013. С. 28-31.
140. Манько Д. Г. Юридическая техника и технологи в аспекте формализации права. *Духовні засади сучасного правотворення, IX Прибузькі юридичні читання* : матер. Міжнар. науково-практ. конфер. Миколаїв, 2013. С. 61-63.

141. Марчук В., Ніколаєва Л. Процедури правової діяльності: поняття та класифікація. *Вісник прокуратури*. 2003. № 12 (30). С. 88-91.
142. Матвеева Л. Г. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Х., 2005. 276 с.
143. Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів, які схвалено постановою колегії Міністерства юстиції України № 41 від 21 листопада 2000 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/va041323-00/para026#o26>
144. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. 420 с.
145. Мінченко О. В. Особливості здійснення юридичної діяльності в умовах германської правової сім'ї : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2009. 20 с.
146. Місце цивільного процесуального права в правовій системі України. URL: <http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/literatura/civ-proces/3.php>
147. Мохонько А. В. Соціальні норми: сутнісні характеристики. *Держава і право*. 2010. № 46. С. 35-40.
148. Мурашин О. Г. Акти прямого народовладдя у правовій системі. К.: Знання, 1999. 182 с.
149. Муромцев Г. И. Юридическая техника: некоторые вопросы содержания понятия. *Проблемы юридической техники* : сб. ст. под ред. В. М. Баранова. Н. Новгород, 2000. С. 26-37.
150. Нагребельний В. П., Оніщенко Н. М. Юридичний процес. *Юридична енциклопедія*. Т. 6. К.: 2004. 694 с.

151. Наливайко Л., Романов М. Поняття та ознаки транспарентності в контексті євроінтеграції. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 5 (21). С. 27-29.
152. Немытина М. В. Методологический смысл категории «Юридическая конструкция». *Юридическая техника*. Нижний Новгород, 2013. № 7 (ч. 2). С. 528-532.
153. Нерсисянц В. С. Философия права : учебник для вузов. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 516 с.
154. Нерсисянц В. С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости. *Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление*. М.: Институт государства и права РАН, 1996. С. 5-10.
155. Ніколенко Л. М. Матеріальні та процесуальні норми і правовідносини: їх взаємозв'язок у господарському судочинстві. *Наше право*. 2013. № 10. С. 148-154.
156. Николина К. В. Теоритичний аналіз співвідношення процедурних та матеріальних норм права. *Часопис Київського ун-ту права*. 2012. № 1. С. 40-43.
157. Оборотов Ю. М. Праворозуміння як аксіологічне начало (постулат права). *Право України*. 2010. № 4. С. 54-63.
158. Оборотов Ю. Н. Содержание аксиосферы государства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 40. С. 223–231.
159. Оборотов Ю. Н. Філософія права і методологія юриспруденції. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 41-50.
160. Общая теория права : курс лекций / под. ред. В. К. Бабаева. Н. Новгород, 1996. 560 с.
161. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. О.: Феникс, 2011. 436 с.

162. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. О.: Феникс, 2011. 436 с.
163. Оніщенко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2009. 396 с.
164. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. 349 с.
165. Оніщенко Н. М. Юридичний процес як форма правової діяльності. *Право України*. 2002. № 7. С. 6-13.
166. Панов М. І. Точність правових норм як необхідна умова якості правотворення. *Юридична техніка*. URL: <http://legaltechnique.org/>
167. Патерило І. В. Право як ціннісна категорія : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Національна академія наук України, Київський університет права. Київ, 2006. 209 с.
168. Петришин О. Соціально-юридична природа права. *Право України*. 2012. № 1-2. С. 15-30.
169. Погребна Л. Діловодство, яким воно повинно бути / 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Фактор, 2008. 416 с.
170. Податковий кодекс України від 21.12.2010 р. : Закон України. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-19>
171. Податковий кодекс України : Закон, Кодекс від 02.02.2010 р. № 2755-VI. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-19>
172. Подковенко Т. О. Антропологічний підхід до права як основа юридичної науки. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 32-38.

173. Поляков А. В. Общая теория права : курс лекций. СПб.: Юридический центр пресс, 2001. 642 с.
174. Поляков А. В., Тимошина Е. В. Общая теория права : учебник / Санкт-Петербургский гос. ун-т, Юридический факультет. СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. 472 с.
175. Правила дорожнього руху від 10.10.2001 р., затверджені Постановою КМУ від 10.10.2001 р., за № 1306. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF/paran930#n930>
176. Правова доктрина України : у 5 т. Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Х., 2013. 976 с.
177. Правове письмо : навчальний посібник / В. А. Ватрас, Д. А. Монастирський, В. Г. Рогожа та ін. ; за ред. Р. О. Стефанчука. К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. 148 с.
178. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток. / В. С. Журавський, О. В. Зайчук, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко; за заг. ред. В. С. Журавського. К. : Юрінком Інтер, 2003. 296 с.
179. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>
180. Про електронні довірчі послуги : Закон від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>
181. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон від 22.10.2003 р. № 851-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15>

182. Про затвердження Положення про організацію персоніфікованого обліку відомостей у системі загально-обов'язкового державного пенсійного страхування. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/794-98-%D0%BF>
183. Про затвердження Порядку використання електронних довірчих послуг в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах та організаціях державної форми власності: Постанова від 19.09.2018 р. *Кабінет Міністрів України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/749-2018-%D0%BF>
184. Про затвердження Порядку присвоєння реєстраційних (облікових) номерів платників податків. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0540-98>
185. Про ідентифікацію об'єктів нерухомого майна для державної реєстрації прав на них : Постанова КМУ від 08.12.2010 р. № 1117. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1117-2010-%D0%BF>
186. Про інформацію : Закон від 02.10.1992 р. № 2657-XII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>
187. Пучков О. А. Юридическая антропология и развитие науки о государстве и праве: теоретические основы : дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Екатеринбург, 2001. 502 с.
188. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки. *Юридична енциклопедія*. К., 2001. Т. 3. С. 618-627.
189. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. Посібник. 10-те вид., доп. Львів : Край, 2008. 224 с.
190. Рабінович П. Трансформація методології вітчизняного праводержавознавства: досягнення і проблеми. *Юридична Україна*. 2003. № 1. С. 21-30.

191. Радейко Р. І. Теоретико-правові засади формалізації права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2015. 22 с.
192. Распутина Л. Н. Процедурные нормы и правоотношения в сфере правового регулирования труда : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Омск, 2002. 19 с.
193. Рибікова Г. В. Правова експертиза нормативно-правових актів як правова категорія та наукова доктрина. *Юридичний Вісник*. № 4 (29). О.: Юрид. літ. 2013. С. 28-32.
194. Про забезпечення виконання завдань, передбачених Планом заходів з імплементації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, на 2014-2017 роки у м. Києві : Розпорядження КМР № 51 від 28.01.2015 р. *Київська міська рада*. URL: http://kievcity.gov.ua/done_img/f/%D0%A0%D0%9A%D0%9C%D0%94%D0%90-51-28012015.PDF
195. Ромашов Р. А. Реалистический позитивизм как интегративный тип современного правопонимания. *Університетські наукові записки НАУК-МА*. 2007. № 4 (24). С. 19-24.
196. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: Питер, 2003. 512 с.
197. Рудольф фон Иеринг: Юридическая техника / сост. А. В. Поляков. М.: Статут, 2008. 231 с.
198. Рулан Н. Юридическая антропология : учебник для вузов. / пер. с франц.; отв. ред. В. С. Нерсисянц. М.: НОРМА, 2000. 310 с.
199. Сандевуар П. Введение в право. М., 1994. 326 с.

200. Св. Євангеліє от Матфея. URL: <https://www.bibleonline.ru/bible/lut/40/22/>
201. Святоцький О. Д., Михеєнко М. М. Адвокатура України : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 1997. 224 с.
202. Селіванов В. Правова природа регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2000. № 10. С. 10-20.
203. Сендецька Т. В. Визначення поняття «правовий акт» у правовій системі України. *Форум права*. 2011. № 3. С. 708-711.
204. Середа О. О. Процедурні норми в нормативно-правових актах України. *Держава і право*. 2002. № 32. С. 46-52.
205. Сінькевич О. В. Норми конституційного права України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2003. 207 с.
206. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид., доп. і перероб. Київ : Правова єдність : Алерта, 2014. 524 с.
207. Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу : наукові доповіді інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Доповідь № 1. Х.: Еспада, 2004. 96 с.
208. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник. Харьков : Эспада, 2005. 840 с.
209. Сливка С. С. Філософія права: методологічне осмислення. *Право України*. 2011. № 8. С. 62-70.
210. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. К.: Наука, 1974. 563 с.
211. Словник синонімів української мови. URL: http://synonyms_uk.enacademic.com/7829/%D1%83%D0%BE

%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F

212. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег. І. К. Білодід (голова) та ін. К.: Наукова думка, 1970-1980. Т. 4: І-М / ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, П. П. Доценко. К.: Наукова думка, 1973. 840 с.
213. Соловьёв Э. Ю. Критика практического разума. *Новая философская энциклопедия* / Ин-т философии РАН; Нац. обществ. -науч. фонд; предс. научно-ред. совета В. С. Стёпин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. Ю. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. 2-е изд., испр. и допол. М.: Мысль, 2010. Т. 1. 744 с.
214. Сорокина В. В. Процессуальная форма юридической деятельности в современной России: вопросы теории и практики : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2009. 23 с.
215. Співробітництво між Україною та Радою Європи. Постійне представництво України при Раді Європи. 2012. URL: <http://coe.mfa.gov.ua/ua/ukraine-coe/cooperation>
216. Ставицька О. Норма права в системі чинників регулювання соціальних конфліктів. *Право України*. 2001. № 10. С. 13-15.
217. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Матузова Н. И., Малько А. В. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрист, 2001. 776 с.
218. Теория юридического процесса / под общей ред. В. М. Горшенева. Харьков: «Вища школа», 1985. 193 с.
219. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

220. Тертишник В. М. Зразки юридичних документів: настільна книга слідчого : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. К.: Правова єдність, 2009. 344 с.
221. Тихомиров Д. О. Юридична діяльність в англо-американській правовій сім'ї (теоретико-правові аспекти) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ. нац. ун-т внутр. справ. К., 2009. 16 с.
222. Тихомиров Ю. А. Коллизии между правовыми актами: способ преодоления. *Колізії у законодавстві України: проблеми теорії і практики*. К.: Генеза, 1996. С. 14-20.
223. Тихомиров Ю. А., Котелевская И. В. Правовые акты : учеб.-практ. и справоч. пособие. М.: Изд-во БЕК, 1999. 381 с.
224. Тлумачний словник української мови. URL: <http://www.classes.ru/all-ukrainian/dictionary-ukrainian-explanatory-term-119581.htm>
225. Український тлумачний словник. URL: https://ukrainian_explanatory.academic.ru/120007/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%BE%D0%BD%D1%96%D1%84%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F
226. Українські словники. URL: <http://ukrslov.com/>
227. Питання Міністерства цифрової трансформації. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pitannya-ministerstva-cifrovoyi-t180919>
228. Фальковський А. О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук.: спец. 12.00.12. Нац. ун-т «Одеська юридична академія» О., 2011. 19 с.
229. Федорова Т. С. Господарська юстиція у сучасній державі : монографія. Одеса : Юридична література, 2019. 200 с.

230. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
231. Фогельсон Ю. Б. Мягкое право в современном правовом дискурсе (окончание). *Журнал российского права*. 2013. № 9. С. 50-57.
232. Хазова О. Искусство юридического письма. М.: Юрайт, 2011. 181 с.
233. Харари Ю. Н. Homo Deus. Краткая история будущего / пер. с англ. А. Андреева. М.: Синдбад, 2016. 496 с.
234. Хоменко І. В. Логіка для юристів : підручник. К.: Юрінком Інтер, 2001. 224 с.
235. Цвик М. В. Правопонимание (значение повторяемости общественных отношений для его исследования). *Право Украины*. Киев. 2011. № 1. 363 с.
236. Цвік М. В., Петришин О. В. Загальна теорія держави та права. Х.: Право, 2009. 584 с.
237. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.03 р. № 435-IV. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page4>
238. Цивільний процесуальний кодекс України від 02.12.2010 р. *Верховна Рада України*. URL:<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/paran1206#n1206>
239. Шалінська І. В. Акти «м'якого права» у системі джерел права : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2015. 20 с.
240. Шаповал В. Н. Антропологічні виміри розвитку філософії права в Україні. *Проблеми філософії права*. 2003. Том 1. С. 129-130.
241. Шафиров В. Человекоцентристский подход к пониманию права. *Право Украины*. 2011. № 1. С. 101-107.

242. Школик А. М. Система адміністративного права України та проблеми її реформування. URL: <http://www.lawyer.org.ua>
243. Шутак І. Д., Онищук І. І. Юридична техніка : навч. пос. для вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.
244. Элементарные начала общей теории права : учеб. пособие для вузов / под общей ред. В. И. Червонюка.. М.: Право и закон, КолосС, 2003. 544 с.
245. Юридична енциклопедія: в 6 т. / ред-кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998. Т. 1. 672 с.
246. Юридична техніка : навч. пос. для вищих навчальних закладів / І. Д. Шутак, І. І. Онищук. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.
247. Юридична техніка: доктринальні основи та проблеми викладання : тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції (м. Харків, 30 вересня – 1 жовтня 2015 року) / за ред. В. В. Комарова та І. Д. Шутака. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2015. 178 с.
248. Daben J. La technique de l'elaboration du droit. Positif. Spesialement du droit prive. Bruxelles, Paris, 1935.
249. Deven R. Desai, Joshua A. Kroll. Trust but verify: a guide to algorithms and the law. URL: <https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v31/31HarvJLTech1.pdf>
250. Hall J. Integrative Jurisprudence. N.Y., 1961.
251. Jeremy Barnett, Adriano Soares Koshiyama and Philip Treleaven. Algorithms and the Law. URL: <http://www.jeremybarnett.co.uk/algorithms-and-the-law>
252. Salomon J. What is Technology? The Issue of its origins and definitions. *History of technology*. 1984. Vol. 1. 113-156.

ТЕЗАУРУС

Алгоритм права (*algorithm of law*) – правова категорія, яка відображує теоретичне узагальнення тенденцій, котрі впливають на формування напрямів правового розвитку, окремі положення яких закріплюються у нормативно-правових актах. Має відповідати наступним ознакам: 1) затребуваність суспільством із урахуванням перспектив розвитку; 2) наукова обґрунтованість доцільності закріплення у праві; 3) регламентація правом.

Види письмових правових актів: нормативно-правові акти (закони й підзаконні акти); правозастосовні (індивідуальні) акти, які видають уповноважені органи, організації та посадові особи; інтерпретаційні акти (акти тлумачення); правореалізаційні акти (акти реалізації права).

Види юридичних алгоритмів:

1. За характером правового регулювання: а) загальні юридичні алгоритми – положення, які містяться в законах; б) спеціальні юридичні алгоритми – положення, які містяться в правозастосовних або правореалізаційних актах.

2. За формою правової активності суб'єктів права: а) юридичні алгоритми, які втілюються в життя завдяки дії; б) юридичні алгоритми, які втілюються в життя завдяки юридично-значущій бездіяльності.

3. Залежно від типу правових норм: а) юридичні алгоритми, виражені в матеріальних правових нормах; б) юридичні алгоритми, виражені в процедурно-процесуальних правових нормах.

4. За процедурно-процесуальними особливостями прояву в соціальній діяльності: а) процесуальні юридичні алгоритми; б) юридичні алгоритми, пов'язані з процесом процедур; в) юридичні алгоритми самостійних правових процедур.

5. За формою вираження: а) письмові юридичні алгоритми – зафіксовані в текстах письмових правових актів; б) усні юридичні алгоритми – виражені в офіційно визнаний формі алгоритми словесного виконання правових норм – приміром, усний наказ, усне попередження та ін.; в) конклюдентні юридичні алгоритми – виражені в офіційно визнаний формі акти невербального або символічного виконання правових норм.

6. За особливістю забезпечення виконання та формою припису: а) жорсткі – алгоритми, які мають юридично зобов’язальну форму; б) м’які – алгоритми, які мають рекомендаційний характер.

Динамічна диспозиція – особливий елемент структури типової норми права, який містить послідовний порядок поведінки суб’єкта.

Закон – нормативно-правовий акт, який має вищу юридичну силу, приймається у встановленому порядку органом законодавчої влади або безпосередньо народом і визначає засади правового регулювання суспільних відносин.

Законотворчість – діяльність вищого представницького органу держави, пов’язана з підготовкою, прийняттям, зміною, скасуванням законів або призупиненням їх дії.

Зворотна дія нормативно-правового акта – поширення дії нормативно-правового акта на відносини, що виникли до набрання ним чинності.

Ієрархія нормативно-правових актів – певне співвідношення нормативно-правових актів, яке полягає в підпорядкованості актів нижчої юридичної сили актам вищої юридичної сили, у встановленні взаємозв’язків і взаємозалежностей між цими актами, у визначенні місця кожного виду нормативно-правових актів у системі законодавства.

Компетентна правосвідомість – рівень правосвідомості, який складається з сукупності ідеологічних і пси-

хологічних якостей певної групи суб'єктів, котрі не мають юридичної освіти, але їх професійна діяльність безпосередньо пов'язана з використанням окремих нормативно-правових актів (бухгалтер, митний брокер, аудитор та ін.).

Модель поведінки як елемент юридичного алгоритму – виражена в тексті конкретної статті або в іншому елементі правового акту термінологічна конструкція, котра відображає певну послідовність діянь (дію або бездіяльність), які має або може вчинити особа, зазначена в персоналізаційній частині юридичного алгоритму, або обсяг позбавлень чи наділень такої особи певними цінностями.

Норма права – загальнообов'язковий, формально визначений, встановлений або офіційно визнаний державою і забезпечений його примусовою силою, відповідний доктрині і принципу верховенства права, соціально значущий припис загального характеру.

Нормативно-правовий акт – юридичний документ, прийнятий уповноваженим на це суб'єктом, у визначеній формі та за встановленою процедурою, який регулює суспільні відносини, розрахований на багаторазове застосування, містить норми права та має відповідати доктрині й принципу верховенства права.

Об'єкт юридичної креативістики – правові акти, в тому числі й електронні документи.

Офіційне опублікування нормативно-правового акта – розміщення прийнятого (виданого) нормативно-правового акта на сторінках офіційного друкованого видання.

Офіційне оприлюднення нормативно-правового акта (доведення до відома населення) – доведення змісту нормативно-правового акта до відома фізичних і юридичних осіб шляхом опублікування в офіційних друкованих виданнях, інформаційного повідомлення в друкованих за-

собах масової інформації, оголошення через телебачення і радіо та в інший спосіб, визначений законодавством.

Офіційне друковане видання – видання органів державної влади та органів місцевого самоврядування (відомості, бюлетені, збірники, вісники тощо), які не належать до засобів масової інформації та використовуються для оприлюднення прийнятих (виданих) цими органами нормативно-правових актів, інших рішень з питань їх діяльності, обов’язковість оприлюднення яких передбачена законодавством.

Підзаконні нормативно-правові акти – нормативно-правові акти, які приймаються (видаються) уповноваженими суб’єктами на основі й на виконання законів та міжнародних договорів і не повинні їм суперечити.

Персоніфікація як елемент юридичного алгоритму – виражена у метафоричній формі в тексті конкретної статті або в іншому елементі правового акту термінологічна конструкція, котра відображає характеристику особи (або кола осіб), яка має здійснити діяння або зазнати позбавлення чи наділення певними цінностями у відповідності до порядку, встановленого текстом правового акту.

Правовий акт – діяння або результат діяння уповноваженого суб’єкта права, яке виражено в офіційно визнаній формі та має юридичне значення. Правові акти отримують вираз у письмовій, усній або конклюдентній формі.

Правотворення – форма виникнення і буття права в широкому правовому полі, це соціальний процес, який охоплює такі складові, як усвідомлення доцільності врегулювання суспільних відносин правом і діяльність спеціально уповноважених суб’єктів щодо прийняття (внесення змін чи скасування) правових актів. Правотворення відбувається як до правотворчості, так і поза правотворчістю: у право-

свідомості, конкретних правовідносинах, правомірній поведінці, правових теоріях і т. ін.

Правотворчість – є центральною ланкою правотворення, яка полягає в діяльності спеціально уповноважених суб'єктів щодо прийняття, внесення змін або скасування правових актів.

Правова діяльність – різновид соціальної діяльності, яку здійснюють компетентні особи з метою отримання правового результату, задоволення законних потреб та інтересів суб'єктів у відповідності до вимог права. Правова діяльність класифікується на юридичну діяльність та юридично значущу діяльність осіб, які володіють компетентною правосвідомістю.

Письмовий правовий акт – юридичний документ м'якого або жорсткого права, створений уповноваженим суб'єктом в офіційно визнаній формі.

Усний правовий акт – здійснений в офіційно визнаній формі (усного наказу, усного попередження та ін.) акт словесного втілення в життя правових норм.

Конклюдентний правовий акт – здійснений в офіційно визнаній формі (жест, рух, символічний знак) акт невербального або символічного втілення у життя правових норм.

Прогалина в нормативно-правовому акті – повна або часткова відсутність норм, які повинні регулювати певні відносини.

Процедурно-процесуальний механізм права – регламентована нормами права форма здійснення юридичної діяльності та окремих юридично значимих дій уповноваженими суб'єктами права, пов'язана із втіленням у життя певного порядку, послідовності вирішення юридичної справи.

Система нормативно-правових актів – взаємопов'язана сукупність нормативно-правових актів, яка ієрархіч-

но структурована від актів вищої юридичної сили до актів нижчої юридичної сили та взаємозалежна між актами однакової юридичної сили.

Спеціальні методи юридичної креативістики: *юридичний аналіз* – вивчення й осягнення фактичних обставин юридичної справи шляхом аналізу; *юридико-логічна концентрація* – вироблення оптимального шляху досягнення мети щодо правового врегулювання виниклих фактичних обставин завдяки застосуванню синтезуючих операцій; *юридичне конструювання* – компонування та формалізація порядку вирішення виниклих фактичних обставин у тексті конкретного правового акта.

Статична диспозиція – особливий елемент структури норми права, який містить характеристику статусу, визначення поняття, принципи та ін.

Структура юридичної креативістики: 1) матеріальна складова – сукупність засобів матеріального характеру (юридична техніка); 2) інтелектуальна складова – сукупність прийомів, способів, методів та ін. (юридичні технології).

Суб'єкт формалізації права – наділена спеціальними повноваженнями особа, яка створює письмовий правовий акт.

Сучасне право – орієнтована на регулювання суспільних відносин різкома (структурно-системна сукупність, цілісність) приписів справедливого обмеження свободи, заснована на вірі індивідів в наявність у них природніх можливостей (прав, свобод) та обов'язків, як пов'язаних із державою, так і не маючих державного характеру. Право є результатом розвитку людства, відображенням ступеню його цивілізованості. Лише людина розуміє право, підкоряється його приписам і, фактично, створює його формальне

вираження. А відтак, сучасне право – це насамперед ті положення, які отримали формальне закріплення в нормах, в основі яких стоїть віра у природні права й свободи людини. Морально-ціннісні орієнтири зумовлюють обґрунтованість і відповідність права соціальним потребам.

Технології формалізації права – технологічні прийоми та способи, використання яких дає можливість більш ефективно та якісно провадити формалізацію права. Слід виділяти: *технології створення* – сукупність прийомів, методів, правил, методик мистецтва створення письмових правових актів, внесення до них змін та їх скасування; *технології впорядкування* – сукупність прийомів, методів, правил, методик мистецтва систематизації письмових правових актів; *технології тлумачення* – сукупність прийомів, методів, правил, методик мистецтва з'ясування та роз'яснення сутності правових актів; *технології обслуговування* – сукупність прийомів, методів, правил, методик мистецтва обнародування, реєстрації та зберігання тексту правових актів.

Технологічні алгоритми у праві (*technology algorithms of law*) – сукупність техніко-технологічних продуктів (електронні документи, електронний підпис, комп'ютерні програми, пошукові бази даних, електронні реєстри, електронні площадки вирішення спорів, юридичні боти та інше), які використовуються в юриспруденції.

Уніфікація – зведення певної кількості нормативно-правових актів щодо одного й того ж предмета регулювання в єдиний акт;

Формалізація права – заснована на високому рівні правової культури професійна діяльність компетентного суб'єкта, результатом якої є письмовий правовий акт. Формалізація права пов'язана з використанням технологій створення, впорядкування, тлумачення й обслуговування

письмових правових актів за допомогою певних юридично-технічних засобів.

Юридичний алгоритм (*legal algorithm*) – закріплена у правовому акті юридична конструкція зобов’язуючого волевиявлення, якою чітко регламентується: хто, в якому порядку та що має зробити або утриматися від дій, або обсяг позбавлень чи наділень певними цінностями такої особи.

Юридична діяльність – різновид правової діяльності, яку здійснюють індивідуальні (носії професійної та наукової правосвідомості) та колективні суб’єкти права з метою отримання правового результату, задоволення законних потреб та інтересів суб’єктів у відповідності до вимог права. Юридична діяльність класифікується на практичну, наукову та освітянську.

Юридичний інструментарій – система загальносоціальних і спеціально-юридичних засобів, використання яких забезпечує реалізацію завдань юридичної науки і практики.

Юридична креативістика – вчення, система знань про мистецтво створення, впорядкування, тлумачення, обслуговування та втілення в життя правових актів.

Юридична сила нормативно-правових актів – власність нормативно-правових актів і встановлених ними норм права визначати їх взаємну ієрархічну підпорядкованість, що обумовлює порядок їх дії, внесення до них змін, скасування або втрату ними чинності.

Юридична техніка – сукупність юридично-технічного інструментарію (засобів), який слід використовувати при створенні та вдосконаленні письмових правових актів.

Юридична технологія – сукупність науково-обґрунтованої інформації (правил, способів, методів, концепцій та ін.) щодо використання юридичного інструментарію при створенні правових актів і здійсненні юридичної діяльності.

Наукове видання

МАНЬКО Денис Григорович

**ЮРИДИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ТА АЛГОРИТМИ
ФОРМАЛІЗАЦІЇ ПРАВА
У ВИМІРІ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

Монографія

Підписано до друку 20.10.2019 р.
Формат 60х84/16. Ум-друк. арк. 24,36.
Наклад 300 прим. Зам. № 1910-21.

Видано і віддруковано в ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
Тел. +38 050 7775901 +38 048 7959160
e-mail: fenix-izd@ukr.net
www.feniksbooks.com